

Noves aproximacions a la lexicografia dialectal

Maria Pilar Perea
Àngels Massip-Bonet (eds.)

UBe

**Noves
aproximacions
a la lexicografia
dialectal**

Noves aproximacions a la lexicografia dialectal

Maria Pilar Perea
Àngels Massip-Bonet (eds.)

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Edicions

© Edicions de la Universitat de Barcelona

Adolf Florensa, s/n
08028 Barcelona
Tel.: 934 035 430
Fax: 934 035 531
comercial.edicions@ub.edu
www.publicacions.ub.edu

© dels textos respectius: Maria Pilar Perea, Àngels Massip-Bonet, Germà Colón, M. Isabel Guardiola, Gabriele Iannàcaro, Vittorio Dell'Aquila, Josep Martines, Joan Veny

ISBN

978-84-9168-347-6

Aquest document està subjecte a la llicència de Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada de Creative Commons, el text de la qual està disponible a: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>.

Índex

Introducció <i>Maria Pilar Perea, Àngels Massip-Bonet (Universitat de Barcelona)</i>	9
Explorant el <i>Diccionari català-valencià-balear</i> <i>Germà Colón (Universität Basel / Institut d'Estudis Catalans)</i>	13
Tresors lexicogràfics: el <i>Tresor lexicogràfic valencià (TLV)</i> <i>M. Isabel Guardiola Savall (Universitat d'Alacant)</i>	27
Tipologie di vocabolari spontanei di area altoitaliana: l'esempio della provincia di Brescia <i>Gabriele Iannàccaro, Vittorio Dell'Aquila (Stockholms Universitet / Centre d'Études Linguistiques pour l'Europe)</i>	47
La història del lèxic i els corpus textuais i lexicogràfics: una ullada sobre <i>escombrar</i> i <i>agranar</i> <i>Josep Martines (Universitat d'Alacant / Institut d'Estudis Catalans)</i>	87
Eines informàtiques i diccionaris dialectals <i>Maria Pilar Perea (Universitat de Barcelona)</i>	129
Elements diatòpics en la lexicografia catalana <i>Joan Veny (Institut d'Estudis Catalans / Universitat de Barcelona)</i>	149
Lèxic i semàntica dialectal: aproximació des de la complexa <i>Àngels Massip-Bonet (Universitat de Barcelona)</i>	177

Introducció

Maria Pilar Perea
Àngels Massip-Bonet
Universitat de Barcelona

Des de l'any 1993, la Secció de Lingüística del Departament de Filologia Catalana de la Universitat de Barcelona organitza anualment el Col·loqui Lingüístic de la Universitat de Barcelona (CLUB) amb la voluntat d'apropar la recerca que es fa al Departament als estudiants i al públic en general. Les diferents edicions del Col·loqui han examinat diversos aspectes relacionats amb la variació lingüística, des de perspectives múltiples, com ara la dialectològica, la sociolingüística, la pragmàtica o la gramatical.

EL 23 de novembre de 2015, a l'Aula Capella de la Facultat de Filologia de la Universitat de Barcelona, va tenir lloc la vint-i-tresena edició del Col·loqui (CLUB 23), el qual, amb el títol «Noves aproximacions a la lexicografia dialectal», va tractar les diferents relacions que es poden establir entre la dialectologia i la lexicografia, i va fer èmfasi, entre altres, en els aspectes següents: els diversos elements diatòpics que són presents en els diccionaris dialectals, considerats tant des de la perspectiva diacrònica com des de la perspectiva sincrònica; la descripció de projectes que vinculen les disciplines esmentades —les característiques del *Tresor lexicogràfic valencià* o l'explotació informàtica del *Diccionari català-valencià-balear*—; i els aspectes més remarcables que configuren els diccionaris espontanis, duts a terme per autors no lingüistes, tot destacant la seva aplicació en l'estudi de la variació i del canvi lingüístics.

El CLUB 23 es va emmarcar dins les activitats organitzades pel grup de recerca consolidat Grup d'Estudi de la Variació (GEV, 2014SGR918), finançat per la Generalitat de Catalunya, i, particularment, en aquesta edició, dins les línies de treball dels projectes «Informatització, fonts dialectals, referents lexicogràfics, cartografia i so del *Diccionari català-valencià-balear* (DCVB2.0)» (FFI2013-41077-P) i «Diatopia i canvi lingüístic: Scripta i projecció dialectal» (FFI2012-3600), ambdós finançats pel Ministeri d'Economia i Competitivitat del Govern d'Espanya.

La dialectologia i la lexicografia, com a disciplines, han desenvolupat de manera individual els procediments de recerca i d'anàlisi dels seus objectes d'estudi. Tanmateix, totes dues estan vinculades des del moment que s'ha produït un transvasament mutu de les dades de cadascuna; d'una banda, la dialec-

tologia ha ofert materials per elaborar diccionaris, especialment els repertoris dialectals; d'una altra, la lexicografia ha ofert dades per tal que aquestes fossin comprovades pels dialectòlegs.

Si el *Diccionari català-valencià-balear* (DCVB) és el diccionari dialectal per excel·lència, no es pot negar que ja des de la segona meitat del segle XV, amb el *Liber Elegantiarum*, es detecta una certa presència en els repertoris lexicogràfics de mots marcats diatòpicament. També actuen com a precedents el *Thesaurus Puerilis*, d'Onofre Pou, al segle XVI, i els diccionaris bilingües català-llatí que es publicaren al llarg del segle XVIII: el *Fons verborum, et phrasium ad iuventutem latinitate imbuendam*, d'Antoni Font; el *Thesaurus verborum, ac phrasium*, de Pere Torra; i el *Gazophylazcium catalano-latinum*, de Joan Lacavalleria.

Amb tot, és al segle XIX, amb l'empenta de la Renaixença i del Romanticisme, que veuen la llum un bon nombre de repertoris lexicogràfics amb la voluntat de plasmar les formes pròpies i característiques, particularment de València i de les Illes Balears, sense oblidar, tot i la presència reduïda, el Rosselló i l'Alguer.

Al segle XX, a banda de la magna obra lexicogràfica d'Antoni M. Alcover i Francesc de B. Moll, el DCVB, es troben també treballs de lexicografia dialectal, de caràcter més local, que destaquen pel seu caràcter descriptiu i de recuperació de mots que es troben en vies de desaparició. És cap a la fi d'aquest segle que s'incorporen tant a la lexicografia com a la dialectologia les diverses eines informàtiques que permeten fer una gestió i una edició més adequades i àgils dels resultats de totes dues disciplines: els diccionaris i els atles dialectals; i són també aquests procediments els que permeten d'aproximar novament la lexicografia i la dialectologia, aquesta darrera tant des del vessant sincrònic com del diacrònic.

Amb la finalitat d'examinar i d'ampliar algunes d'aquestes qüestions des de diferents perspectives, el col·loqui va reunir diversos especialistes: Josep Martines, Maribel Guardiola, Germà Colón, Joan Veny, Gabriele Iannàccaro, Vittorio Dell'Aquila, Maria Pilar Perea i Àngels Massip.

El volum s'inicia amb l'article de Germà Colón, «Explorant el *Diccionari català-valencià-balear*», que planteja la necessitat d'examinar a fons el repertori lexicogràfic d'Alcover i Moll, tant pel que fa al mètode com al lèxic que fa part de l'obra. Per bé que es coneix, mercès al *Bolletí del diccionari de la llengua catalana*, la tasca enquestadora que Alcover dugué a terme per obtenir dades per al DCVB, pel que fa a la metodologia, llevat especialment del treball de Moll, «Comment a été fait le *Diccionari català-valencià-balear*», romanen encara molts aspectes desconeguts en relació amb els criteris que es van aplicar en la seva redacció. Colón, en primer lloc, dona compte d'algunes llacunes que són presents en els estudis lexicogràfics catalans; en segon lloc, compara les dues edi-

cions dels dos primers volums del DCVB amb vista a les possibles modificacions que va experimentar la segona edició; i, en tercer lloc, examina, en relació amb aquesta obra, els dialectalismes no sempre presents en l'obra, en particular els vinculats a terres castellonenques, i els anomenats mots inexistents.

Isabel Guardiola, en l'article «Tresors lexicogràfics: el *Tresor lexicogràfic valencià* (TLV)», descriu el procés d'elaboració d'aquest projecte, els objectius del qual es relacionen amb altres iniciatives semblants, especialment les que s'han desenvolupat en un context romànic. Després de definir els dos sentits que, en lexicografia, pot adoptar el terme *tesor*, l'autora examina les diferents obres que es van desenvolupar amb finalitat compilatòria en el context de les llengües romàniques; i, en darrer terme, explica les característiques fonamentals del *Tresor lexicogràfic valencià* (1543-1915), entès com a diccionari de diccionaris valencians.

L'article de Gabriele Innàcaro i Vittorio Dell'Aquila duu per títol «Tipologie di vocabolari spontanei di area altoitaliana: l'esempio della provincia di Brescia» i descriu un corpus format per 21 diccionaris dialectals, que abracen el període comprès entre 1759 i 2008 i que són representatius de tota la producció lexicogràfica de la província de Brescia. Els autors descriuen els tipus de diccionaris que conformen el corpus i en proposen una taxonomia tipològica basant-se en l'anàlisi del lèxic que inclouen. A continuació, extreuen diverses conclusions a partir de l'anàlisi de l'escriptura del dialecte i de les grafies que s'hi utilitzen.

Josep Martines, amb el treball «La història del lèxic i els corpus textuais i lexicogràfics: una ullada sobre *escombrar* i *agranar*», estudia els verbs *escombrar* i *agranar* a partir de les dades que ofereixen els corpus textuais, els estudis geolingüístics i els corpus lexicogràfics. La finalitat és caracteritzar els dos termes des d'una perspectiva diatòpica i aprofundir en el canvi semàntic que han experimentat. Mitjançant nombrosos exemples extrets de diverses fonts documentals, l'autor estudia l'evolució dels dos mots, en particular des dels punts de vista cronològic, geogràfic i semàntic.

Maria Pilar Perea, en l'article «Eines informàtiques i diccionaris dialectals», descriu els procediments informàtics que actualment es desenvolupen per tal que el *Diccionari català-valencià-balear* passi de ser un diccionari digitalitzat a ser un diccionari electrònic, de manera que tingui un caràcter plenament interactiu i que permeti múltiples tipologies de consulta. Explica també quins altres materials poden contribuir a complementar la informació d'aquest diccionari. Es tractaria, principalment, de les cèdules lexicogràfiques que esdevingueren la base de redacció de l'obra alcoveriana, i dels quaderns de camp on es plasmaren els resultats directes del treball de camp que Alcover dugué a terme entre 1900 i 1928.

El treball de Joan Veny, «Elements diatòpics en la lexicografia catalana», dona compte de l'aparició de diatopismes en set diccionaris catalans de tot el domini lingüístic, entre el segle XV i el segle XIX. Centra principalment l'atenció en l'anàlisi i la comparació dels autors següents: Joan Esteve, Onofre Pou, Antoni Font, Pere Torra, Joan Lacavalleria, Carles Ros i Pere Antoni Figuera. De manera complementària, els dialectalismes que s'extreuen de les diferents obres s'il·lustren cartogràficament mitjançant l'*Atlas lingüístic del domini català* (ALDC).

Clou el volum el treball d'Àngels Massip, «Lèxic i semàntica dialectal: aproximació des de la complèxica», en el qual l'autora reflexiona sobre l'estatut epistemològic del lèxic dins la lingüística i situa el lèxic dialectal en particular en el marc del canvi lingüístic i en relació amb el lèxic general, tant des d'un punt de vista diacrònic com des d'un de sincrònic.

Barcelona, juny de 2018

Explorant el *Diccionari català-valencià-balear*¹

Germà Colón

Universität Basel /
Institut d'Estudis Catalans

1. INTRODUCCIÓ

En el treball que vaig presentar, l'any 2001, en el Congrés Internacional Antoni M. Alcover, i on vaig examinar el panorama lexicogràfic del segle XX, vaig cloure la meva intervenció amb els mots següents: «No falta camp per llavorar. La collita pot ser molt fructífera i ens calen sinergies». Aquesta afirmació es pot aplicar, per al català, tant a la pràctica lexicogràfica com a una de les seves manifestacions més valuoses. Certament, del *Diccionari català-valencià-balear* (DCVB) encara no hem extret tota la informació que duu intrínseca. L'extrínseca la podem consultar, tant en paper com en suport informàtic, però el que veiem és sols la part externa. Ens falta conèixer l'entramat, l'esquelet d'aquesta obra. És cert que Moll ens n'ha informat (recordem el seu treball «Comment a été fait le *Diccionari català-valencià-balear*»), però encara desconeixem molts aspectes de caràcter metodològic que, explorant-lo amb nous instruments de consulta, podrem arribar a descobrir.

No hem tret, doncs, tot el partit possible del DCVB. És més, l'Institut d'Estudis Catalans no l'ha tingut prou en compte per a la seva tasca normalitzadora. Penso que encara ara, amb vista a l'estandardització de la llengua, s'hauria de ben explorar aquesta obra immensa que amb llur sacrifici ens han llegat aquests dos grans savis, el mallorquí Antoni M. Alcover i el menorquí Francesc de B. Moll.

En aquest treball em proposo d'examinar certs elements lèxics del DCVB des d'un punt de vista una mica diferent de l'habitual. Fins ara, la consulta al DCVB em servia per documentar el significat i la localització de paraules que prèviament sabia, perquè em cridaven l'atenció, m'apareixien en documents que estudiava o volia esbrinar si hi eren quan consultava les meves fitxes. Això

¹ Aquest treball s'adscriu al projecte FFI2013-41077-P, finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat.

implicava que hi havia de cercar els mots un per un; i aquesta tasca es va facilitar quan el DCVB es va posar a Internet.

Ara que, gràcies al projecte en el qual col·laboro i que comença a arrencar, «Informatització, fonts dialectals, influències lexicogràfiques, cartografia i so del *Diccionari català-valencià-balear* (DCVB2.0 +)», puc accedir als materials del diccionari d'una manera més ràpida, fent-hi cerques, quan cal, no pel lema estricte, sinó per la informació que conté l'entrada, exploraré el lèxic del DCVB des de diverses perspectives, tot examinant-ne el contingut, valorant-ne l'encert i fent constar, quan calgui, l'error o la mancança.

Estudiaré, per qüestions d'espai, dos aspectes del DCVB que tenen cert interès, i que abracen la llengua dialectal i el que Moll anomena mots inexistents.

Prèviament, però, faré unes petites observacions relacionades amb el DCVB, examinat des de l'òptica tradicional.

2. OBSERVACIONS RELACIONADES AMB EL DCVB

En primer lloc, i per tal d'emmarcar el DCVB en l'àmbit de la lexicografia catalana, esmentaré algunes llacunes que em semblen importants en els nostres estudis lexicogràfics. Una de cabdal és el que ara coneixem com a corpus textuals de referència i que, en certa manera, els autors del DCVB van tenir en compte per elaborar la part de l'obra fonamentada en la documentació antiga.

Malgrat els esforços que s'han fet per aplegar documents històrics que puguin servir per formar part d'un corpus que contribueixi a desenvolupar un diccionari històric, romanen sense espletar molts textos de totes les terres catalanes, però particularment de València, sens dubte per culpa nostra, per culpa dels valencians. Si se'm permet de donar un exemple que m'és ben familiar, diré que el gran corpus dels *Furs de València* no ha estat tingut gaire en compte, perquè no n'hi havia edició moderna. Un text capital com el *Llibre del Consolat de Mar*, símbol d'unitat de totes les terres de parla catalana, amb prou feines se l'ha considerat i quan se n'ha pres algun terme, ha estat a partir de l'edició de Moliné i Brasés, la qual es basa en textos de la fi del segle XV i del segle XVI, quan en tenim de manuscrits del XIV i del XV. Sobretot els documents d'arxiu són els grans ignorats.

Tornant a València, la situació és quasi verge. A la darrerria del segle XIX i a començament del XX historiadors benemèrits com Roc Chabàs, Josep Rodrigo Pertegàs o Josep Sanchis Sivera tragueren a la llum molts documents, només en part aprofitats en llur caràcter filològic. Després, poca cosa. Sortosament, però, actualment hi ha una revifalla en l'escorcoll i la recerca, en

concret per obra d'un historiador andalús, radicat a València, que extrau dels arxius de l'antic regne veritables tresors: Agustín Rubio Vela. Citaré no sols els seus volums de *l'Epistolari de la València medieval*, sinó també a la nombrosa documentació sobre la història de la medicina i de l'alimentació. També ha donat a la impremta un ric diplomatarí de la família Borja, del futur papa Calixt III.

Quan s'estudia el lèxic i es consulten aquestes fonts, hom experimenta un sentiment de recança i també d'enriquiment. En donaré un exemple, d'enriquiment. Fa uns anys, el comitè de redacció del *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura* va decidir editar un volum monogràfic sobre la vida rural i ramadera. Hi vaig voler participar amb una petita nota sobre un passatge no gaire clar de *l'Espill* de Jaume Roig (vers 1460), on es parla del *rampellament* del bestiar (metafòricament, puix que el bestiar hi són les dones). Sempre s'havia considerat que els ramats feien estralls en els camps i que aquest era el sentit de la paraula en qüestió. Així ho semblaven confirmar els escadussers passatges reunits pel DCVB [*rampellament*: «Qui vol guardar | tal bestiar | de no fer tales, | de feres males, | rampellament, | crebantament | e altres dans, Spill 8487»; *rampellar*: «Tots los altres qui a la remor se aiustauen foren rampellats e tornats atràs e desajustats, doc. a. 1391 (Archivo, v, 186)»]. L'edició dels *Furs de València* permetia d'afegir una documentació més extensa de *rampellament* i *rampellar* i de capgirar la interpretació de tals mots. Aquestes dades i observacions les vaig publicar en un article del butlletí esmentat. Després, el senyor Rubio Vela, sempre generós, em donà un reguitzell d'exemples d'aquests termes trobats a l'Arxiu Municipal de València després de l'aparició de la meua nota el desembre del 1999.

Força mostres podria aduir de mots deficientment autoritzats en els grans repertoris i dels quals hi ha en els arxius documentació abundosa. Així és com l'exploració dels arxius, en una comesa conjunta d'historiadors i filòlegs, pot donar molts fruits. Recordo que hom em criticà la meua interpretació de *brivó* (castellà *bribón*), perquè jo havia esmentat uns exemples del títol *pare de brivons* al Castelló del segle XVI, com a sinònim del conegut *pare d'òrfens*; se'm replicà dient que es tractava d'una institució local, castellonenca, sense cap transcendència. Un historiador mai no hauria avançat semblant disbarat, perquè el *pare d'òrfens* o *pare d'orfes* és una institució europea ben famosa; pensem en el *padre de huérfanos* de Saragossa i fins i tot diré que a la meua Basilea encara hi ha el *Weisenvater*.

En un altre aspecte de fonts lèxiques, no hauríem d'oblidar la necessitat de confegir concordances dels nostres autors, com ara les que existeixen del *Tirant lo Blanch*, de sor Isabel de Villena o d'Ausiàs March i les moltes que són en

preparació. En un banc de dades tot aquest cabal podria posar-se en conjunt a la disposició dels estudiosos.

Encara que això desborda el marc del lèxic estrictament català, no hauríem de deixar d'esmentar la contínua aparició de cartorals i diplomataris en llatí medieval dels arxius notariais, com els que publica la Fundació Noguera de Barcelona o la copiosa documentació que oferia el pare Cebrià Baraut en la revista *Urgellia*. Els historiadors del lèxic català han de tenir en compte aquests precedents.

«La collita encara pot ser ben fructífera i ens calen sinergies» també, doncs, en els estudis lexicogràfics. L'admirable exemple d'Alcover i sobretot de Moll ha de ser un esperó perquè es dugui a terme una recerca encara més intensa del ric lèxic de la nostra llengua.

Revisant la primera edició del DCVB, és a dir, els dos volums publicats el 1930 i el 1932 amb grafia prefabriana, hi he trobat diverses anotacions meves, que comentaré classificades. En el mateix comentari indicaré si es va produir cap canvi en fer la segona edició.

- a) Aspectes relacionats amb la cronologia, que són els més abundosos. Per exemple, el mot *abisar* per 'afonar, llançar dins l'abisme, etc.' i que la primera edició del DCVB documenta per primer cop al *Tirant*, ja es troba el 1418 en la traducció catalana de Brunetto Latini.

El mateix succeeix amb el mot *afustar*, 'fustigar, recriminar', que el DCVB extreu del *Bolletí de la Societat Arqueològica Lulliana* (VII, 87), però que ja es troba a Ausiàs March i Eiximenis, tot i que presumptament aquestes obres van ser buidades per fer el DCVB.

També cal revisar la cronologia del mot *al·lotjament*, que el DCVB documenta en un text del segle XIV a l'Arxiu de la Corona d'Aragó i en la *Historia de la Vila de Santa Coloma de Queralt*, del 1643; tanmateix, l'hem localitzat en un document del 1481.

De la mateixa manera, *andami* es troba documentat a Castelló el 1374 i el 1386 (vegeu el BSCC, 28, p. 62 i 66). En la segona edició, Moll inclou la meua observació.

El mot *areny*, 'lloc on hi ha sorra', ja apareix a la primera redacció dels *Furs de València*.

Arner, 'ocell', es documenta *arné* el 1745 al Rosselló, segons P. Barrere (vegeu Buffon, vol. 13, 1780). Tant la primera com la segona edició del DCVB situen el mot sols a Girona i a Mallorca.

Assolir ja surt al diccionari de Torra c. 1650, anterior al *Gazophilazium de Lacavalleria*, que és el que inclou el DCVB.

Baladi, ‘nom d’una varietat de gingebre’, apareix ja en la documentació de Sant Gallen, recollida per Hilty; i, per tant, és anterior al 1404, document que, d’acord amb el DCVB, apareix en l’Arxiu del Col·legi del Patriarca.

El mot *bori*, ‘mantega’, ja apareix a la crònica de Desclot com a *burri*, i complementaria la datació, 1284, que apareix a totes dues edicions de DCVB.

La paraula *borina* ja és a la *Vida Marina* (vegeu Massó, *Repertori*, p. 491).

Pel que fa al primer esment de *bosc*, cal remetre’s a Aebischer; vegeu *Estudis Romànics*, I.

El mot *canalla*, ‘infants’, que el DCVB documenta a *Ombrívoles* (1904), de Víctor Català, apareix ja el 1364 (vegeu Riquer, *Obras B. Metge*, p. 218).

L’adjectiu *bru*, ‘color de la pell’, que el DCVB documenta a la traducció del cant de l’*Infern* d’Andreu Febrer, es troba ja en un document del 1305, «un roç de pèl bru», tramès per Jaume II (doc. núm. 27).

En la segona accepció del mot *cacau*, ‘el buit on està el rodet del molí d’aigua’, cal afegir a la documentació del 1504, que es troba a l’Arxiu Parroquial de Santa Coloma de Queralt i que apareix a la primera edició, la referència del *Liber Feudorum maior*, 3, p. 70, que inclou un document de l’any 876. A la segona edició del DCVB, s’inclou una altra referència del 1302 de l’Arxiu del Col·legi de Lluc.

El mot *cap-rec*, ‘solc o síquia mestra’, es documenta com a *caprech* al *Cartulari de Santes Creus*, 80, p. 83, de l’any 1158; i complementaria la datació que dona el DCVB, que el localitza en un document del 1080, citat per la *Revista de Bibliografia Catalana*, IV, p. 9.

- b) Errades ortogràfiques. Per exemple, en la primera edició, a l’entrada *administrar*, 3a accepció, es troba l’errada *eoménça* per *comença*. A *belzebug*, s’ha de corregir l’errada *Bpzebug*. A la definició 2a del mot *cabra*, ‘bolet’, cal corregir la conjunció *qua* per *que*. La segona edició fa la correcció ortogràfica de les dues primeres errades, però no la de la tercera.
- c) Qüestions relacionades amb el significat. Així, *ajoc* no és el lloc on s’ajiquen les gavines, sinó la manera com es volen ajocar.
- d) Aspectes relacionats amb la localització geogràfica. És el cas del mot *albudeca*. El text del 1252 que el documenta no és pas rossellonès, sinó de Tortosa. D’altra banda, la paraula *anyell* és avui inexistent al català occidental i al valencià. Caldria fer-ne una correcció total.
- e) Qüestions que tenen a veure amb la documentació. El mot *alleujament*, documentat en el *Cancionero Catalán de la Universidad de Zaragoza*, del 1895-1896, cal complementar-lo amb el text del *Tirant* (vegeu l’ed. de Riquer, II, 660). A la segona edició s’hi afegeix el *Curial*.

- f) Aspectes relacionats amb l'etimologia. El mot *bellota*, 'aglà', no és etimològicament cap derivat de *bell*, com indica Moll en la primera edició del DCVB; és un terme valencià i ribagorçà provinent de l'àrab. En la segona edició l'autor en fa la correcció corresponent.
- g) Males interpretacions. El mot *bernejar*, 'malbaratar', no és errada de còpia, com consta en el DCVB, sinó que ja surt a la *Crònica de Joan I*, p. 21 (veg. Riquer, *Obras B. Metge*, p. 139).
- h) Aspectes relacionats amb la fonètica. La pronúncia *bora-nit*, 'bona nit', fruit d'una dissimilació, que el DCVB situa a les àrees oriental, occidental i balear, també és valenciana, almenys castellanenca.
- i) Remissions internes. El mot *bou*, 'art de pescar', cal remetre'l a *bol*.

3. EXPLORANT EL DCVB

La informació que he donat fins ara l'he obtinguda a còpia de consultar les entrades del DCVB i llegint-ne la definició. Ara vull comentar una sèrie de mots que he pogut extreure fent consultes de determinats aspectes a la base de dades que conté el DCVB, el contingut de la qual es comenta en la intervenció de Maria Pilar Perea. Em centraré en dos aspectes: els dialectalismes i els anomenats mots inexistent.

3.1. Dialectalismes

En la base de dades es pot cercar qualsevol terme geogràfic que el DCVB fa constar. Atesos els meus orígens castellanencs, tenia interès a saber quants mots estaven recollits a Castelló i, concretament, a Castelló de la Plana. No en faig una llista exhaustiva; en dono només unes mostres.

3.1.1. Mots inclosos al DCVB

Adjutori: al DCVB trobem la locució *demanar adjutori* (Castelló de la Plana), 'demanar auxili', la qual amb una petita variant, *cridar adjutori*, i amb el mateix significat es documenta a Mallorca. És interessant de constatar la coincidència del vocabulari valencià amb el mallorquí, i aquest no és pas l'únic cas. Vegeu, per exemple, *griances*.

Aganyit, amb el significat d'«[a]var, molt estret (Vall de Ribes); cast. *tacaño*.
Fon.: [əɣəɲít] (pir-or.); [aɣəɲít] (Castelló de la Plana, Vilafranca del Cid,

Calasseit)», m'és desconegut. El DCVB transcriu la pronúncia de Castelló, però no en dona el significat, que sembla que es limita a la Vall de Ribes. *Airegada*, 'vent molt fort', és un mot que encara avui tothom coneix i, com es pot apreciar, és un derivat d'*aire*.

Barregot, 'cada una de les barretes de fusta clavades com a reforç a l'obra morta, en l'interior de la barca (Castelló)', és un terme massa específic i no és conegut per la gent castellanenca, llevat que siguin del ram de la construcció.

Bolangerera: aquesta dansa, localitzada també a molts indrets de les terres de parla catalana, la ballen les xiquetes de Castelló mentre juguen al rogle. I sembla que l'origen del mot és francès: *boulangère*, 'fornera'. I canten: «La bolangerera del tupí quan fa foc la fa bullir, tira-li foc i bullirà», etc.

Bovalar: és un terme ben acceptat a Castelló i relacionat amb el lloc on pasturen els bous. La documentació del DCVB, que localitza el mot al *Libre de ordinacions de la vila de Castelló de la Plana*, és correcta.

Cantal: mot que inclou el refrany castellanenc «darrera una pedra, un cantal», 'vol dir que les adversitats no vénen soles, sinó que es repeteixen i van augmentant, el qual és ben conegut a Castelló per expressar que una desgràcia es va repetint'. Cal observar que la referència al refrany apareix dins del contingut de la definició i no en un apartat específic, com succeeix en altres entrades.

Capellar: 'posar-se capell', i l'entrada inclou també un altre refrany: «Quan Penyagolosa capella, compra espart i cordella» (refr., Castelló de la Plana). No conec la paraula ni el refrany.

Cascallós: «pedregós, ple de macolins (Castelló). Terra cascillosa: terra que conté molta grava. Fon.: [kaskalós] (Castelló de la Plana)». És interessant de veure que sovint en les definicions l'autor utilitza mots mallorquins, com ara *macolí*, per referir-se a pedra petita. No he sentit a Castelló el terme *cascallós*.

Cuixamandera: és ben viva a Castelló la parauleta referent a les dones a les quals els agrada recollir i portar notícies. Equival al castellà *correvedile*.

Desbrifolar: 'guaretar la terra'. És un terme massa específic, que no s'usa entre la gent de Castelló, sinó els llauradors.

Dienda: «allò que es diu entre la gent, i especialment allò que es diu murmurant dels altres (Cast.)». Mot ben corrent a Castelló. Les diendes són ben perilloses, perquè poden portar disgustos i malvolença entre les gents.

Escorrentia: aquest mot es diu, com assenyala el DCVB, quan es pren ímpetu per fer una cosa, normalment de pressa i corrents. Cal relacionar *escorrentia* amb *córrer*.

Estirós: «estireganyós (Castelló de la Plana)». No he sentit mai tal paraula, que sembla tenir alguna coincidència amb *estirar*.

Garrameria: «embull, trampa; acció enganyosa (Castelló de la Plana)». Efectivament, és fer garrames, dir embolics per enganyar la gent i sovint guanyar amb males arts.

Grianses: vet ací una altra coincidència amb Mallorca, d'un terme agrícola ('grans de blat petits'). Vegeu *adjutori*.

Lludia: el DCVB recull l'expressió «negre com una lludia»: es diu d'una cosa molt negra (Castelló de la Plana). En l'etimologia se suggereix que podria tractar-se d'una deformació de *judia*. No és així, el mot no té res a veure amb jueus ni amb mongetes, ans és una adaptació valenciana de la llúdia.

Trapig: «molí per a moldre la canya de sucre». L'etimologia que proposa el DCVB, «del llatí trapētu, 'molí d'oli', amb la terminació modificada pels mossàrabs valencians», no és encertada. El mot és molt conegut, però els suposats mossàrabs no hi tenen res a fer. A més, això del mossàrab és un invent sense cap base científica, encara que ha tingut defensors prestigiosos.

3.1.2. Mots absents al DCVB

Si els anteriors són alguns dels mots que el DCVB documenta a Castelló de la Plana, cal assenyalar que encara en deixa molts per testimoniar. L'any 1952 vaig fer la tesi sobre el lèxic que vaig recollir a vint-i-dues localitats de Castelló. Era un treball que, amb el títol *Vocabulario castellanense*, responia a l'interès que en aquells moments se sentia per la dialectologia. Era l'època de Sever Pop, autor, aquell decenni, de dos gruixuts volums titulats *Dialectologie*; i era encara l'època dels deixebles de Jules Gilliéron. Aquest treball seguia el patró convencional de les monografies dialectals, de caràcter historicista, que van proliferar, a casa nostra, des del període comprès entre els anys 1950 i 1960, com a contraposició als atles lingüístics, que cartografiaven un territori determinat, generalment molt ampli. Vaig recollir els materials durant dos períodes d'enquestació i els subjectes foren homes majoritàriament, entre 30 i 50 anys.

El *Vocabulari castellanenc* inclou 957 entrades. El vaig elaborar quan sols hi havia publicats els dos primers volums del DCVB i, en actualitzar-lo amb vista a la seva publicació, el 2015, vaig intentar de documentar, en l'edició definitiva del DCVB, els mots que havia recollit. En cercar-los en la versió en Internet, he constatat que 444 mots s'hi troben documentats d'alguna manera (al voltant del 46%); és a dir, apareixen en el lema, o se citen en l'entrada, des dels punts de vista de les variants ortogràfiques, del significat o de la transcripció fonètica. En conseqüència, 513 mots no hi apareixen (al voltant del 54%). D'aquests 513, se'n poden fer quatre agrupacions:

a) Hi ha 139 mots que no apareixen en les entrades del DCVB.² Ara només en comentaré una selecció:

Caramboixa: fruit del roure. «El roure un any fa bellotes i un any caramboixes» (a Vilafamés)). Vegeu *macarulla*. Localitzat a Vilafamés, les Useres i la Barona.

Abeall: basseta que els caçadors preparen per a «caçar a l'abeall»; és a dir, que els ocells hi van a beure. «Posen la enza (sic per l'enza) a llunnet de l'abeall i allí van a beure els pardalets» (la Barona). S'ha trobat a la Barona, Vilafamés i les Useres.

Càndalos: branca de pi que es posa a la porta de les tavernes (a Aín).

Desnavir: esbargar. A la plana de Castelló es diu *esbargar* com en català i en el Maestrat, *espargir*.

Tastanara: tavella, com a la resta del castellanenc. El mot *tastanara* s'aplica especialment a la tavella dels cigrons (a les Useres).

Pip: català *bec*, com a la resta del castellanenc (a les Useres).

Caburró: ensopogada, a Alcalà de Xivert.

Tampoc no es troben, a l'entrada del DCVB, entre altres, les variants dels mots *argelaga* o *argilaga*, els castellanencs *agelaga* i *algilaga*, que es localitzen a les Useres i Vilafamés, respectivament. Com tampoc no es troben les variants d'*enciam* o *encisam*, els castellanencs *alsisam* i *alsisam rull*, que vaig documentar a Vilafamés i la Barona, ni les variants d'*espàrrec* i *esparreguera*, els castellanencs *espànec* i *espaneguera*, localitzades a Albocàsser. És cert que en alguns casos es tracta de variants formals, com en el cas de *bacenilla* (per *bacinilla*) o *burumballa* (per *borumballa*), però cal recordar que el DCVB situa de vegades en entrades diferents mots que constitueixen en realitat formes gràfiques distintes d'una mateixa paraula.

No hi apareixen tampoc diverses locucions, com ara *de breco* (es diu d'alguna cosa sobrer, que ve de punta; «N'hi havia una pesseta de breco»

2 Es tracta d'*abalumar*, *abeall*, *agelaga*, *aguaretar*, *algilaga*, *alribar*, *alsí*, *alsisam*, *alsisam rull*, *antova*, *anyill*, *araboga*, *arreata*, *assebo*, *baci*, *baítar*, *baques*, *besat*, *bíbia*, *bimbral*, *borjaca*, *bormejar*, *de breco*, *caburró*, *càndalos*, *cantrell*, *caramboixa*, *caric*, *carragol*, *celicrossi*, *coenta*, *cogome*, *cola*, *colomello*, *còlvia*, *comboi*, *consejal*, *corvatxo*, *cosquigolles*, *creixida*, *crep*, *curmello*, *danda*, *dasda*, *desbellussar*, *desbordegar*, *descalivar*, *desgraillar*, *desllumenar*, *desnavir*, *dorodes*, *dostindre*, *eixollim*, *embívia*, *emboçador*, *bou embolat*, *rata empanada*, *empanxurrat*, *encanar-se*, *enlluernar*, *entrotgera*, *esbarjoles*, *espànec*, *espaneguera*, *esquirrit*, *fargallós*, *fementar*, *fermaler*, *franzilla*, *fresador*, *garçat*, *garranxeral*, *giratòria*, *gonia*, *a granet*, *graiüll*, *gromo*, *gurió*, *gurroneira*, *hasda*, *jança*, *jum*, *junso*, *llarda*, *llautivell*, *lleptó*, *llesna*, *maganyeta*, *mastrunyar*, *matissol*, *mele-nya*, *mimbrejar*, *muderra*, *obispo*, *pa badat*, *pip*, *pitxada*, *polella*, *polzar*, *ponzil*, *en un punt*, *punxall*, *quarneta*, *qüernos*, *rasmar*, *rebombella*, *renàs*, *revencilló*, *robinera*, *rucarda*, *serpell*, *solispàcia*, *succida*, *taipó*, *talbat*, *tamborollós*, *tamo*, *tastanara*, *tavina*, *tisell*, *trencavar*, *trevesa-parets*, *ventrejar*, *venzell*, *venzill*, *verdoleta*, *virme*, *vissell* i *xisno*.

(a Artana)). En relació amb la locució *a muntó*, ‘força’ («Enguany n’hi ha a muntó de fruita» (Albocàsser); «Si vas a la correguda de bous xalaràs a muntó», la pronúncia indica que cal rectificar l’entrada *montó* del DCVB.

De la mateixa manera, malgrat que el DCVB té espai per als castellanismes, sancionant-los o no amb l’adjectiu *inadmissible*, no incorpora diversos manlleus del castellà que són prou comuns en la parla de Castelló: les formes *assebo*, *consejal* o *hasda*.

D’altres mots, no hi ha les formes diminutives (*cimbolet*) o no consten amb la mateixa categoria gramatical (per exemple, *acomparat*, ‘semblant’, i *acormullat* (es diu de les mesures plenes fins a dalt) no consten com a adjectius).

- b) Hi ha 206 mots que es documenten en localitats diferents de les que apareixen al DCVB, atès que ni Alcover ni Moll no les van visitar per enquestar-hi termes. Es tracta de Borriol, Betxí, Alcora, Sant Mateu, Benicàssim, Vilafamés, la Barona, les Useres, Aín, Artana, Càlig i Rossell, per bé que en algun d’aquests indrets hi podien tenir algun col·laborador. És el cas, entre altres, dels mots següents:

Fardatxo: llangardaix, localitzat a Artana, Castelló, Sant Mateu, mentre que el DCVB el situa al Priorat, la Ribera d’Ebre, el Maestrat, Castelló, València, Alacant, Biar, Crevillent, el Pinós i Elx.

Caratussa: carícia, maganya, localitzat al Maestrat, en general; el DCVB defineix el mot com «Carantoina (Benassal)»; tanmateix, no recull el significat de ‘carantoina’ en cap entrada lèxica.

Marraixó: cànter menut amb dues boques i una ansa, localitzat a Benicarló, Càlig i Sant Mateu, mentre que el DCVB el situa a Ulldecona, Vinaròs, Benassal.

Pixaví: espiadimonis, trobat a Castelló, Vila-real, Artana, Betxí. El DCVB localitza el mot amb aquest significat a Lluçena i Gandia.

Sarvatxo: llangardaix, localitzat a Castelló, Vila-real, Vilafamés. El DCVB en dona una ubicació més àmplia: Freginals, Orpesa, Castelló, Albaida, Gandia, Pego, Sanet, Benilloba, Benialí, Calp.

Soqueta: instrument de fusta que els segadors porten en la mà esquerra per tal de no ferir-se, trobat a Morella, Vilafranca, Benassal i Forcall; mentre que el DCVB, amb aquest significat, el situa a Gerri, Tortosa, Morella, el Maestrat, Alcoi, Biar, Crevillent, el Pinós i Guardamar.

Retrama: ginesta, a la Barona, les Useres i Vilafamés. El DCVB situa el mot al País Valencià en general i a Eivissa. És curiosa la coincidència que hi ha, en tots dos treballs, en l’exemple: «És més amarg que una retrama» (les Useres) i «Això és una retrama» (es diu d’una cosa molt amargant (Eivissa)).

c) Diversos mots incorporen una informació fonètica que és absent al DCVB. Per exemple, les paraules *facilitari* [fasiilitári], *grasada* [grazá], *llepoleria* [lepolería], *lluger* 1r [λujzé] Morella — 2n [λutjé] Forcall, *llunt* [lún], *manrúbio* [manrúbjo] i *rebedora* [reβeðóra]. En algun cas, com succeeix amb el darrer exemple, el mot està documentat a Benassal, i els autors del DCVB obtenen la informació de Carles Salvador, l'obra del qual, *Les festes de Benassal*, no incorpora la pronúncia dels mots.

d) Finalment, hi ha mots que inclouen una informació semàntica que no recull el DCVB. Es tracta, per exemple, dels mots *celicrossi*, *jarrot*, *rebullir* o *solmir-se*.

Celicrossi: varietat de cogombre molt llarg i que es cria en terres de secà, documentat a Vilafamés, Castelló i la Barona, mentre que per al DCVB, escrit *selicrossi*, és «Estri inútil (Ulldecona); cast. *trasto*».

Jarrot: test, a Artana; però al DCVB: «Tros de gerra; gerra vella (Gandia)».

Rebullir: amenaçar, a Aín, Vilafranca i Morella. Veg. *remorar*. El DCVB només recull els significats figurats d'«agitar-se, estar en moviment intens, sobretot de cosa viva», «enardir-se, exaltar-se una passió o un estat passional»; el més pròxim, però no idèntic, al significat localitzat és «renyar, donar una reprensió (Aín)».

Solmir-se: marcir-se, a Castelló i Vilafamés. Coexisteix amb *semar-se*, «A pur de temps se van solmint les fulles de la tabaquera» (Vilafamés). El DCVB defineix *solmir-se* com «Corrompre's, consumir-se lentament (Morella, Benassal). "La carn està solmida"».

3.2. Paraules inexistent

És obvi que l'objectiu de qualsevol diccionari és donar compte de les paraules existents d'una llengua. Cal reconèixer al DCVB el mèrit de recollir termes inexistent, però que han estat usats d'alguna manera. La voluntat en aquest cas és justament oposada a la de qualsevol diccionari: fer que no s'usin. El DCVB inclou una llista considerable d'aquesta mena de mots. Només en comentaré uns quants com a mostra de la manera com s'han incorporat a obres lexicogràfiques anteriors al diccionari d'Alcover i Moll.

a) Mots inexistent que responen a models del castellà; és el cas de *quici* (cast. *quicio*), de *reconcom* (copiat del cast. *reconcomio*), d'*able* ('pagell, casta de peix', cast. *able*), dels verbs *sobrecollir* (amb els significats del cast. *sobrecojer*), *estremèixer* (format per imitació del cast. *estremecer*), *padèixer* o *patèixer*

(‘patir’, mala adaptació del castellà *padecer*), i *precaure* (format a imitació del cast. *precaver*).

- b) Males interpretacions o errors de còpia. Veiem els exemples d’*adúixer*, «embiar, traer» (Ros Dicc. 255) (format per una mala interpretació de la forma antiga *adux* de pretèrit del verb *adur*), *estal* (que porten els diccionaris d’Aladern, Escrig-Llombart i Martí Gadea amb el significat de ‘partida de gent armada disposta per a la guerra’, resultat d’un error de còpia per *estol*) i *llòurer* (que els diccionaris Escrig-Llombart i Martí Gadea porten com a equivalent a «loar, alabar»; és el resultat d’una falsa interpretació de la forma *llou*, que és la primera persona del singular del present d’indicatiu i de subjuntiu de *lloar*).

S’inclouria en aquest grup de mots inexistents el terme *meix*, considerat la forma de tercera persona del singular del present d’un verb que no existeix, i que s’usa només en la locució tortosina «ni creix ni meix», que significa ‘ni creix ni minva’.

4. CONCLUSIONS

Paga la pena d’acostar-se al vocabulari d’una llengua qualsevol, cosa que sempre permet d’extreure conclusions plenes d’interès de tota mena. En el cas del català, hem observat coses força interessants, com les que hem vist en el castellonenc. I també hem constatat l’interès de Moll, com a redactor gairebé únic del *Diccionari català-valencià-balear*, a consignar-hi mots inexistents.

Ara tenim el diccionari dialectal que tants desitjàvem i esperem que en un futur no gaire llunyà hi accedirem d’una manera que n’obtinguem una informació més completa. En lexicografia resta encara molt per fer i cal mirar vers el futur.

Entre l’aparició definitiva l’any 1962 del DCVB i avui han passat molts anys. És clar que entremig hi ha hagut el monumental diccionari etimològic de Joan Coromines. No hem d’oblidar, però, que l’obra de Coromines és etimològica. No és un diccionari històric. El que interessa a l’autor són els aspectes etimològics. Un cop trobada, la història del mot li importa menys; per això els compostos i derivats són tractats ben a la lleugera.

Què ens caldria, doncs, fer? L’historiador del lèxic té al seu abast els repertoris de Marià Aguiló, de Josep Balari i el d’Alcover i Moll; i en certa mesura el diccionari de Coromines. Amb tot, no hem esgotat pas les possibilitats, n’estem encara força lluny. La perfecció, l’acabament total de l’estudi del vocabulari,

serà sempre una utopia, puix que es tracta d'un sistema obert. El que hem de fer és acostar-nos tot el que sigui possible a aquest ideal i publicar els mots que alguns benemèrits estudiosos han deixat de banda. N'és un exemple el *Vocabulari de la llengua catalana medieval*, que ja és a Internet i que devem al general Lluís Faraudo de Saint-Germain, el qual va despullar una gran quantitat d'obres medievals de tota mena, des de documents, inventaris, ordinacions gremials i crides, fins a obres literàries i textos científics, mèdics, astrològics i de menescalia. Confiem que sorgeixin iniciatives semblants amb obres que encara esperen el seu torn, les quals serviran alhora per complementar el DCVB.

5. BIBLIOGRAFIA

- AEBISCHER, Paul (1948). «Par quelle voie bosque est entré en espagnol», *Estudis Romànics*, 1, 69-74.
- ALCOVER, Antoni M. i MOLL, Francesc de B. (1930, 1935). *Diccionari català-valencià-balear*, v. I, II. Palma: Imprenta de Mn. Alcover.
- ALCOVER, Antoni M. i MOLL, Francesc de B. (1962²). *Diccionari català-valencià-balear*. Palma: Moll.
- BUFFON, Georges Louis Marie Leclerc, Comte de (1780). *Les époques de la nature*. París: Imprimerie Royale.
- COLÓN, Germà i SÁNCHEZ ADELL, José (coords.) (1999). *Vida rural i ramadera / Vida rural y ganadera*. Castelló de la Plana: Sociedad Castellonense de Cultura.
- COLÓN, Germà (2003). «Mn. Alcover i la lexicografia catalana», *Actes del Congrés Internacional Antoni M. Alcover*. Barcelona: Universitat de les Illes Balears / Càtedra Alcover-Moll-Villangòmez / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 277-290.
- COLÓN, Germà (2015). *Vocabulari castellanenc*. Castelló de la Plana: Ajuntament de Castelló.
- MASSÓ TORRENTS, Jaume (1932). *Repertori de l'antiga literatura medieval*. Vol. 1, Barcelona: Alpha.
- RIQUER, Martín de (ed.) (1947-1949). *Tirante el Blanco*. 3 vol. Barcelona: Asociación de Bibliófilos de Barcelona.
- RIQUER, Martín de (1959). *Obras de Bernat Metge*. Barcelona: Universidad de Barcelona, Facultad de Filosofía y Letras.
- RUBIO VELA, Agustín (1985). *Epistolari de la València medieval*. València: Institut de Filologia Valenciana.
- SÁNCHEZ ADELL, José (1952). «Documentos», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, gener-març, 60-77.

Tresors lexicogràfics: el *Tresor lexicogràfic valencià* (TLV)

M. Isabel Guardiola Savall
Universitat d'Alacant

Què és un tresor lexicogràfic? Quins n'hi ha i en quines llengües? Quin profit se'ls pot traure? En el present treball parlarem del procés de confecció del projecte *Tresor lexicogràfic valencià* i el relacionarem amb altres projectes semblants que hi ha hagut i hi ha en el context de les llengües romàniques, especialment.

1. EL TERME *TRESOR*

El terme *tesor* presenta en lexicografia una gran varietat d'aplicacions.¹ Així doncs, en el Renaixement, les obres que portaven aquest títol feien referència a diccionaris monolingües molt extensos, amb una gran quantitat de citacions d'autors que avalaven l'ús dels mots, com pot ser el *Tesoro de la lengua castellana o española* (1611), de Sebastián de Covarrubias. Aquesta designació, compartida amb la de *thesaurus* i *gazofilaci*, no tardà a aplicar-se a diccionaris multilingües, també amples de contingut. En el cas del català, hi ha, per exemple, el *Iesus Thesaurus Puerilis* (1575), d'Onofre Pou, o, posteriorment, el *Gazophylacium* (1696), de Joan Lacavalleria, en ambdós casos lligats a l'ensenyament del llatí.

A hores d'ara, la denominació ha pres dos sentits paral·lels que, en qualsevol cas, fan referència igualment a la grandària i l'exhaustivitat de les dades que s'hi contenen. Així doncs, del francès, es pren el sentit de *tesor* com a diccionari històric que, de manera semblant als tresors del Renaixement, ofereixen informació «no solo acerca de los vocablos existentes actualmente en la lengua, sino sobre el léxico de todos los tiempos, apoyándose para ello en textos escritos e incluso, a veces, orales. Se trata, por tanto, de un diccionario de tipo histórico y de ejemplos o citas» (Porto 2002: 60). En l'àmbit de les llengües

¹ Cf. amb la descripció que en donen Azorín (2002: 217, n. 6) i Martínez de Sousa (1995, s. v. *tesauro* i *tesoro*).

romàniques hi ha diversos exemples que, per a facilitar-ne la consulta, han optat per la consulta electrònica i gratuïta en línia. Així doncs, trobem el *Trésor de la Langue Française informatisé* (TLFI) i el *Tesoro della Lingua Italiana delle Origini* (TLIO), elaborats a partir de textos que abracen tota la història del francès i de l'italià, respectivament. I, finalment, volem esmentar el *Middle English Dictionary*, un diccionari històric de l'anglès medieval que abraça un corpus de textos anglesos des del 1100 fins al 1500. En el cas de la llengua catalana, hem de considerar un testimoni precursor dels acabats d'esmentar: el monumental *Diccionari català-valencià-balear*, imprès en deu volums. Tot i que no és present el terme *tesor* en el títol, es tracta d'un diccionari històric configurat amb mètodes previs a la informatització i la gestió de les dades, però no per això menys genial i complet. Ara bé, com sabem, també és consultable en línia des de 2003.

Paral·lelament a aquests diccionaris històrics, que es basen en un corpus de llengua diacrònic, s'ha desenvolupat un altre tipus d'obra lexicogràfica: els *diccionaris de diccionaris* o *tresors lexicogràfics*.² A diferència dels diccionaris històrics, aquests tresors no es basen en un *corpus* de textos qualssevol que ha de ser interpretat *a posteriori* i formulat en l'entrada i la definició corresponents a l'ús detectat. Ans al contrari, el corpus d'aquests tresors lexicogràfics s'ha configurat a partir d'altres reculls lèxics, que abracen tota la història d'una llengua —o d'un dialecte—, d'un període de temps determinat o bé d'un camp d'especialitat. La finalitat d'aquests diccionaris no és interpretar i donar mostres de l'ús de la llengua en context, sinó mostrar el tractament i el contingut lexicogràfic d'un mot en tots els diccionaris que formen el corpus. Per aquest motiu considerem que podrien tractar-se com una subclasse de diccionaris històrics i, alhora, també instrument fonamental per a elaborar-los.³ En aquest subgrup de tresors, el grau d'interpretació del corpus és mínima, però també hi existeix, ja que l'investigador ha de destriar i agrupar en els diferents articles els significats dels originals barrejats en moltes ocasions.

2 Tot i que són termes sinònims, Martínez de Sousa (1995) només arreplega el primer («diccionari de diccionaris») i aporta com a exemple el *Tesoro lexicográfico*, de Samuel Gili Gaya.

3 No debades, el DCVB aprofita el cabal lèxic de les obres lexicogràfiques anteriors com a font de la nomenclatura i les definicions. Ara bé, no abraça ni tots els diccionaris previs ni tota la informació que s'hi contenen, sinó que en fa una selecció.

2. TRESORS LEXICogrÀFICS

La primera obra d'aquest estil va ser el *Tesoro lexicogràfico* (1947-1952), de Samuel Gili Gaya. Es va confeccionar seguint la manera de fer tradicional, que obligava a l'anotació manual de les dades en fitxes. La mancança del suport informàtic és, al nostre parer, responsable dels buits i els errors que s'hi detecten. No obstant això, el *Tesoro* de Gili Gaya servirà de model per als diccionaris de diccionaris posteriors de l'àmbit hispànic. El projecte s'inicia el 1920, quan Samuel Gili Gaya va començar a reunir en paperetes els materials lèxics del *Tesoro de Covarrubias* (1611). Posteriorment, hi va anar afegint tota una sèrie de diccionaris publicats i inèdits fins a arribar als noranta-tres que s'hi contenen. La delimitació cronològica proposada entre el *Vocabulario de romance en latín* (1492), d'Antonio de Nebrija, i el primer tom del *Diccionario de Autoridades* (1726), de la Real Academia Española (RAE) implica que es deixi fora un diccionari tan important per a la història de la lexicografia espanyola com és l'*Universal vocabulario* (1490), d'Alonso de Palencia. A banda, no va incorporar: a) repertoris que es limitaven a copiar els anteriors sense aportar res de nou; b) diccionaris de refranys, que haurien augmentat desmesuradament el volum de l'obra; c) vocabularis de les llengües indígenes americanes, que haurien implicat una preparació prèvia per part dels redactors, i d) dels diccionaris plurilingües, només en fa una selecció de la part en espanyol i se'n deixa d'altres, com ara el diccionari francès-espanyol-llatí de Hornkens (1599). Aquests oblitats deliberats han originat algunes mancances lèxiques notables i crítiques notòries (cf. Colón 2002).

La finalitat del *Tesoro* és oferir a l'especialista una història cronològica de totes les paraules i les informacions respectives que apareixen en els diccionaris del corpus triat. Els redactors han procurat deixar parlar els autors originals, per la qual cosa han mantingut l'ortografia original —llevat de la *i* i la *u* consonàntiques— i han generat un joc de remissions vacil·lant de variants gràfiques o fonètiques, que al nostre parer s'hauria pogut evitar agrupant sota una forma general tota la informació. Malgrat aquesta voluntat de respecte als originals, no han inclòs els noms propis i, d'altra banda, han retallat informació enciclopèdica en els casos en què ho han considerat oportú. Malauradament, el projecte es va estroncar i només se'n van publicar quatre toms, que arriben fins a la lletra *E*.

Entre 1966 i 1978 es va publicar a França un altre diccionari de diccionaris amb onze volums en paper i elaborat també sense recursos informàtics: *Mots et Dictionnaires (1798-1878)*, a càrrec de René Journet, Jacques Petit i Guy Robert. Aquest tresor abraça les obres lexicogràfiques acadèmiques franceses pu-

blicades entre 1798 i 1878 i no reproduïx íntegrament els textos originals, com hem vist que també ocorre en el cas de l'espanyol, sinó que simplement ofereix un llistat dels mots i de les diferències en el tractament de les accepcions i els exemples que s'hi contenen. Així mateix, Wooldridge (1998) esmenta la intenció de coordinar un equip de diverses universitats (Nancy, Brusselles, Illinois i Lyon III) per a la informatització dels huit diccionaris de l'Académie Française de 1694-1935. Actualment, es pot consultar una base de dades analítica que representa un 1% de la totalitat dels textos d'aquests diccionaris: <<http://homes.chass.utoronto.ca/~wulfric/academie/>> .

Els avanços produïts en la tècnica lexicogràfica gràcies a la informàtica han ajudat en l'actualitat a la proliferació d'aquest tipus d'obres, difícils de materialitzar sense aquests recursos, com hem vist.

En l'àmbit de la lexicografia portuguesa, Dieter Messner (Universitat de Salzburg, Àustria) ha estat treballant més de vint anys en la confecció d'un *Dicionário dos dicionários portugueses (1562-1858)*, seguint el model de Gili Gaya (1947-1952) i de Journet *et al.* (1966-1978) (cf. Messner 2008). A hores d'ara el projecte està inacabat. I encara que l'autor haja declarat que, atès el volum de dades, publicarà un CD-ROM amb la totalitat de l'obra (cf. Cunha 1997),⁴ només podem consultar en paper els catorze fascicles amb la lletra *a*, dos amb la *n* i uns altres per a la *h*, la *k*, la *o* i la *u*.⁵

El projecte del *Dicionário* es va iniciar el 1994 amb uns objectius que han anat variant a mesura que l'obra ha anat configurant-se. En el primer volum, que ocupa les lletres *ABA-ABC*, l'autor declara que la intenció que el mou és la d'oferir una història de tot el lèxic portugués contingut en els seixanta-un diccionaris del seu corpus.⁶ Aquest material permetrà estudiar, per una banda, l'evolució de les tècniques lexicogràfiques portugueses (com i quan es feren els diccionaris, què copia i què innova cada obra) i, per una altra, l'evolució del lèxic portugués. En el seté volum (1998) afig que la seua intenció és fer un arbre genealògic de cada paraula portuguesa, cosa que li permetrà analitzar la grafia, el contingut de cada paraula, la manera de treballar dels lexicògrafs i

4 Constatem, però, que fins al 2005 es podien fer consultes dels volums *ALA-ALG* i *U* per Internet en la pàgina ja caducada <<http://www.sbg.ac.at/rom/people/prof/messner/dict/prefl.html>> .

5 L'edició temporal dels distints volums no segueix una ordenació alfabètica: I (1994), *ABA-ABC*; II (1994), *ABD-ABU*; III (1996), *AC*; IV (1996), *ADA-AFU*; V (1995), *AGA-AJU*; VI (1997), *ALA-ALG*; VII (1998), *ALH-ALZ*; VIII (1998), *AM*; IX (2003), *AN-AO*; X (2005), *APA-APU*; XI (2005), *AQ-ARL*; XII (2005), *ARM-ARRI*; XIII (2006), *ARRO-ATELI*; XIV (2007), *ATEM-AZU*; *H* (2005); *K* (2002); *NA-NI* (1999); *NO-UN* (2001); *O* (2002); *U* (1997).

6 Des del *Hieronymi Cardosi Lamacensis Dictionarium ex Lusitanico in latinum sermonem* (1562), de Cardoso, fins a la sexta edició del *Dicionario da Lingua Portuguesa* (1858), d'Antonio de Moraes Silva.

la seua ideologia. El destinatari, per tant, és un especialista en matèria lingüística.

El 1994 edita el segon volum, corresponent a les lletres *ABD-ABU*, però redueix el nombre d'obres: de seixanta-una a trenta-sis. La causa d'aquesta reducció ha estat el fet que s'ha adonat, com ho feu també Gili Gaya, que algunes no aporten cap novetat per al coneixement del lèxic portugués. L'única informació pertinent que ofereixen se centra en l'estudi de l'estructura de les entrades i el procés d'aprofitament de les obres precedents. Com que aquestes notes es poden deduir de l'anàlisi del primer volum, ha decidit suprimir les obres que ofereixen material redundant. En les edicions successives ha anat eliminant materials també sobrers del mateix tipus que hem assenyalat. Quant a la reproducció de les dades originals, el *Dicionário dos dicionários portugueses (1562-1858)* reproduceix íntegrament tot el material contingut en els diccionaris del corpus. Per a oferir la consulta d'aquestes informacions, opta per ordenar-les cronològicament en articles encapçalats per un lema que segueix l'ortografia normativa del portugués del moment de l'elaboració del tresor. Només es reproduïxen les grafies antigues en cas que la paraula haja desaparegut.

La lexicografia gallega no s'ha quedat arrere. El 2000 eixia al mercat el *Diccionario de diccionarios* en CD-ROM, dirigit per Antón Santamarina. La primera edició permetia consultar la informació continguda en onze diccionaris gallecs des del segle XVIII fins al XX. En la tercera edició, del 2003, ha augmentat la nòmina d'obres fins a arribar a vint-i-cinc. La finalitat d'aquest *Diccionario* és oferir a un possible usuari —no necessàriament especialista— tot el lèxic del gallec que ha arreplegat en els diccionaris antics i que difícilment es troben en el mercat. Consideren que és interessant donar-lo a conèixer perquè en nombroses ocasions moltes de les paraules —formes gràfiques també— i dels sentits que s'hi contenen són obviats pels diccionaris normatius actuals, però encara es troben en la literatura.

El tractament informàtic complex a què s'han sotmés tots els materials continguts en els diccionaris permet realitzar una sèrie de consultes diverses.⁷ En primer lloc, podem fer una consulta senzilla de tots els articles que apareixen en els diccionaris del corpus. Les entrades d'aquests articles reproduïxen la forma original: no s'han sotmés a cap regularització ortogràfica i, per tant, no apareixen agrupades sota cap variant més general o sota la variant ortogrà-

7 Això ens fa pensar que la tècnica seguida ha estat la de l'etiquetatge en SGML en text pla de tota la informació (entrada, categoria, definició, exemple, sinònim, refranys, citacions, etc.). Posteriorment tot el material s'ha transvasat al format de base de dades. I, finalment, s'ha dissenyat una interfície d'usuari còmoda que permet el maneig gairebé intuïtiu de la base.

fica normativa. Açò implica que hi ha moltes variants fonètiques i ortogràfiques d'un mateix mot i, com a conseqüència, que s'augmenta considerablement el volum del lèxic arreplegat (de 87.078 en la primera edició a més de 345.000 en la tercera). També es poden fer unes altres consultes basades en la sinonímia, camp temàtic («afins»), refranys, exemples, citacions i referències en gallec i en castellà. Finalment, hi ha la possibilitat de fer cerques complexes en què es marca un segment d'un possible mot i ixen totes les entrades que reuneixen les característiques assenyalades. Tant les unes com les altres només permeten veure la informació diccionari a diccionari i no de manera conjunta. Per acabar, cal dir que el tractament informàtic de les dades també permet oferir a l'usuari un joc visual a través d'un codi tipogràfic i de colors. Aquest esquema facilita la lectura gairebé intuïtiva del contingut de cada article.

Pel que fa a la lexicografia espanyola, el 2007 va aparèixer després de dèset anys de faena el *Nuevo tesoro lexicográfico del español (siglo XIV-1726)*, coordinat per Lidio Nieto Jiménez i Manuel Alvar Ezquerro. Ambdós responsables es declaren hereus de l'obra que va mamprendre Gili Gaya (1947-1952), però cal dir que la superen àmpliament i situen novament la lexicografia espanyola en l'avantguarda d'aquest tipus d'obres. La informatització de les dades ha permès arreplegar 145 repertoris lèxics publicats i inèdits (alguns en manuscrits) que resumeixen l'activitat lexicogràfica de l'espanyol: des dels glossaris medievals, fins als diccionaris monolingües, plurilingües, alfabètics, especialitzats, etc. previs al *Diccionario de autoridades* (1726).⁸ Tot aquest volum d'informació es resumeix en més de mig milió d'entrades diferents lematitzades. Una obra d'aquest tipus no ha estat exempta de dificultats diverses, des de la tria i localització del material del corpus fins a la disposició del material, passant per la lematització de les entrades (cf. Alvar 2009; Alvar i Nieto 2006). La publicació només es pot consultar en onze volums en paper i segueix una presentació semblant, si fa no fa, a la del seu predecessor. Certament, la incomoditat del maneig dels volums no serà superior a la que estem acostumats a l'hora de buscar qualsevol mot en el diccionari etimològic de Coromines, per exemple. El que s'ha de reconèixer, però, és que la disposició electrònica d'un diccionari, encara que siga per a fer consultes simples, és més ràpida i còmoda per a l'investigador.

La revolució informàtica també ha permès l'elaboració de tresors lexicogràfics de l'espanyol amb altres tècniques i altres resultats. En aquest cas, és obligat esmentar altres dos *Nuevo tesoro lexicográfico de la lengua española (NTLE)*

⁸ Cal advertir, però, que tampoc arrepleguen tots els repertoris lèxics de l'espanyol (Alvar 2002a i 2003). Pel que fa als reculls paremiològics, també els deixen de banda, com fera Gili Gaya.

oferits en format electrònic per la RAE. D'una banda, el conegut com a *BusCon* inclou la consulta en línia (<<http://buscon.rae.es/ntlle/SrvltGUILoginNtlle>>) de tots els diccionaris acadèmics, concretament: les dues edicions del *Diccionario de autoridades*, vint-i-una del *Diccionario de la Real Academia Española* (DRAE), les quatre edicions del *Diccionario manual* i el *Diccionario histórico* publicat abans de la Guerra Civil. D'una altra, l'altre *Nuevo tesoro* conté seixanta-sis obres, que comprenen tots els diccionaris acadèmics i els principals extraacadèmics posteriors al 1726, i és consultable en DVD-ROM. Tant en un cas com en l'altre, la informatització del material ha sigut més simple que la que hem observat fins ara. Els responsables d'aquestes edicions simplement han practicat el que podríem anomenar un tractament informàtic extern. Aquest procés implica que no es transcriu ni es marca el contingut dels diccionaris, sinó que únicament s'escanegen les pàgines dels diccionaris i s'emmagatzemen en una base de dades d'imatges digitalitzades. Aquesta base està connectada a un programa de gestió de dades que conté els lemes registrats en els distints repertoris. Açò implica, per una banda, que només es poden fer cerques simples de paraules; per una altra, que el programa mostra la imatge de la pàgina on es troba la paraula, amb la qual cosa l'investigador ha de rellegir-la tota per trobar el mot que li interessa; i, finalment, no és possible visualitzar en la pantalla la informació de tots els diccionaris, sinó que s'ha d'anar seleccionant la informació individualment en cada diccionari. De tota manera, són aïnes molt útils perquè permeten a l'investigador disposar de tot aquest material al seu abast i el maneig és més còmode que en els distints volums en paper, d'altra banda a voltes difícils de trobar en el mercat.

Paral·lelament a aquests tresors lexicogràfics més o menys exhaustius d'una mateixa llengua —amb l'excepció feta del gallec i el portugués—, n'han sorgit uns altres delimitats dialectalment, temàticament i sincrònicament. El corpus que nodreix aquests diccionaris es basa en el buidatge de reculls lèxics, normalment estudis d'un parlar o d'obres concretes —anomenats habitualment glossaris—, diccionaris i vocabularis dialectals o d'un llenguatge d'especialitat, atles lingüístics, etc.: «[...] diccionarios de diccionarios, diccionarios de monografías, diccionarios de vocabularios... tesoros, al fin, de cualquier región lingüística» (Ahumada 2000: 24). La presentació dels materials segueix principalment la tècnica instaurada per Gili Gaya.

La lexicografia espanyola es presenta novament com a capdavantera en l'aplec de tots els materials lèxics disponibles de les seues varietats diatòpiques. Inevitablement aquesta producció s'ha de relacionar amb la necessitat que s'ha observat de reprendre la lexicografia dialectal d'aquest idioma (cf. Ahumada 2000). A hores d'ara coneixem quatre projectes acabats de tresors

dialectals de l'espanyol que toquen l'asturià, el lleonés, el canari i l'andalús, respectivament. La intenció d'aquests no és recopilar totes les paraules que es diuen en aqueixes contrades, sinó condensar en una sola obra tot el material lèxic que s'ha difós sobre les particularitats d'aquests parlars (els trets que no són generals). Els materials es presenten ordenats en definicions o sentits documentats, que depenen d'una entrada normativitzada ortogràficament. Les variants fonètiques i morfològiques que consideren oportunes també es deixen i remetent a l'entrada general.

El *Diccionario de los bables de Asturias* (1989), de Jesús Neira i M.ª Rosario Piñeiro, és un tresor selectiu que aplega únicament el lèxic anotat en els estudis i els vocabularis elaborats seguint el criteri filològic. A més, presenta la particularitat de ser un diccionari bilingüe. Al contrari, el *Diccionario de las hablas leonesas (León, Salamanca, Zamora)* (1993), d'Eugenio Miguélez, és un poc més ampli, ja que arreplega la totalitat del lèxic de vint-i-nou vocabularis dialectals —a excepció dels temàtics i dels breus— escrits durant el segle xx.

Els tresors elaborats sobre el canari i l'andalús responen millor a la definició de *tesor dialectal*, ja que les dimensions de l'arreplega de materials són més exhaustives. El *Tesoro lexicográfico del español de Canarias* (1992) va ser elaborat entre el 1987 i el 1991 per M.ª Ángeles Álvarez, Dolores Corbella i Cristóbal Corrales a partir del buidatge dels estudis lingüístics publicats fins al moment i inèdits —alguns en manuscrits— que afecten el lèxic canari. Aquest *Tesoro* és el primer pas per a l'elaboració d'un diccionari dialectal de l'espanyol canari —*Diccionario diferencial del español de Canarias* (1996).

El *Tesoro léxico de las hablas andaluzas* (2000), de Manuel Alvar, és el resultat d'un projecte iniciat a començaments dels anys vuitanta. A diferència del canari, el corpus en què es basa prové de l'abundant documentació existent sobre l'andalús —vora 135 treballs—. S'ha fonamentat, bàsicament, en els diccionaris i vocabularis dialectals, estudis lèxics de determinats camps semàntics i, en general, qualsevol tipus d'estudi dels parlars andalusos. També han aprofitat les dades de l'*Atlas lingüístico y etnográfico de Andalucía* (ALEA) i de l'*Atlas de los marineros peninsulares*.⁹

Hem de relacionar aquests tresors dialectals de l'espanyol amb l'elaboració de diccionaris de diccionaris temàtics o de camps d'especialitat. És el cas del *Tesoro lexicográfico del español marinero anterior al 1726* (TELEMA), publicat el 2002 per Lidio Nieto. Aquest autor ha confeccionat un tresor que aplega un total de dotze obres lexicogràfiques que tracten el llenguatge mariner espanyol

9 Vegeu la ressenya d'Azorín (2002) per a saber més detalls sobre la disposició del material.

i que formen part del NTLE. Nieto (2002: VIII) justifica la presentació aïllada d'aquests materials atenent al fet que comprenen una unitat temàtica i que fins a la data ningú ha fet un estudi del lèxic mariner espanyol. Per això, en les pàgines preliminars de l'obra (p. XI-XLIII) trobem un «Inventario y filogenia de los repertorios de términos marineros españoles» on prova d'analitzar l'aportació de cadascun d'aquests repertoris.

D'altra banda, també en la tradició de la lexicografia espanyola Álvarez de Miranda (1998) i Haensch (2000) ens ofereixen un producte a mitjan camí entre la tria dialectal i la sincrònica. En les dues recopilacions en CD-ROM podem fer consultes dels lemes que apareixen en les distintes obres del que són considerats diccionaris clàssics acadèmics i extraacadèmics de la lexicografia espanyola peninsular i de la lexicografia de l'espanyol d'Amèrica, respectivament. De manera semblant a la del *BusCon* que esmentàvem adés, ens faciliten la imatge de la pàgina on apareixen els lemes a cercar.

Finalment, hi ha un altre tipus de tresor de caràcter sincrònic que pretén arregar tota la informació analitzada sobre el lèxic d'un determinat període. És el cas del projecte del *Dictionnaire du moyen français (1330-1500)* (DMF) iniciat el 1990 i dirigit per Robert Martin a la Universitat de Nancy i consultable en línia a <<http://www.atilf.fr/dmf/>>. El tipus d'informació que aplega es basa en els estudis lèxics que hi ha publicats o inèdits de les obres del període seleccionat. A més, entre els treballs previs, s'hi inclou també un *Glossaire des glossaires du français du seizième siècle* (Buridant 1996).

El panorama que ens ofereix la lexicografia catalana, però, és molt distint al que hem descrit. A hores d'ara només podem esmentar el projecte d'abast general *Portal de lèxics i gramàtiques dialectals del català del segle XIX* (LEXDIALGRAM), dirigit des de la Universitat de Barcelona per Maria Pilar Perea (<<http://www.ub.edu/lexdialgram/index.jsp?item=presentacio&idx'0>>). Aquesta iniciativa tracta de fer consultables en línia vint-i-dos repertoris i tretze gramàtiques¹⁰ d'arreu del territori de parla catalana. Així mateix, permet accedir als documents originals en imatges en fitxer PDF, fer consultes a partir de diversos formats i cartografiar automàticament el lèxic.

D'altra banda, de pretensions més modestes hi ha el *Tresor lexicogràfic valencià (1543-1915)* (TLV). Aquest projecte encara en curs és el primer que constatem en llengua catalana que reuneix totes les característiques esmentades per als diccionaris de diccionaris, en aquest cas de tipus dialectal. No obstant això, hem d'aclarir que ha estat el resultat de diverses temptatives de tre-

10 Hi incloem també les dues ortografies del mallorquí i el menorquí.

ball dutes a terme al Departament de Filologia Catalana de la Universitat d'Alacant, coordinades per Jordi Colomina i Josep Martines i continuades per M. Isabel Guardiola. El 1996 Guardiola inicia la tasca de recopilació del cabal lèxic de gairebé tots els diccionaris anteriors al 1851, que culmina el 1999 amb la memòria de llicenciatura *Diccionari de diccionaris valencians anteriors al 1851* (inèdita), sota la direcció de Jordi Colomina. Aquesta memòria ofereix la totalitat del lèxic contingut en vint-i-tres repertoris valencians anteriors al 1851 i una petita anàlisi del material present en aquestes obres. La data del 1851 no és aleatòria, sinó que constitueix l'edició del *Diccionario valenciano-castellano* de Josep Escrig, primera fita important en la consecució d'un diccionari de lèxic general del català del País Valencià. Després d'afegir-hi les obres de Sanelo, el 1999 va obtenir una beca d'investigació dins del Pla d'Estudis del Valencià Actual (EVA) de la Generalitat Valenciana per a realitzar el treball *Recull de noms d'ocells, de peixos, d'animals i de plantes en la lexicografia valenciana* (inèdit), un diccionari de diccionaris de caràcter temàtic. L'any 2004 la mateixa autora va aprofitar tots aquests materials per a encetar l'elaboració d'un *Tresor lexicogràfic valencià* més complet que incloïa no només els materials inèdits o publicats previs al 1851, sinó també altres obres posteriors que mantenen la mateixa tècnica d'elaboració.

3. EL TRESOR LEXICOGRÀFIC VALENCIÀ (1543-1915) (TLV)

En la descripció dels tresors lexicogràfics precedents hem pogut observar que la finalitat que mou els distints investigadors és la de construir la història lexicogràfica dels mots d'una llengua, d'un parlar, d'un determinat període de temps o d'un camp d'especialitat. També hem vist que els mateixos autors en justifiquen l'elaboració per a possibles treballs futurs sobre història de la llengua i l'evolució del lèxic, per a estudis dialectològics i ortogràfics, per a construir altres diccionaris (històrics, normatius o d'ús) i, especialment, per a analitzar la trajectòria evolutiva que ha seguit la creació dels diccionaris d'una llengua al llarg del temps (fonts, criteris, ideologia, etc.). Justament el *Tresor lexicogràfic valencià* (1543-1915) (TLV) respon a aquesta caracterització prèvia, tot i que originàriament es va pensar per a estudiar només les fonts del diccionari d'Escrig (1851) i les aportacions d'aquesta obra. Al remat, el TLV es configura com un diccionari de diccionaris valencians que es pot consultar en format electrònic i també en paper i que permet la consulta de la vida d'un determinat mot en els trenta-huit repertoris lèxics valencians que el formen: aproximadament 155.000 entrades originals agrupades en vora 58.000 articles.

El corpus està format per trenta-huit repertoris lèxics valencians de caràcter divers —vocabularis, diccionaris, glossaris, replegues lexicogràfiques de tema específic o general d'índole diversa, etc.— que abracen un període de temps comprés entre mitjan segle XVI (1543) i començament del segle XX (1915). La raó principal que ens ha empès a agrupar tot aquest volum de lèxic ha estat la relació de dependència de fonts que s'estableix entre totes aquestes obres. D'altra banda, no podem negar l'existència d'altres dos factors paral·lels que han determinat també la tria del nostre corpus. En primer terme, hem de destacar la reproducció de les mateixes tècniques d'elaboració i de redacció que segueixen aquests diccionaris: no hi ha lematització, sinó que cada definició i variant possible d'una paraula té una entrada diferent. Aquesta manera de procedir desapareix en la tercera (*DLlombart* 1887) i quarta edicions (*DMGadea* 1891) del diccionari d'Escrig, que, consegüentment, no hem introduït. Un altre motiu que ha provocat que deixàrem de banda aquestes dues obres, ha estat el grau d'ampliació del material original. Finalment, també hem tingut present la vinculació temàtica existent entre els diversos inventaris, cosa que ens ha permès incloure un repertori de peixos de finals del segle XIX i un vocabulari de seccions i un altre de monosil·làbic de començaments del XX.

Així doncs, el corpus del *TLV* està format per diccionaris publicats, d'altres inèdits a l'època i també en l'actualitat que es poden distribuir en aquests quatre grans blocs temàtics:¹¹

- a) set glossaris i taules de veus obscures (s. XVI-XVII): els vocabularis de mots obscurs de 1543, 1545 i 1560 i la «Declaració de paraules lemosines escurres» (1546) de les poesies d'Ausiàs March, el *Vocabulari valencià-castellà* (1555) de Joan de Resa, la «Taula de paraules difícils» (1557) de la Crònica de Jaume I feta pels jurats de València i el *Vocabulari ú Onomástico*n (inici del XVII) dels Furs de Gaspar Gil Polo i Josep Llop;
- b) quatre obres per a l'ensenyament del llatí (s. XVI-XVII): el *Vocabulario del humanista* (1569), de Juan Lorenzo Palmireno, el *Iesus Thesaurus Puerilis* (1575), d'Onofre Pou,¹² la *Nomina Officiorum* (1636) de Jeroni Tarraça i el llistat de noms d'oficis i de dignitats eclesiàstiques (1643) de Vicent Exulve;
- c) vint-i-dues obres per a l'ensenyament de l'espanyol: el *Breve diccionario valenciano-castellano* (1739), el *Diccionario valenciano-castellano* (1764),

11 Gulsoy (1964), però, dividia la història de la lexicografia valenciana en dues etapes diferents en funció de la llengua objecte d'estudi: el català i el llatí en un principi i l'espanyol en segon lloc.

12 D'aquestes dues, n'hem fet seleccions del material. Concretament, del vocabulari de Palmireno hem agafat les entrades on apareix el català; del de Pou, el que no són frases estrictament parlant.

l'inèdit *Raro diccionario valenciano-castellano, único y singular de voces monosílabas* (1770) i la *Corrección de vòzes y phràses* (1771), de Carles Ros; l'inèdit *Vocabulari valencià-castellà* (1787), de Joan Antoni Mayans; el «Llistat de mots absents en els diccionaris de Carles Ros» (c. 1802) i l'«Abecedario de nombre monosílabos valencianos» (c. 1802), de Marc Antoni d'Orellana; l'*Ensayo, diccionario del lemosino, y valenciano antiguo y moderno, al castellano*, el *Diccionario valenciano-castellano* (1802) i l'inèdit *Silabario de vocablos lemosines o valencianos* (1805), de Manuel Joaquim Sanelo; l'inèdit *Voces castellanias y su equivalencia en valenciano* (1825), de C.M.G.; el «Breve vocabulario valenciano y castellano de las voces mas obscuras ó anticuadas» (1827), de Just Pastor Fuster i Tarongí; l'«Apéndice» al *Compendio de la gramática castellana* (1838), de Vicent Salvà; les dues edicions del 1839 i 1842 de l'*Ensayo de un diccionario valenciano-castellano* de Lluís Lamarca; l'inèdit *Diccionario valenciano-castellano* (1847) de Tomàs Font i Piris; el *Diccionario valenciano-castellano* (1851) de Josep Escrig; la *Miscelánea que comprende 1.º un vocabulario valenciano-castellano, dividido en grupos para facilitar la memoria de las palabras en él contenidas [...]* (1864), de Miquel de Rosanes; el *Vocabulario valenciano-castellano* (1868), de Josep Maria Cabrera; el *Diccionario valenciano-castellano* (c. 1870-1880), de Josep Pla i Costa; i el *Vocabulario valenciano-castellano en secciones* (1909) i el *Vocabulari monosilábich valencià-castellà* (1915), de Joaquim Martí i Gadea.

d) cinc obres temàtiques: el *Listado de peces* (1778), de Mariano Bru; l'«Índice de las plantas mencionadas en la obra» (1797) de les *Observaciones* d'Antoni Josep Cavanilles; el *Catálogo d'els pardals, de l'Albufera de Valencia* (1795) i el *Catálogo d'els peixos qu'es crien, e peixquen en lo Mar de Valencia* (1802), de Marc Antoni d'Orellana; i, finalment, el «Vocabulario valenciano-castellano de los peces que se crían en las costas españolas del Mediterráneo y en los ríos y lagos del reino de Valencia» (1887-1888), d'Antoni Esteve.

Com en qualsevol treball de corpus, després de la delimitació dels materials que s'hi han de contenir, hem procedit a l'arreglada dels textos. En el nostre cas, el caràcter heterogeni dels components del TLV ha marcat el procés d'aquest aplec de material lexicogràfic. El fet que totes aquestes obres foren editades abans del xx ens ha dificultat molt l'accés a les edicions originals. Per aquest motiu hem hagut de treballar amb diverses impressions que se n'han fet en l'actualitat i, en el cas d'algunes, l'aparició de diverses edicions d'una part del material ha implicat la tria del text que hem considerat més fidel. A més del material editat a l'època, el TLV també arregla textos inèdits que s'han difós actualment gràcies a les edicions crítiques que n'han fet diversos estudiosos i,

en el cas del *Raro* de Ros, el *Silabario* de Sanelo, l'obra de Mayans i la de C. M. G., hem hagut de transcriure els manuscrits que es troben en biblioteques públiques; pel que fa al repertori de Font i Piris, hem hagut de visitar la biblioteca particular del propietari de l'única còpia de l'original existent, a Cullera. Cal insistir que en una primera fase vam incloure només les obres publicades en l'època, de fàcil accés i disponibilitat; en la segona fase ens vam decidir a incorporar també les inèdites. D'altra banda, en aquesta decisió inicial també ens movia la hipòtesi que si les obres no havien sigut publicades, no serien conegudes i, per tant, no haurien format part de la cadena de transmissió de materials. Una volta ampliat el corpus, hem pogut corroborar que aquesta suposició és parcialment errònia.

Sens dubte, una de les tasques més feixugues i més llarga de l'elaboració del corpus ha estat el tractament informàtic individual dels materials. Només hem pogut efectuar un buidatge semiautomatitzat a través de l'escàner en aquells diccionaris que tenien lletra moderna d'impremta. Aquelles obres que per les característiques de l'edició manejada no han pogut ser sotmeses a aquest procés digital, hem hagut de picar-les a l'ordinador manualment. Amb els resultats obtinguts, hem procedit a una correcció i lectura minuciosa acarada amb el text original per tal d'esmenar les errades del picatge manual o les lectures equívokes de la màquina. Una vegada hem tingut cada text depurat, hem procedit a manipular-lo també individualment. Aquesta intromissió ha consistit en un marcatge manual propi de la informació per a disposar-la en una sèrie de camps concrets separats amb un punt i coma (;) que conformen el cos de l'article lexicogràfic del TLV: *a)* entrada lematitzada i normativitzada de l'original que ens permetrà fer les recerques oportunes; *b)* any d'edició o de composició; *c)* referència a l'autor; *d)* entrada original, siga la llengua que siga; *e)* definició o correspondència de l'original, i *f)* pàgina que ocupa la informació en l'original, en els casos en què no hi haja ordenació alfabètica.¹³ Ho podem veure en l'exemple següent:

cabiró; 1575; OPou; cabirons; asserculus, capreolus, tigillus, li; 152.

La diversificació dels repertoris del corpus s'evidencia de manera notable en l'estructura particular que conforma cadascuna d'aquestes obres: obres de

¹³ Corresponen, si fa no fa, als diccionaris de nomenclatures i a algun altre: Palmireno (1569), Pou (1575), Salvà (1838), Rosanes (1864) i Martí Gadea (1909).

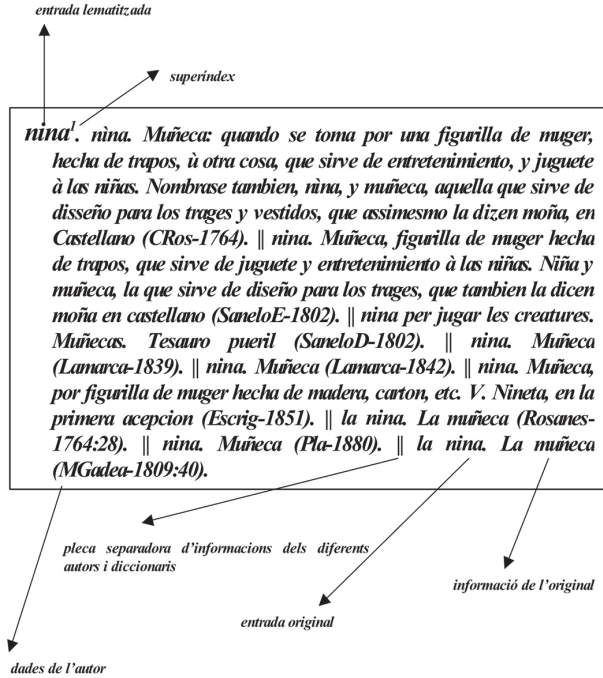
monosíl·labs o de polisíl·labs, d'altres que aporten continguts fraseològics o que divideixen l'estructura en funció de la categoria morfològica que tracte, unes altres donen entrada a noms propis i a topònims, a arcaïsmes, a paraules vives i a paraules més o menys inventades, algunes utilitzen mots d'enllaç entre l'entrada i les equivalències, d'altres s'entreenen en aclariments de tipus etnogràfic i etimològic, mentre que unes altres només donen les correspondències en espanyol, i un llarg etcètera. Aquesta complexitat ens ha obligat a fer un tractament peculiar de cadascun dels textos que ha de casar alhora amb el tractament de la resta d'obres del TLV i amb els criteris a què estem acostumats en la pràctica lexicogràfica actual. Per aquest motiu, a banda de la informatització dels materials que forneixen el TLV, el procés de lematització i normativització de totes les entrades —amb les revisions corresponents— ha estat la tasca més laboriosa i que més temps ens ha ocupat. Convé aclarir que es va decidir no prescindir de cap tipus d'entrada original i, per tant, tot el material present en els diccionaris del corpus forma part del TLV (noms propis, barbarismes i castellanismes, paraules inventades i paraules fantasma vora els arcaïsmes, localismes i paraules patrimonials del català parlat al País Valencià).

En aquest procés de lematització i normativització de les entrades, inevitablement hem hagut de recórrer a determinades obres orientatives i de referència que ens han aprofitat per a la distribució dels materials, la separació dels sentits dels mots i la normativització ortogràfica. Aquestes obres de referència han sigut els diccionaris normatius de què disposàvem en el moment d'inici del treball i de què disposem en l'actualitat en la nostra llengua: el *Diccionari valencià* (DV), editat per Bromera i la Generalitat Valenciana, el *Diccionari de la llengua catalana* (DIEC), de l'Institut d'Estudis Catalans, i més recentment el *Diccionari normatiu valencià* (DNV), de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua (AVL); a més a més, també hem tingut en compte el *Diccionari català-valencià-balear* (DCVB), d'Alcover i Moll, i el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (DECat), de Coromines. Pel que fa al vocabulari d'especialitat, hem consultat el servei en línia del TERMCAT, a més d'altres obres concretes sobre determinats camps d'especialitat. Per als topònims valencians inicialment vam emprar el *Nomenclàtor geogràfic del País Valencià*, (1970), perquè al nostre parer és el repertori de topònims valencians més complet i sembla que ha servit de base per als posteriors que s'han editat. A hores d'ara també tenim en compte la gran base de dades del *Corpus toponímic valencià*, que ofereix en línia l'AVL. Per als altres topònims i també per als antropònims, hem fet servir el servei en línia de l'*Enciclopèdia catalana*, el servei és Adir dels mitjans de comunicació catalans i la Viquipèdia en català, sempre com a darrer recurs.

En l'elecció dels diferents criteris de lematització i normativització hem volgut destacar, en primer lloc, l'objectiu principal que el TLV es conforma com un material de consulta de la història de la lexicografia valenciana del període que abraça. Per aquesta raó hem volgut conjugar el desig de facilitar la consulta del *Tresor* per a l'objectiu assenyalat i el de respectar al màxim l'original. Aquest doble joc ha sigut molt difícil de dur avant per la immensa quantitat de materials. Realment mantenir uns mateixos criteris, per flexibles que siguen, és molt difícil en una obra d'aquestes dimensions.

El TLV es proposa la confecció d'una base de dades que ens permeta veure i seguir al llarg de la història de la lexicografia valenciana el tractament que rep un determinat mot. L'estructura que explicarem tot seguit és la que ens ha semblat més apropiada per a consultar tot el material que hem reunit ací i per tal de poder observar també la vivència —i la pervivència— dels mots al llarg de la lexicografia valenciana, com s'han copiat uns autors d'altres, les novetats i les incorporacions que s'hi han fet... Per a realitzar aquestes consultes hem establert dos mitjans diferents: la versió impresa en paper i la versió informatitzada.

La versió impresa en paper es configura com la d'un diccionari de llengua com els que estem habituats a consultar generalment. Segueix, a més, l'estructura fixada per la tradició espanyola iniciada per Gili Gaya (1947-1952) i continuada per Nieto i Alvar (2007). Està ordenada alfabèticament i els articles es disposen uns davall dels altres. Les entrades lematitzades i normativitzades, que serveixen per a fer les recerques oportunes, apareixen en lletra més gran i negreta. En el cas que hi haja més d'un sentit adscrit a un mot, apareixen superíndexs que ho marquen. A continuació apareixen ordenades cronològicament per l'autor les entrades dels originals i les definicions d'aquestes. Les entrades originals apareixen en lletra més menuda, negreta i cursiva (normalment també hi ha la categoria o altres indicacions). Les definicions dels originals apareixen en lletra redona. A continuació ve la referència de l'autor, l'any d'edició o de composició i la pàgina en el cas d'aquelles obres que no estan ordenades alfabèticament. Si un mot apareix en més d'un autor, hem optat per separar aquestes aparicions amb una plecra doble (||). Vegem-ho en detall en la figura següent:

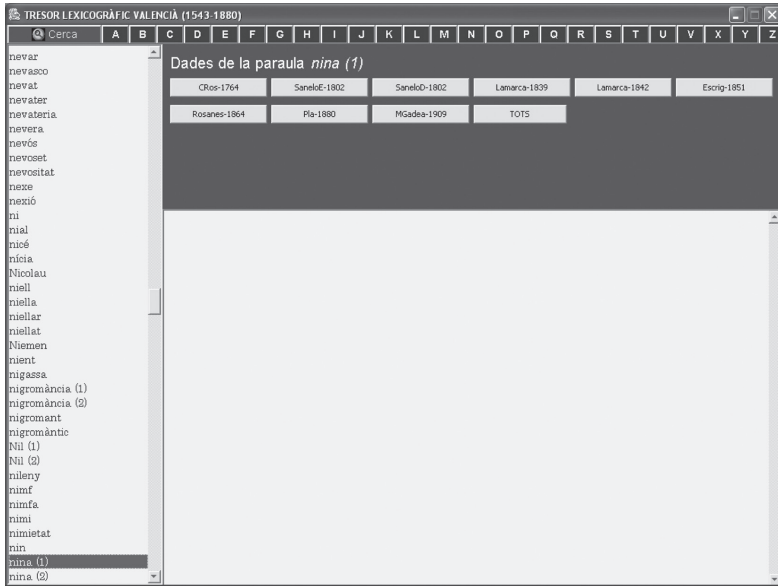

La versió en CD-ROM del TLV s'encabeix en les últimes tendències de la pràctica dels tresors lexicogràfics que hem comentat adés, ja que permet fer consultes automàtiques de la informació dels diccionaris. La consulta d'aquests materials es pot fer directament per mitjà de l'opció «Cerca» o bé a través de la cerca alfabètica per les diferents lletres en què es divideix el *Tresor*. En qualsevol dels dos casos, una vegada hem marcat el vocable que volem consultar, tenim la possibilitat de veure la informació completa i detallada de tots els diccionaris que l'arreglegen o bé anar directament a l'obra que ens interessa.

El treball futur que hem previst està directament relacionat amb l'ampliació del TLV als altres dos grans diccionaris del segle XIX (el Llobart i el Martí i Gadea), cosa que implicarà una revisió dels criteris d'elaboració i una nova organització dels materials, que afectarà, especialment, el tractament i la separació dels distints sentits d'un mot i les unitats multimot i també l'etiquetatge dels camps semàntics, el llenguatge tècnic i la categoria gramatical.¹⁴ A banda d'aquestes dues obres, en l'actualitat estem treballant per a afegir els altres dos

14 De fet, durant el 2003-2004 vam participar en un projecte d'informatització del *DLlobart* dirigit per la Dra. M. Antònia Cano i subvencionat per l'Acadèmia Valenciana de la Llengua (cf. Guardiola i Savall *et al.* 2004).

inèdits del període triat: les *Voces castellanas y su equivalencia en valenciano* — *Voces valencianas y su equivalencia en castellano* (1825), de C. M. G. i el *Diccionario valenciano-castellano* (c. 1847), de Tomàs Font i Piris. A hores d'ara, ja tenim una reproducció dels manuscrits que ens han facilitat els arxius on són els originals i els tenim lematitzats i incorporats a la base de dades. Concretament, hem iniciat la fase de revisió de tot el material en conjunt.

L'objectiu final del projecte és crear una gran base de dades lexicogràfiques valencianes que arribe, com a mínim, fins al DCVB. Aquests materials forniran els especialistes de diverses matèries lingüístiques (lexicografia pràctica i evolució de les tècniques lexicogràfiques, història del lèxic, estudi de la fraseologia, gramàtica, fixació de lèxic patrimonial, dialectologia, etc. i, fins i tot, també materials etnogràfics) d'un gran cabal de dades amb què poder treballar i argumentar els seus estudis.

4. BIBLIOGRAFIA

AHUMADA, Ignacio (2000). *Estudios de lexicografía regional del español*. Jaén: UNED / Jaén.

ALCOVER, Antoni M. i MOLL, Francesc de B. (DCVB) (1993). *Diccionari català-valencià-balear*. Palma: Moll. En línia: <<http://dcvb.iec.cat/>> [darrera consulta: 22/2/2016].

- ALVAR EZQUERRA, Manuel (2000). *Tesoro léxico de las hablas andaluzas*. Madrid: Arco Libros.
- ALVAR EZQUERRA, Manuel (2002a). «El *Nuevo tesoro lexicográfico del español* (s. XIV-1726): repertorios anteriores a 1600», ponència inèdita presentada en el I Symposium Internacional de Lexicografia. Barcelona, 16-18 de maig del 2002. Xarxa temàtica de Lexicografia de l'Institut Universitari de Lingüística Aplicada de la Universitat Pompeu Fabra.
- ALVAR EZQUERRA, Manuel (2003). «Estado actual del *Nuevo tesoro lexicográfico del español* (s. XIV-1726): repertorios posteriores a 1600». A: Martín Zorraquino, M.ª A. i ALIAGA JIMÉNEZ, J. L. (ed.) (2003). *La lexicografía hispánica ante el siglo XXI. Balance y perspectivas* (Actas del Encuentro de Lexicógrafos celebrado en Zaragoza, en el marco del Centenario María Moliner, los días 4 y 5 de noviembre de 2002). Saragossa: Gobierno de Aragón / Institución Fernando el Católico, 25-49.
- ALVAR EZQUERRA, Manuel (2009). «Dificultades y logros del *Nuevo Tesoro Lexicográfico del Español* (s. XIV-1726)». A: LUQUE TORO, L. (ed.). *Léxico español actual II*. Venècia: Università Ca' Foscari Venezia, 9-30.
- ALVAR EZQUERRA, Manuel i NIETO, Lidio (2006). «La edición del *Nuevo tesoro lexicográfico del español* (s. XIV-1726)». A: CORINO, E., MARELLO, C. i ONESTI, C. (ed.). *Atti del XII Congresso Internazionale di Lessico-grafia. Torino, 6-9 settembre 2006. Proceedings XII Euralex International Congress. Torino, Italia, September 6th-9th, 2006*. Alexandria: Edizioni dell'Orso, 365-370.
- ÁLVAREZ DE MIRANDA, Pedro (comp.) (1998). *Lexicografía española peninsular. Diccionarios Clásicos*. Madrid: DIGIBIS.
- AZORÍN FERNÁNDEZ, Dolores (2002). Ressenya de «Manuel Alvar Ezquerra, *Tesoro léxico de las hablas andaluzas*». *Cahiers de Lexicologie. Revue Internationale de Lexicologie et Lexicographie*, 81, 217-221.
- BURIDANT, Claude (1996). «Vers un *Glossaire des glossaires du français du seizième siècle*». A: *Actes des journées «Dictionnaires électroniques du français des XVIIème et XVIIIème siècles» Université Blaise Pascal, Clermont-Ferrand, 14-15 juin 1996*. Edició electrònica: <http://homes.chass.utoronto.ca/~wulftric/siehlida/clermont/buri_1.htm> .
- COLÓN DOMÉNECH, Germà (2002). «Sobre el *Tesoro lexicográfico* de Gili Gaya». A: *Para la historia del léxico español*. Madrid: Arco Libros, II, 547-554.
- COROMINES, Joan (DECat) (1992³). *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial / "La Caixa".
- Corpus toponímic valencià*. <<http://www.avl.gva.es/inici.html>> [darrera consulta 22/2/2016].
- CORRALES ZUMBADO, Cristóbal, CORBELLA DÍAZ, Dolores i ÁLVAREZ MARTÍNEZ, M.ª Ángeles (1992). *Tesoro lexicográfico del español de Canarias*. Canarias: Consejo Insular.
- CUNHA, A. G. (1997). Ressenya de «Dieter Messner, *Dicionário dos dicionários portugueses*». *Confluência. Revista do Instituto de Língua Portuguesa*, 13. <<http://lp.bibliopolis.info/confluencia/wp/?cat'55>> [darrera consulta: 17/2/2016].

- Diccionari de la llengua catalana* (DIEC). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1995.
En línia: <<http://dlc.iec.cat/index.html>> [darrera consulta: 22/2/2016].
- Diccionari normatiu valencià* (DNV). València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2014. En línia: <<http://www.avl.gva.es/dnv>> [darrera consulta: 22/2/2016].
- Diccionari valencià* (DV). València: Bromera / Generalitat Valenciana, 1996.
- Dictionnaire de l'Académie Française. Base Échantillon analytique 1694-1935*:
<<http://homes.chass.utoronto.ca/~wulftric/academie/>> [darrera consulta: 17/2/2016].
- Dictionnaire du moyen français* (DMF): <<http://www.atilf.fr/blmf>> [darrera consulta: 22/2/2016].
- Enciclopèdia Catalana*: <<http://www.grec.net>> [darrera consulta: 22/2/2016].
- ésAdir: <<http://esadir.cat/Toponims>> [darrera consulta: 22/2/2016].
- GILI GAYA, Samuel (1947-1952). *Tesoro lexicográfico (1492-1726)*. Madrid: CSIC.
- GUARDIOLA I SAVALL, M. Isabel (1999a). *Diccionari de diccionaris valencians anteriors al 1851*, memòria de llicenciatura inèdita llegida a la Universitat d'Alacant i dirigida pel Dr. Jordi Colomina.
- GUARDIOLA I SAVALL, M. Isabel (1999b). *Recull de noms d'ocells, de peixos, d'animals i de plantes en la lexicografia valenciana*, treball inèdit dins del Pla d'Estudis del Valencià Actual (EVA) de la Generalitat Valenciana.
- GUARDIOLA I SAVALL, M. Isabel (2004). *El Diccionario valenciano-castellano (1851) de Josep Escrig en la tradició lexicogràfica valenciana*, tesi doctoral inèdita llegida a la Universitat d'Alacant i dirigida pel Dr. Jordi Colomina.
- GUARDIOLA I SAVALL, M. Isabel, FERNÁNDEZ VARÓ, Antonio, FRANCÉS DíEZ, Anna i GUEROLA GIRONÉS, Maria (2004). «El proceso de informatización de los diccionarios valencianos anteriores al siglo XX: el *Diccionario valenciano-castellano* (1887) de Constantí Llombart». *Estudios de Lingüística*, 18, 107-128.
- GULSOY, Joseph (1964). «La lexicografía valenciana». *Revista Valenciana de Filología*, VI, 109-141.
- HAENSCH, Günter (comp.) (2000). *Textos clásicos sobre la historia de la lexicografía del español de América*. Madrid: DIGIBIS.
- JOURNET, René, PETIT, Jacques i ROBERT, Guy (1966-1978). *Mots et Dictionnaires (1798-1878)*. París: Les Belles Lettres.
- MARTÍNEZ DE SOUSA, José (1995). *Diccionario de lexicografía práctica*. Barcelona: Bibliograf.
- MESSNER, Dieter (1994-2007). *Dicionário dos dicionários portugueses (1562-1858)*. Salzburg: Universität Salzburg.
- MESSNER, Dieter (2008). «El *Dicionário dos dicionários portugueses*». A: AZORÍN FERNÁNDEZ, D. (dir.), *El diccionario como puente entre las lenguas y las culturas del mundo. Actas del II Congreso Internacional de Lexicografía Hispánica*. Alacant: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes: <<http://www.cervantesvirtual.com/obra/el-diccionario-dos-diccionarios-portugueses-0/>>.

- Middle English Dictionary*: <<http://quod.lib.umich.edu/m/med/>> [darrera consulta: 17/2/2016] >.
- MIGUÉLEZ RODRÍGUEZ, Eugenio (1993). *Diccionario de las hablas leonesas (León, Salamanca, Zamora)*. Lleó: E. Miguélez.
- NEIRA MARTÍNEZ, Jesús i PIÑEIRO, M.ª Rosario (1989). *Diccionario de los bables de Asturias*. Oviedo: Real Instituto de Estudios Asturianos.
- NIETO, Lidio i ALVAR EZQUERRA, Manuel (2007). *Nuevo tesoro lexicográfico del español (s. XIV-1726)*. Madrid: Arco Libros.
- NIETO JIMÉNEZ, Lidio (2002). *Tesoro lexicográfico del español marinero anterior a 1726*. Madrid: Arco Libros.
- Nomenclàtor geogràfic del País Valencià*. València: Impremta Fermar, 1970.
- Nuevo tesoro lexicográfico de la lengua española*. Madrid: Espasa-Calpe, 2000.
- Nuevo tesoro lexicográfico de la lengua española (NTLE) (BusCon)*: <http://buscon.rae.es/ntle/SrvltGUILoginNtll> [darrera consulta: 22/2/2016].
- PEREA, Maria-Pilar (coord.) (2014). *Lexdialgram. Portal de lèxics i gramàtiques dialectals del català del segle XIX*. Barcelona: Universitat de Barcelona. <<http://www.ub.edu/lexdialgram/index.jsp?item=presentacio&idx=0>> [darrera consulta: 22/2/2016].
- PORTO DAPENA, José Álvaro (2002). *Manual de técnica lexicográfica*. Madrid: Arco Libros.
- SANTAMARINA, Antón (ed.) (2000-2003). *Diccionario de diccionarios*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- TERMCAT. <<http://www.termcat.cat/>> [darrera consulta: 17/2/2016].
- Tesoro della Lingua Italiana delle Origini (TLIO)*. <<http://tlio.ovi.cnr.it/TLIO/>> [darrera consulta: 17/2/2016].
- Trésor de la Langue Française informatisé (TLFI)*. <<http://atilf.atilf.fr/>> [darrera consulta: 17/2/2016].
- Viquipèdia en català*. <<https://ca.wikipedia.org/wiki/Portada>> [darrera consulta: 23/2/2016].
- WOOLDRIDGE, Terence Russon (1998). «Projet d'informatisation du *Dictionnaire de l'Académie (1694-1935)*». A: QUEMADA, B. i PRUVOST, J. (ed.). *Le Dictionnaire de l'Académie française et la lexicographie institutionnelle européenne. Actes du Colloque International. 17, 18 et 19 novembre 1994*. París: Honoré Champion, 309-320.

Tipologie di vocabolari spontanei di area altoitaliana: l'esempio della provincia di Brescia

Gabriele Iannàccaro

Vittorio Dell'Aquila

Stockholms Universitet /

Centre d'Études Linguistiques pour l'Europe

1. INTRODUZIONE

La situazione dialettale della penisola italiana è, come pare assai noto, piuttosto peculiare all'interno delle tradizioni (almeno) romanze: le varietà territoriali che Coseriu chiama 'primarie' sono linguisticamente assai diverse rispetto allo standard ufficiale, e diverse anche fra di loro, oltre i limiti della comprensibilità reciproca anche in territori relativamente ridotti – questo fatto salva la loro dipendenza sociolinguistica dall'italiano. Ne consegue che è estremamente diffusa nei parlanti la concezione, peraltro in gran parte giustificata, dell'unicità del proprio dialetto, o almeno dalla sua forte alterità rispetto alla lingua nazionale e alle varietà circosvicine. Queste 'microlingue', che permeano di una evidente e riconosciuta variabilità diatopica il paesaggio linguistico italiano, sono poi, e anche questo è piuttosto noto, elementi al polo basso di diglossie o dilalie,¹ ossia codici non autonomi sociolinguisticamente – e, ciò che più conta, percepiti come contemporaneamente mancanti di una norma condivisa e, almeno da centocinquanta anni a questa parte, in imminente pericolo di scomparsa.

Non stupisca dunque che fioriscano sul territorio una quantità di tentativi di fissazione di questa variabilità diatopica e diacronica insieme: diatopica per motivi ovvi, e diacronica per la tendenza, che vedremo essere pervasiva, a notare le parole 'antiche', del dialetto 'vero', non contaminato da italianismi recenti, dunque spesso arcaico. Fra questi tentativi particolare interesse hanno, per il linguista, i dizionari dialettali spontanei, ossia le opere lessicografiche create da parlanti non linguisti che abbiano come scopo la registrazione e la catalogazione di lemmi di una (o più raramente più) varietà linguistiche primarie. Ci è già capitato, in effetti, di occuparci di dizionari spontanei, e proprio in

1 Per il concetto di dilalia cfr. Berruto (1987, 1995), Iannàccaro & Dell'Aquila (2004, 2008b).

pubblicazioni di ambito catalano: Iannàccaro & Dell'Aquila (2008a), pubblicato su *Estudis Romànics*, comprende una trattazione piuttosto analitica di questioni che ci paiono interessanti per iniziare l'analisi di tali peculiari forme testuali.² Vorremmo allora qui, sulla scorta delle considerazioni avanzate in quell'articolo, indagare un poco dall'interno, per dir così, la concezione della lingua che traspare dallo studio sistematico di un campione territorialmente definito. Analizzeremo così i dizionari dialettali editi nella provincia di Brescia, un territorio se vogliamo casuale dell'Italia del nord,³ caratterizzato dalla – presenza contemporanea – usuale per l'area di una lingua nazionale ormai molto pervasiva in funzione di *Dachsprache* e di una quantità di varietà primarie locali, percepite come subordinate a questa. Come è normale in area cosiddetta galloitalica, i dialetti sono strutturalmente piuttosto diversi dall'italiano, e diversi fra di loro. Qui, proprio seguendo gli spunti apparsi in *Estudis Romànics*, tratteremo, fra le altre cose, di questioni di grafia e trascrizione dei suoni, nella convinzione che il modo di scrivere spontaneo una lingua priva di convenzioni ufficiali o riconosciute ci dica molto sulla sua posizione percepita all'interno del repertorio, e di conseguenza forse sulla sua evoluzione linguistica e sociolinguistica.

Il nostro corpus è costituito da un totale di ventuno dizionari dialettali a stampa (se ne veda la lista completa in bibliografia), spazianti su un arco cronologico che va dal 1759 al 2008 e rappresentativi di tutta la produzione lessicografica della provincia di Brescia⁴ – ancorché, come evidente, con iati diatopici dovuti alla diversa distribuzione geografica delle fonti edite; mancano all'appello pochissime opere, o perché davvero non interessanti, o perché impossibili, al momento, da procurarsi. In aggiunta, sulla rete *Internet* ci sono un certo numero di dizionari spontanei e liste di parole relativi ai dialetti bresciani; per questi tuttavia occorrerebbe uno studio *ad hoc*, al momento ancora da impostare. È importante notare che di seguito useremo in modo equivalente le

2 Altri spunti si potranno trovare in Iannàccaro & Dell'Aquila (2011).

3 La provincia di Brescia, dell'estensione di circa 4.800 km², è composta da più o meno 200 comuni per un totale di 1.200.000 abitanti. Posta all'estremità orientale della Lombardia, al confine col Veneto e col Trentino-Alto Adige e affacciata al lago di Garda, comprende, oltre al capoluogo Brescia, la seconda città della Lombardia con una popolazione di circa 500.000 abitanti nell'area Padana, una parte montana a nord, una fascia collinare e un'ampia estensione della pianura Padana. Il territorio è storicamente legato alla Repubblica di Venezia, di cui ha fatto parte fino all'età napoleonica. I suoi dialetti appartengono al cosiddetto lombardo orientale, caratterizzato fra l'altro da molti venetismi lessicali; cfr., per una loro collocazione linguistica, Bonfadini (1983, 1988, 1990).

4 Molti di questi mi sono stati segnalati o forniti da Giovanni Bonfadini; d'ora in avanti, salvo casi particolari, i dizionari saranno di norma citati – nel testo e in tabella – tramite il solo nome dell'autore. Segnalo fin d'ora che la trascrizione dei testi è scrupolosamente fedele all'originale, di cui rispetta gli usi grafici, linguistici e di punteggiatura, anche quando possono parere non standard.

parole *dizionario* e *vocabolario*, nell'accezione comune di 'raccolta sistematica di lemmi ordinati alfabeticamente', pur consci delle differenze anche importanti che possano sussistere fra le due etichette.⁵

2. TIPI DI DIZIONARI

Ora, è noto che ogni vocabolario è costruito secondo un'idea soggiacente – una teoria generale della lingua, anche se non sempre questa teoria è resa esplicita – e uno degli scopi di questo lavoro è proprio quello di lumeggiarne alcune. A seconda poi delle impostazioni teoriche di partenza, i dizionari si possono suddividere in grandi categorie; al di là del numero delle lingue coinvolte nel dizionario (che è tipicamente monolingue, bilingue o meno spesso plurilingue, a seconda della differenza linguistica che sussiste fra i lemmi in entrata e gli articoli degli stessi), una prima suddivisione tipologica riguarda la forma esterna dell'opera. Abbiamo così dizionari *descrittivi*, ossia vocabolari che descrivono, appunto, lo stato del lessico di una particolare lingua, e cercano di individuare gli usi esatti che delle parole fanno i parlanti di quella lingua, così come le relazioni reciproche che fra i termini si vengono a creare. Fra questi si trovano quei dizionari che possiamo chiamare *di riferimento*, ossia che fondamentalmente descrivono la lingua, ma che sono concepiti per essere di aiuto a chi volesse cercarvi l'esatta accezione di un termine raro, che l'utente non conosce o non ricorda. I dizionari descrittivi possono essere monolingui o, e questo li rende più sbilanciati in chiave operativa, bilingui: in genere, almeno per le lingue vive, con entrate in entrambe le lingue descritte. Di converso possiamo avere dizionari *normativi*, la cui funzione principale è sostanzialmente delimitativa o regolativa, quella cioè di delimitare gli ambiti e i confini della *buona* lingua, della *bella* lingua, della lingua *da usare*; nei casi limite, di ciò che viene considerato lingua e ciò che non viene considerato lingua (solo ultimamente si sta affacciando una serie di dizionari che potremmo chiamare *propositivi*, la cui caratteristica fondamentale è quella dell'equipollenza fra tutte le varietà comprese nel dizionario. L'entrata è spesso in una forma di lingua locale alla quale si possono affiancare le varietà effettivamente presenti sul territorio, e la discussione nell'articolo è condotta in maniera da sostenere una possibile variante di forma senza tuttavia escluderne altre. Per questo tipo di vocabolari, che si redigono da qualche tempo in varietà norditaliane, cfr. Iannàccaro 2002b).

5 Per una trattazione dei concetti di 'lessico personale' e 'lessico comunitario esplicitato' cfr. più avanti.

I dizionari *dialettali* non fanno eccezione: ovviamente (ma non di necessità) bilingui, sono specificamente deputati a raccogliere ed eventualmente sottrarre all'obsolescenza parti del lessico di varietà geograficamente determinate e spesso percepite come in decadenza. Talora si presentano nella forma di (parziale) *Ergänzungswörterbuch* (per cui si veda oltre in modo approfondito), ossia comprendenti soltanto quei lemmi che sono sentiti come tipici o caratteristici della comunità rispetto alla lingua standard dominante sul territorio.

Tali dizionari possono essere di tipo popolare / spontaneo, ossia redatti da cultori locali, o promossi da studiosi di linguistica o istituzioni di ricerca, e hanno sempre un dichiarato scopo descrittivo, anche se talora fini profondi più specificamente normativi; ma ci torneremo. Tipicamente hanno l'entrata nella lingua 'minore' e l'articolo nella lingua di più larga diffusione sul territorio. Una sottospecie assai diffusa è quella del dizionario etnografico, che si preoccupa della salvaguardia non già della sola parola, ma anche del mondo semantico e valoriale ad essa collegata.

Analizzando i vocabolari che costituiscono il nostro corpus, tutti appartenenti al gruppo *dialettale*, possiamo proporre una tassonomia di questo tipo:

Tabella 1. Tipi di dizionari bresciani

Tipo	Caratteristica	Testimone
1	Scientifico	Ø [<i>comprenderebbe le opere redatte da studiosi con fini precipuamente di ricerca. Mancante sul territorio</i>]
2	Tesi di laurea	Razzi, Sabbadin
3	Per arrivare alla lingua standard	Melchiori, Seminario, (Ruggeri), Rosa
4a	Spontaneo irriflesso	Fanetti, Romano, Bignotti-De Marie, Stefanini, Zatti
4b	Spontaneo riflesso	Scaramella, Bazzani-Melzani, Valseriati, Goldaniga, Trimeloni, Salghetti, Morandini, Foglio, Bonomi
5	Pianificatore	Ø [<i>comprenderebbe le opere esplicitamente volte a proporre una lingua amministrativa o ufficiale. Mancante sul territorio</i>]
6	Didattico	Morandini

Non abbiamo, nella provincia, dizionari dialettali d'impianto esplicitamente scientifico e rivolti ad un pubblico di ricercatori (1.); una loro sottospecie, quella della tesi di laurea pubblicata (2.), è invece rappresentata dai lavori di

Razzi e Sabbadin: si tratta di lavori di licenza degli anni '50, diretti da Carlo Tagliavini a Padova e in seguito rielaborati, in particolare per quanto concerne la grafia, che è stata assai semplificata rispetto a quella originale di impianto dialettologico classico, derivata dai lavori di Carlo Salvioni e Clemente Merlo. Sono opere piuttosto standard (detto non in senso valutativo) e, per il fatto di essere state fortemente eterodirette, per noi poco interessanti. Il tipo 3. comprende quelle iniziative, diffuse a partire dal 1750 circa e poi frequenti nel secolo successivo, in cui l'intento del vocabolarista era quello di conquistare all'italiano le masse popolari dialettofone; o, per dirla con le parole di Melchiori, «di agevolare a' Bresciani la lingua italiana in confronto del dialetto, [...] che niun Bresciano nè vuole nè debbe apparare il proprio dialetto ch'egli già sa» (: 15). È rappresentato comprensibilmente nel nostro corpus dai dizionari sette- e ottocenteschi (si veda solo il titolo del Dizionario del Seminario, *Vocabolario bresciano e toscano compilato per facilitare a' Bresciani col mezzo della materna loro lingua il ritrovamento de' vocaboli modi di dire e proverbi toscani a quella corrispondenti*); tuttavia trova una curiosa appendice in Ruggeri, che scrive ancora nel 1970: «la pubblicazione di un dizionarietto bresciano-italiano in veste moderna ed accessibile a tutti per il modesto costo, penso sia di valido sussidio per coloro che ancora incontrano difficoltà nell'esprimersi nella lingua madre [*scilicet l'italiano*]» (: 3). Sarebbe interessante indagare meglio questa equiparazione senz'altro della «lingua madre» con l'italiano, tanto più che si sta parlando di dialettofoni malcerti nello standard nazionale; per un primo inquadramento della questione, riferito a varietà ampiamente comparabili col bresciano, si veda Iannàccaro & Dell'Aquila (1999), Iannàccaro & Dell'Aquila (2006).

Il tipo 4. è quello più classico e diffuso in Italia: sono dizionari nati spontaneamente, per iniziativa di raccoglitori locali, spesso singoli e, quasi senza eccezione, appartenenti alla comunità di cui indagano la lingua; nella maggior parte dei casi sono opere stampate a cura di enti o editori locali e presentano talora divertenti vesti grafiche. Dizionari di tal genere sono fortunatamente diffusi in tutta la Penisola (anzi, in gran parte d'Europa) e rappresentano fonte inestimabile di dati linguistici e metalinguistici (da qualche tempo sono anche presenti in gran numero sul *web*). Ai nostri fini giova distinguere due sottotipi: il 4a. «dizionari irriflessi», ossia quelli che non mostrano, palesemente o all'analisi attenta, di essere frutto di un progetto specifico o di un'esplicita preparazione previa e sono 'semplicemente' repertori lessicali locali e il 4b. «dizionari riflessi», compilati spesso da intellettuali locali, che riflettono, appunto, in maniera esplicitamente metalinguistica sulla propria varietà (beninteso, questa suddivisione nulla ha a che vedere con l'accuratezza o la verosimiglianza linguistica risultante del dizionario; si riferisce solo alla presenza o all'assenza di

un'importante riflessione metalinguistica, e di fatto alcuni vocabolari di tipo 4a. sono, per il linguista, più 'corretti' di altri di tipo 4b). Vedremo che alcune delle caratteristiche esterne dei dizionari, nonché del sistema di grafia da loro utilizzato, correlano abbastanza strettamente con questa importante suddivisione.

Pure non possediamo, almeno a mia conoscenza, dizionari apertamente pianificatori, ossia che propongono / impongono soluzioni e regole volte ad affermare un uso pubblico o ufficiale della varietà considerata. Se da un lato ciò è normale, stante la percepita collocazione sociolinguistica del bresciano come dialetto subordinato all'italiano in condizioni di diglossia o dilalia, d'altro canto, nella temperie politico-culturale che ha caratterizzato gli ultimi due decenni il nord Italia, non sarebbe stata impossibile qualche iniziativa volta a tentare di stabilizzare un uso pubblico del bresciano accanto all'italiano.⁶ Interessante è in tal senso la comparazione con un dizionario trentino (dialettalmente lombardo alpino), quello composto dalla comunità di Rabbi in valle di Sole e da noi curato (Rabbi 2013), che, pur avendo le caratteristiche di un dizionario 4b, si pone come esplicitamente volto a creare le condizioni linguistiche per un uso del dialetto in forma scritta e anche, fin dove è possibile, istituzionale.

La gent da Rabi la ghia bisogn et poder meter giò el rabies su la chiartà senzà törgghi vià el so bel e po' anch et poderlo dourar non demò par el vocabolari ma anch par en müchiel de altre ochiasion: par scriver articoi sul *Rabbinforma*, documenti, scriver sui chiartei da tachiar för e po' anch par la toponomastica (tanto par dir sù le tabelle dre a le strade). Entratüt chie'l sià fazil da leger e po' anch da scriver par i rabiesi. (Rabbi 2013: 14).⁷

Abbiamo invece in provincia di Brescia un'occorrenza della versione per così dire edulcorata di questa categoria, il tipo 6., «dizionario didattico». Morandini scrive nell'Introduzione:

soltanto un obiettivo operativo per il presente lavoro: incominciare a pensare come sia possibile rendere in forma scritta il dialetto di Bienno, senza troppo impoverire la sua raffinata ricchezza di suoni [...]. Perciò il punto essenziale, dove è necessario che il lettore concentri la propria attenzione, è la parte teorica, soprattutto gli elementi di fonetica che mirano a dare la possibilità di scrivere in

6 Sulla politica linguistica della Lega Nord, cui qui ovviamente si riferisce, cfr. Iannàccaro – Cortinovis 2012 e bibliografia ivi contenuta.

7 «La comunità di Rabbi necessita di una grafia adatta a rappresentare la propria varietà linguistica (il *rabies*) per poterla usare non solo per creare un vocabolario, ma anche per potere impiegare il *rabies* nello scritto: in ogni occasione utile (articoli su *Rabbinforma*, documenti, affissioni) e per la toponomastica (per esempio nei cartelli stradali). Una grafia dunque che sia facile da leggere e da scrivere per i rabbiesi stessi».

biennese, rispettando le caratteristiche fondamentali del dialetto, quelle che permettono di non confondere una parola con un'altra (: 5).

Va osservato che, come appunto Morandini, qualche dizionario può comparire in più di una categoria.

Le caratteristiche dei nostri dizionari sono state sistematizzate mediante l'ausilio di una banca dati appositamente concepita e realizzata, e che li rende pronti ad essere inseriti nel *thesaurus* che sarà costituito dal *Lessico Dialettale della Lombardia*, meta-dizionario di seconda generazione comprendente tutte le fonti lessicografiche lombarde edite ed inedite, in via di realizzazione.⁸

3. CHE COSA CI INSEGNA IL TITOLO

Proprio il titolo che l'autore sceglie di dare al suo vocabolario è la prima di una serie di caratteristiche che vedremo essere in correlazione con la tipologia del dizionario per come schizzata sopra. Vediamone una prima comparazione (TT: tipologia del titolo; TD: tipologia del dizionario):

Tabella 2. Titoli dei dizionari

TT	Nome	Titolo	TD
Dialettale	Bignotti-De Marie	<i>Baià. Il dialetto di Cimbergo</i>	4a
	Fanetti	<i>Sónech a ... mìgulè. Dizionario di voci dialettali di Sonico</i>	4a
	Romano	<i>... 'na quàt paròlà delà Bàsà Bresàna</i>	4a
	Morandini	<i>Parlom dialèt. Glossario del dialetto biennese</i>	4b/6
Etnografico	Rosa	<i>Dialetti, costumi e tradizioni della provincia di Bergamo e Brescia</i>	3
	Salghetti 1997	<i>El dialèt dei mehtér / Il dialetto dei mestieri. Parole e figure nel Sebino bresciano</i>	4b
	Salghetti 2004	<i>Memorie dialettali nel Sebino bresciano. Proverbi, detti, favole, preghiere e altre memorie</i>	4b

(Continua alla pagina successiva.)

⁸ Per cui si rimanda, come presentazione iniziale, a Iannàccaro & Dell'Aquila 2012.

TT	Nome	Titolo	TD
<i>Laudatio temporis actis</i>	Stefanini	<i>Adìo bèl tép, Vocabolario fotografico dialettale comparato cortenese/aprichese – italiano</i>	4a
	Valseriati	<i>Viaggio sentimentale attraverso il Bresciano. Dizionario Bresciano-Italiano</i>	4b
Neutro	Melchiori	<i>Vocabolario bresciano-italiano</i>	3
	Ruggeri	<i>Dizionario bresciano italiano</i>	3
	Seminario	<i>Vocabolario bresciano e toscano compilato per facilitare a' Bresciani col mezzo della materna loro lingua il ritrovamento de' vocaboli modi di dire e proverbi toscani a quella corrispondenti [+ scopo del dizionario]</i>	3
	Razzi	<i>Il dialetto di Salò. Revisione del testo, introduzione e note a cura di Giovanni Bonfadini</i>	2
	Sabbadin	<i>Il dialetto di Desenzano</i>	2
	Zatti	<i>Dizionario zonese-italiano e repertorio italiano-zonese. Con espressioni idiomatiche, toponimi e cenni di grammatica e storia</i>	4a
	Bonomi	<i>Il dialetto della Valle Sabbia</i>	4a
	Goldaniga	<i>Vocabolario dialettale camuno [+ 'ethnos']</i>	4b
	Trimeloni	<i>Dizionario etimologico del dialetto di Malcesine [+ etimo]</i>	4b
	Foglio	<i>Il vocabolario del dialetto di Toscolano Maderno</i>	4b
Bazzani-Melzani	<i>Nuovo vocabolario del dialetto di Bagolino [+ 'nuovo']</i>	4b	
Scaramella	<i>Nuovo vocabolario ortografico bresciano</i>	4b	

Consideriamo come raggruppare i titoli: ne abbiamo che comprendono in sé una o più espressioni del dialetto stesso di cui si occupano, e contemporaneamente, però, non un titolo bilingue dialetto-italiano, come potrebbe essere **Dizionar bressan-italian / Dizionario italiano-bresciano*, sulla scorta di, poniamo, *Deutsch-Italienisch Wörterbuch / Vocabolario italiano-tedesco*. Il «dialetto» nel titolo è ossia presente come richiamo identitario o come espressione formulare tipica, non come una caratteristica strutturale dell'opera da presentare come autenticamente bilingue. Tali caratteristiche apparentano la categoria a quella seguente, in

cui il titolo fa esplicitamente riferimento a un contenuto anche etnografico dell'opera (e Salghetti 1997 ha in effetti, pur in una collocazione a nostro modo di vedere prevalentemente etnografica, un richiamo dialettale), e anche a quella che abbiamo denominato di *laudatio temporis acti*, piuttosto diffusa (almeno) in lombardo e caratteristica, per esempio, di molte liriche e opere teatrali spontanee; anche qui Stefanini, lodatore, ha un'espressione dialettale nel titolo. Queste tre tipologie individuano un ben preciso rapporto con il dialetto e la sua scrittura, che sarà ripreso in seguito; qui occorre notare che il vernacolo è il luogo della memoria, della giovinezza, della serenità pur in tempi economicamente e strutturalmente difficili, e la redazione del dizionario si configura probabilmente come ripresa, rivolta a sé e anche ad altri, di queste impressioni, nel tentativo di sottrarle all'oblio. È interessante a questo proposito ricordare brevemente le tipologie testuali individuate da Heinz Kloss ancora nel 1952 (Kloss 1952), che correlano posizioni sociolinguistiche di codici sul territorio e loro elaborazione formale / letteraria: ai posti più bassi del suo schema, caratterizzanti le esperienze spontanee e prive di esplicita elaborazione testuale, compaiono infatti testi elaborati liricamente e legati a contenuti locali o del passato della comunità. Per una disamina più approfondita, Iannàccaro & Dell'Aquila (2004).

Abbiamo poi, e sono numericamente, come è ovvio, prevalenti, titoli 'neutri', denotativi, come *Il vocabolario del dialetto di Toscolano Maderno* – ancorché la presenza di «Il» nel titolo, in questo caso, rimonti probabilmente alla volontà dall'autore (Foglio) di rendere il suo una sorta di dizionario di riferimento; in un paio di casi (Scaramella, Zatti) il titolo comprende colorazioni scientifiche, che gettano luce in modo interessante su altre caratteristiche di questi lavori. Per Goldaniga, pare di ravvedere una sorta di assunzione di 'etnicità' nell'attributo *camuno* attribuito verosimilmente all'insieme dei dialetti e non al territorio; una denominazione meno marcata, in questo conteso storico-sociale, avrebbe potuto essere per esempio 'Vocabolario dialettale della Valcamonica', o qualcosa di simile.

Ora, non è probabilmente un caso che i vocabolari di tipo 4a. presentino in modo quasi esclusivo, con le sole eccezioni di Bonomi e Zatti,⁹ titoli 'dialettali' o di *laudatio*, mentre i 2. e i 3. hanno titolazioni neutre (pure neutro, a suo modo, anche nella sua esplicita collocazione etnografica, è Rosa); e il reciproco

9 Zatti, lo sia detto qui, è uno strano prodotto: comprende una lunga introduzione storica di altra mano, una parte in cui si danno cenni grammaticali sul dialetto e ha un titolo quasi da dizionario scientifico (*Dizionario zonese-italiano e repertorio italiano-zonese. Con espressioni idiomatiche, toponimi e cenni di grammatica e storia*). Tuttavia, nonostante l'impianto molto ampio, le singole soluzioni trascrittorie e lessicografiche sono da dizionario irriflesso.

è anche vero. Come vedremo, questo tratto correla in modo interessante con altre caratteristiche.

4. CHE COSA CI INSEGNA LA SCRITTURA DEL DIALETTO

Come lo scrivono dunque il dialetto i nostri autori? E di conseguenza come lo pensano? Cominciamo con l'avvicinare qualche loro dichiarazione esplicita, notando in modo preliminare che i dizionari spontanei, come si evince in particolare dalla loro introduzioni, sembrano configurare uno specifico genere letterario, individuato per contenuto (il mondo valoriale della comunità attraverso il lessico), ma anche per stile (la dettagliata indicazione della fatica del vocabolarista) e struttura (gli articoli in un artificiale e faticosamente conquistato ordine alfabetico):

Nel dialetto Camuno primeggia il suono, spesso accentuato, della "S" ispirata, nel dialetto di SONICO la consonante assume (meglio assumeva) un caratteristico suono che richiama di volta in volta la "Z" spagnola o il "THE" inglese. In pratica la sua pronuncia (che è richiamata caso per caso con l'accento convenzionale "v" sulla consonante "S") richiede una contrazione labiale aperta, la lingua che preme sugli incisivi, in contemporanea alla modulazione della consonante, una emissione forzata del respiro. Provatelo! Vi faciliterà la lettura originale e la interpretazione autentica del glossario (Fanetti: 8).

Ho ridotto al minimo l'uso di segni grafici particolari, che nei testi della scienza linguistica e anche in alcuni vocabolari dialettali abbondano e necessitano, se il lettore non è uno specialista, di uno studio preliminare vero e proprio. O che, al contrario, vengono ignorati, col risultato di non servire molto. Il mio intento, più che di soddisfare il glottologo, è stato quello di riempire le pagine che seguono di materiale leggibile, non di geroglifici (Stefanini: 12).

Vi è poi la caratteristica dell'*h* aspirata, che non ha confronti nella lingua italiana, ma che si trova invece in molte parole di questo dialetto. Es. *shai* (sapere), *shura* (sopra) [...]. L'*h* però non viene sempre scritta e pronunciata, ma si scrive solo quando la parola precedente termina con una vocale, mai o quasi mai, quando finisce con una consonante. Che se malgrado ciò, per alcuni, la lettura del Nostro Vernacolo riuscirà ancora un poco difficoltosa, questo ci induca maggiormente ad una conquista, anche per dimostrare, specie noi montanari, di avere una volontà ferma, dataci in premio dalle nostre montagne (Bonomi: 16).

[Lamentando la mancanza di opere letterarie in bresciano]: Mancante adunque di tale soccorso, mi fu forza di mio capo ritrovar delle regole da me credute

le più analoghe alla pronuncia del nostro dialetto, e le più acconce al rinvenimento delle parole, cosa tanto essenziale in un vocabolario del linguaggio vernacolo (Melchiori: 11).

Si potrebbe continuare; ma è evidente che ciò che queste (ed altre) prefazioni ci vogliono dire è che chi si accinge a compilare un dizionario dialettale è di fronte ad un problema preliminare: come scrivere questa 'strana lingua', priva di tradizione cui comodamente rifarsi e ricca invece di suoni e usi sentiti come particolari (spesso ritenuti unici) e difficilmente fissabili sulla carta (Iannàccaro 1996). Chi decide di tramandare con la scrittura la propria lingua si trova davanti ad una serie di questioni e di scelte, e le soluzioni che vengono di volta in volta trovate ci possono dare preziose indicazioni sulla coscienza linguistica di chi le elabora, e sul tipo di dialetto che ha in mente.

Questo se si parte dal presupposto, fatto proprio in genere dal parlante (incluso dunque il vocabolarista), che la scrittura è un'ufficializzazione del parlato, una sua nobilitazione, un passaggio alla posterità potenziale; così dallo studio delle scritture spontanee possiamo ottenere utili indicazioni di tipo sociolinguistico, ossia per esempio su quale codice, o registro, o varietà diotopica o diastratica di lingua è ritenuto degno di essere scritto; o ancora, di quali argomenti è bene che si scriva in dialetto, o quali parole del dialetto è bene tramandare in un dizionario, e così via. Studiando i testi e le produzioni spontanee, fra cui i vocabolari, otteniamo anche risposte a questioni di tipo più strettamente dialettologico e strutturale, come: qual è la funzione del dialetto – del dialetto scritto – all'interno del repertorio linguistico della comunità; qual è la sua vitalità e il suo prestigio; fino a che punto il codice che stiamo scrivendo è una lingua o un dialetto. E spie che ci indicano quali caratteristiche strutturali del dialetto sono ritenute più importanti, o comunque salienti o degne di essere rilevate.

Ci si accinge a «scrivere giù» una lingua considerata principalmente orale (come lo sono i dialetti lombardi) sostanzialmente per due scopi fondamentali, e assai diversi fra loro: per *scrivere* dei testi, ossia per *comporre testi nuovi*, letterari o no, che fra le altre caratteristiche hanno anche quella di essere scritti in dialetto; o per *trascrivere* dei testi, ossia *registrare* su supporto cartaceo testi orali già esistenti o appena raccolti (per scrivere testi abbiamo bisogno di un'ortografia, per registrarli di una trascrizione). Ora, trascrivere una lingua e darle un'ortografia, in effetti, sono due operazioni distinte, che soggiacciono a esigenze e criteri ben diversi (Iannàccaro & Dell'Aquila 2004: 67-80): nel primo caso si scrive semplicemente per cambiare mezzo di trasmissione, da acustico a visivo, pur rimanendo nel campo dell'oralità; la trascrizione è invero

«lingua parlata-scritta» (Nencioni 1976), fondamentalmente diretta a chi non sa la lingua e si interessa in generale di dialetti e non di *quella particolare* varietà. Per scrivere davvero, cioè per cambiare *medium* comunicativo da orale a scritto, ci vuole un'ortografia, ossia un sistema di scrittura «normale», che, al limite non rispecchiando le particolarità foniche della lingua, consenta però di capirne le articolazioni anche morfologiche e semantiche e sia leggibile anche al non specialista.¹⁰

Come esperimento di lettura è forse utile considerare il differente aspetto grafico – che si traduce in differente approccio al testo – come scaturisce da una trascrizione (nel nostro caso in IPA) di un brano dialettale e dallo stesso in una sua scrittura ortografica (l'esempio è tratto da Bosoni 2003: 268-269 e si riferisce alla varietà di Samolaco, non in provincia di Brescia ma da questa non lontana).

1. al 've:nt e l 'so: j 'evan a'dre a kwiʃtju'nala ci l 'eva al pyse 'fɔrt de lor 'dy: | ij 'kwela l e ʃɛ un 'om: 'tyt fɛʃ 'e:nt int un gram pa'ʃtra:ŋ | i'nora i s in my'ty: d a'kɔrdi ce l pyse 'fɔrt l 'ava da 'ves: 'kwel: ce l je rivava a 'fac: tre 'fɔ l pa'ʃtra:ŋ a kwel 'om:.

2. Al vent e al só i evan adré a quistiunala chi l'eva al püssée fòrt de lor dü. In quèla l'è scè un omm, tütt fecc ent int un gran pastran. Inora i s'in müttü d'acòrdi che 'l püssee fort l'ava da vèss quell che 'l gh'e rivava a facc tre fò 'l pastran a quel omm

Il vento e il sole discutevano su chi fosse fra loro il più potente. In quel momento compare un uomo, tutto avvolto in un gran mantello. Allora si sono accordati che il più potente sarebbe stato quello che fosse riuscito a far togliere all'uomo il mantello.

Fra i dialettofoni intenti a scrivere la propria varietà (e spesso anche fra i dialettologi) c'è una grande confusione a questo proposito, confusione che ingenera inquietudine e talora anche paura nei confronti della scrittura. Chi si prepara a compilare un vocabolario ha cioè spesso l'impressione di dovere rispettare, spesso anche nel minimo dettaglio subfonemico, le particolarità della pronuncia, insieme con la consapevolezza (giustificata) che questo è un compito non semplice; d'altro canto, ci si rende conto che una scrittura troppo accurata, che comporta una quantità di diacritici oscuri, diventerebbe assai

¹⁰ Cfr. Sampson (1995); Coulmas (2003); Iannàccaro (2005); Dal Negro, Guerini & Iannàccaro (2015), Iannàccaro & Guerini (*in stampa*).

ardua da scrivere e impossibile da leggere. In più, il vocabolario è un testo *sui generis*, in cui l'intento documentario prevale spesso, ancorché senza annullarlo, su quello propriamente testuale; e ciò provoca ulteriore disorientamento.

Va poi considerato un altro fattore importante nelle scritture spontanee: l'ortografia è legata a importanti questioni identitarie, cui qui potremo solo accennare. Abbiamo già ricordato che il dotare una varietà di una forma scritta è percepito come una sua nobilitazione, un passaggio alla posterità potenziale; e dunque che forma vorremmo che avesse la nostra lingua o il nostro dialetto? A che cosa vorremmo che assomigliasse e da che cosa vorremmo che si distinguesse? Questo secondo aspetto implica poi il primo: è molto più difficile, nonostante le apparenze, scrivere una varietà in un modo diremo «normale», ossia non scientifico, che realizzare un'accurata trascrizione fonetica. Nel secondo caso è sufficiente un'abilità tecnica abbastanza facilmente acquisibile, mentre trovare un modo per «scrivere giù» una lingua orale implica per prima cosa una presa di posizione sull'inventario fonologico di questa lingua, anche se non se ne è consapevoli: bisogna innanzitutto sentirne i suoni pertinenti, astraendoli dal loro contesto semantico, individuarli, dar loro un nome e una forma grafica coerente con il resto del sistema, e questo è ovviamente un compito non semplice.

Sul nome, è chiaro che non è necessario un nome specifico o più ancora tecnico: la nominazione, come è noto in semantica logica, è l'atto del riconoscimento della specificità individuale di un particolare ente; posso anche non chiamare la [e] 'vocale anteriore medioalta non arrotondata' e la [ɛ] 'vocale anteriore mediobassa non arrotondata', l'importante è che io le riconosca se le ascolto nel parlato e le distingua, magari anche come «e grassa» o «e magra», o «e di *segrét* "segreto"» (Zatti: 327) e «e di *segèt* "secchiello"» (Zatti: 327) e così via.

Bisogna poi prendere decisioni di tipo morfosintattico: pensiamo solo al problema dell'assordimento della sonora etimologica in finale assoluta (scriviamo, per esempio, *färenùs* [~ *färenùzä*] 'farinoso / farinosa' [Bazzani-Melzani: 164], che rispetta la pronuncia ma non la morfologia, oppure **färenuz*, morfologicamente corretto ma inappropriato alla superficie?).

Ora, tutto sarebbe più semplice se i dialetti lombardi, nel loro complesso, avessero sviluppato una loro tradizione scritta generalmente accettata; questa tradizione tuttavia non c'è (gli stessi fondatori della lessicografia lombarda, – Biondelli, Cherubini, Monti, Tiraboschi, Melchiori, solo per citarne alcuni – usano per i loro lavori sistemi non uniformi) e la situazione è quella di una serie di proposte tutte divergenti fra di loro, delle quali nessuna prevale sulle altre. È assai noto ma va ricordato: non esiste un «lombardo», come invece

esiste per esempio un «piemontese» o un «veneto»: i dialetti lombardi non hanno mai sviluppato una forma comune di *koiné* che possa dirsi accettata dai parlanti per una serie di esigenze comunicative quali quelle del piemontese illustre, a base torinese, o, all'interno dell'area linguisticamente lombarda, della cosiddetta «*koiné* ticinese» (per cui si veda Petrini 1988). Per la parte occidentale del dominio, la lingua dell'alta letteratura rimane il milanese, che, anche quando viene accettata da parlanti di altre varietà, lo è nelle sue peculiarità di un dialetto fra gli altri, per quanto prestigioso possa essere riconosciuto. Il lombardo orientale, di cui fanno parte le varietà bresciane, ha posizioni ancora più sfumate.

La proposta operativa più coerente, a parte la grafia classica del milanese utilizzata da Porta e Cherubini (il cui uso per le varietà orientali sarebbe tuttavia assai problematico), sembra al momento essere la «trascrizione semplificata» in uso presso il *Centro di Dialettologia e Etnografia* di Bellinzona, editore del *Vocabolario dei Dialetti della Svizzera Italiana* (VSI) e del *Lessico dialettale della Svizzera Italiana* (LSI), pur se i sistemi in uso nelle due opere lessicografiche non sono perfettamente identici fra loro; anche questa è basata sul lombardo occidentale. La ricca proposta di Bosoni (2003), pur apprezzabile per completezza, documentazione e rigore scientifico, presenta tuttavia il problema di cui si discuteva prima, ossia non distingue fra trascrizione e ortografia: vuole infatti essere un sistema *ortografico* per i dialetti lombardi, che però al contempo rispetti completamente le varianti fonetiche (non già fonologiche) di tutti, il che è probabilmente una contraddizione di termini. Stessa considerazione vale per il sistema proposto dalla *Rivista Italiana di Dialettologia* (RID) – derivata in ultima analisi da quella in uso nella collana *Mondo popolare in Lombardia*, edita dalla Regione dai primi anni '70 – che tuttavia si propone esplicitamente come un sistema di *trascrizione* semplificata, potenzialmente aperta a tutte le varietà d'Italia (e oltre, a ben vedere). Per quest'ultima vedi Sanga (1977) e (1984).

Di contro le opere dialettologiche, dalla fine dell'800 sino a tempi molto recenti, quando è invalso l'uso dell'IPA (Alfabeto Fonetico Internazionale), utilizzano per lo più il sistema di trascrizione scientifico detto Ascoli-Merlo, di uso non proponibile per opere non fonetiche; versioni piuttosto utilizzate per i dialetti lombardi, e che compaiono anche nel nostro corpus al TD 2., sono quelle riviste da Tagliavini (1946) e Cortelazzo (1969). Particolarreggiatissima è poi la grafia utilizzata da ALD I e ALD II, che hanno una serie di punti d'inchiesta in territorio bresciano; su questa grafia e sulle sue caratteristiche cfr Iannàccaro (2000), Iannàccaro & Dell'Aquila *in stampa*. Piuttosto interessante, ma davvero rivoluzionaria e difficilmente usabile, al momento, dal vocabola-

rista spontaneo, è la soluzione di Brasca (2011), per cui vedi da ultimo Miola (2015), utile anche per una panoramica critica delle grafie utilizzate sul *web*, e in particolare su Wikipedia.

In ogni caso, tuttavia, anche se una tale tradizione scritta esistesse non è necessariamente detto che dovrebbe essere accettata, ossia imparata e usata correntemente, da chi compila un dizionario. Occorre dunque, spesso, inventarsi la propria grafia.

5. ANCORA SULLE POTENZIALITÀ EURISTICHE DELLA SCRITTURA

In più, i dizionari dialettali nascono, per la nostra zona, in un momento e in un contesto in cui c'è una forte distinzione funzionale fra scritto e parlato; lo scritto ha sempre, nelle società lombarde dell'800 e dei primi del '900, una funzione linguistica e sociale piuttosto alta.¹¹

Tuttavia, e in modo che potrebbe parere sorprendente, almeno a livello di percezione dei non linguisti, questa posizione alta è condivisa dal dialetto; perché, a ben vedere, il dialetto non ha mai avuto una tradizione del discorso scritta che non sia diremmo (iper)letteraria, dal momento che la scrittura normale, burocratica, delle lettere e dei documenti, è in italiano.¹² In effetti la scelta di scrivere in dialetto è stata tradizionalmente, almeno per l'area di cui ci occupiamo, prerogativa soprattutto di intellettuali pienamente alfabetizzati in francese, prima di tutto, e poi anche in italiano: per la Lombardia ricordiamo almeno, dall'800, Parini Porta, Gherardini, Grossi.

Sembrerebbe dunque che nella coscienza di un lombardo (non dichiaratamente intellettuale raffinato) che scrive un dizionario la stratificazione valida – almeno teoricamente – nell'ambito dell'oralità preveda uno schema del tipo *a*) (basso) *dialetto* – *b*) (alto), ma che questa stratificazione si presenti invertita, pur aumentata di un grado, per così dire, nello scritto. Avremo così:

11 Per una pratica scrittoria spontanea di grande interesse proprio per il grado di spontaneità implicato, quella dei testamenti olografi a Milano a fine '800, cfr. Iannàcaro 1998.

12 Per il concetto, utilissimo, di 'tradizione del discorso' si veda almeno Schlieben-Lange 1983. Analogamente sul versante delle lettere di semicolti, già Spitzer (1921) notava che per la maggior parte degli Italiani scrittura e lingua letteraria sono inestricabilmente congiunte.

Tabella 3. Dialetto scritto e parlato

	Parlato	Scritto
<i>Iperalto</i>		(Dialetto)
<i>Alto</i>	Italiano	(Italiano)
<i>Basso</i>	Dialetto	

E, in modo più generale, (Dal Negro, Guerini e Iannàccaro 2015: XXX)

lo scrivere in una varietà non standard si configur[a] come scelta assai riflessa [...]. E se è vero che quando si scrive si attiva un'abilità metalinguistica superiore a quella necessaria per il parlato, ciò è probabilmente ancor più vero nel caso di scritture volontariamente concepite in una varietà non standard. In altre parole, nella coscienza di un alfabetizzato che si accinga a scrivere una varietà nuova o a modificare consapevolmente un'ortografia codificata il grado di 'spontaneità' dell'operazione può essere rappresentato come nello schema seguente:

Tabella 4. Spontaneità e consapevolezza metalinguistica

Consapevolezza metalinguistica	Parlato	Scritto
Molto alta		Varietà (grafica) non standard
Alta	Varietà standard	Varietà standard
Bassa	Varietà non standard	

Così, ancora nell'immediato secondo dopoguerra, anche se buona parte della popolazione europea sapeva farlo, lo scrivere non era certo attività quotidiana (con le ovvie e dovute eccezioni) e tanto più lo scrivere in dialetto. Così le tradizioni del discorso dialettali *scritte* si presentano nella maggior parte dei casi, e lo si notava sopra, legate alla poesia lirica e religiosa, al teatro, alla vita comunitaria; e alla compilazione di dizionari locali. Oggi, con lo sviluppo della tecnologia della comunicazione che ha caratterizzato la nascita del III millennio, scrivere è in effetti cosa di tutti i giorni, informale, e richiede una lingua quotidiana, estesa ad ambiti informali fino ad ora (quasi) esclusivamente coperti dall'oralità.

Le persone sono continuamente a contatto con la scrittura: e non solo con la lingua già scritta che viene letta, bensì con la pratica attiva dello scrivere,

tramite l'esercizio, ad esempio, della posta elettronica, dei brevi messaggi inviabili attraverso il telefono cellulare (SMS), della navigazione sulle reti informatiche, della conversazione in diretta nelle cosiddette *chat lines*. In questo senso anche la posizione del dialetto cambia, e accede ad una scrittura spontanea: una quantità di siti *web*, di *chat* e di *blog* è ormai scritta in dialetto. Su tali questioni, importanti ma tangenziali al nostro discorso, viste le tipologie tutto sommato molto tradizionali di dizionario con cui abbiamo a che fare, si vedano: Berruto (2007), Patrucco (2003), Miola (2013, 2015).

È dunque essenziale tenere presente che, come è ovvio ma spesso dimenticato, i redattori dei nostri vocabolari sono tutti alfabetizzati in italiano, e verosimilmente l'italiano è la lingua nella quale si trovano più a loro agio a scrivere. Questo si riflette anche nella scrittura: laddove non si riscontrano frizioni fra il sistema fonetico / fonologico dell'italiano e quelle del dialetto, è 'ovvio' che le soluzioni della grafia italiana vengano accettate come le più normali e, diremmo, obbligatorie. Il problema, semmai, si pone nei casi di distanza strutturale fra le varietà; in questi casi è possibile una scelta fra soluzioni diverse, e tale scelta, come vedremo, rimonta sì a motivazioni di tipo linguistico (ossia del tipo di analisi che il lessicografo spontaneo fa della sua lingua, e il bagaglio di conoscenze preve che porta con sé), ma anche di tipo ideologico.

La scelta di differenziarsi più o meno dal modello nazionale è cioè una scelta spesso consapevole, che dice molto sul tipo di dialetto percepito e desiderato dal parlante: guardare una pagina in bresciano irta di soluzioni grafiche differenti da quelle italiane dà, a prima vista, l'impressione di avere a che fare con un codice molto diverso (e / ma difficile da leggere), laddove un'uniformità grafica percepita rimanda, almeno superficialmente, ad una maggiore uniformità linguistica. Le soluzioni adottate dai vocabolaristi sono così spesso una misura dalla loro consapevole volontà di distanziamento delle varietà bresciane dall'italiano. A questo si aggiunge l'esigenza, sentita dal vocabolarista, di evidenziare quelle differenze foniche che sono percepite dalla comunità come esclusive o rilevanti per il proprio dialetto – differenze che possono essere fonologicamente rilevanti (e dunque innescare effettivi problemi di comprensione o comparazione) ma anche talora solo superficiali e quasi impercipienti per chi non pratici i vari dialetti della zona.

Allora due sembrano essere, presso i non specialisti, le tipologie di approccio al problema della scrittura della propria varietà, quando questa si discosta, per alcune caratteristiche fonico / grafiche, dall'italiano. Abbiamo da un lato una scrittura diremo *essenziale*, per se stessi o per una cerchia ristrettissima, mero supporto quasi logografico per la memoria, per cui basta tracciare sulla carta qualche segno, in genere tratto dall'alfabeto più in uso nella zona, che

serva a restituire nel suo complesso, a chi già la conosce, la parola o la frase segnata. D'altro canto compare spesso anche la tipologia opposta (la chiameremmo *ridondantissima*), che prende le mosse da una spesso percepita diversità (fonica) dialettale – motivo di vanto per il parlante – e che dunque tende ad enfatizzare le difficoltà di pronuncia del dialetto da parte dei non parlanti o degli imperfettamente parlanti, ma che vuole anche essere una descrizione esatta dei suoi suoni. Questo tipo di grafia si trova soprattutto nelle opere destinate alla pubblicazione (ed è infatti piuttosto frequente nel nostro corpus), ma non è detto che la quantità di informazioni di tipo fonetico, intonativo e quasi agogico che vengono fornite abbia soltanto lo scopo di facilitare la pronuncia ai non dialettofoni piuttosto che quello di colpire e impressionare il lettore.

Vediamo come funziona una scrittura essenziale (per gli esempi ci basiamo sull'ALD II, carta 266; gli esempi sono ritrascritti secondo l'Alfabeto Fonetico Internazionale):

Tabella 5. Scrittura essenziale

	ʒø'ga (p. 36, Bagolino)
	ʒy'ʎa (p. 38, Tavèrnole)
giugà	ɕy'ɕʒa (p. 24, Aprica)
	zu'ga (p. 27, Ponte di Legno)
	ðø'ʎa (p. 41, Lumezzane)

qui una forma scritta semplificata come potrebbe essere *giugà* – che è, come normale, basata su un'immagine della fonologia dell'italiano per come deriva allo scrittore dagli usi di scuola e influenzata dal francese per la tradizione lombarda – può essere liberamente attualizzata dal parlante, ossia, in certo senso, costituisce il minimo comune multiplo delle realizzazioni orali, anche piuttosto diverse, che compaiono nella seconda colonna. Si noterà che tutte sono ricostruibili, per chi sappia il dialetto locale, a partire dall'indifferenziato modello scritto, dal momento che le trasformazioni fonetiche superficiali dei dialetti in esame sono tutte piuttosto regolari. In questo esempio il parlante riconoscerebbe nella variabilità fonetica una serie di 'parole diverse', più che un'unica forma caratterizzata da 'suoni diversi': e tali parole, come vedremo anche più avanti, vanno registrate nel vocabolario, che diventa così il luogo della diversità, fonetica e lessicale insieme.

Nessuno dei nostri dizionari (con la parziale eccezione di Bignotti-De Marie) segue questo modello (e dunque, diremmo, tutti vogliono ribadire la distanza del bresciano dall'italiano); è invece, come si notava, molto diffusa l'a-

bitudine di diffondersi a lungo sulle particolarità foniche del dialetto di cui si sta redigendo il vocabolario, e sulle conseguenti difficoltà di trascrizione che ciò comporta. Ne riportiamo solo qualche esempio fra i tanti:

Ci rendiamo conto delle difficoltà di una corretta pronuncia delle parole del dialetto di Malcesine, ricco com'è di terminazioni ora strascicate, ora bruscamente tronche, ora nasalizzate o dittongate. Per evidenziare queste caratteristiche siamo ricorsi all'uso di parecchi segni diacritici, nella speranza che essi risultino sufficientemente chiari e intelligibili non solo agli abitanti del posto, soprattutto a quelli che non sono di qui [...]. Un cenno merita anche la "c" velare in finale di parola che viene indicata per lo più con "ch" ("bèch" = becco) e qualche volta con "k" ("mastek"), a seconda di quanto sembri di avvertire o meno una aspirata finale (Trimeloni: 12).

Soltanto un obiettivo operativo per il presente lavoro: incominciare a pensare come sia possibile rendere in forma scritta il dialetto di Bienno, senza troppo impoverire la sua raffinata ricchezza di suoni [...]. Perciò il punto essenziale, dove è necessario che il lettore concentri la propria attenzione, è la parte teorica, soprattutto gli elementi di fonetica che mirano a dare la possibilità di scrivere in biennese, rispettando le caratteristiche fondamentali del dialetto, quelle che permettono di non confondere una parola con un'altra (Morandini: 5, già citato al § 1.).

Ci sarebbe da fare un discorso sulle complicazioni delle E che si trovano in mezzo alla parola e che vanno pronunciate a volte aperte e a volte chiuse. Purtroppo, nonostante uno studio accurato, non ho potuto stabilire alcuna regola che potesse determinare il suono [...]. Ecco perchè [sic] ho scelto il segno di *e crestata* per dargli il suono aperto nella parola; tutte le altre *e*, hanno sempre suono chiuso (Scaramella: VII-VIII).

Chiari sono gli intenti identitari di tali introduzioni, così come la «teoria della lingua» che ad esse soggiace, e non possiamo qui diffonderci sull'argomento (Si veda però Iannàccaro (2002°) e Iannàccaro & Dell'Aquila (2007: 27-83) per un'ampia trattazione).

In più, i diversi rapporti fra lingua parlata e sistema di scrittura possono essere valutati all'interno di un quadro di riferimento sociolinguistico, dal momento che il grado di autonomia percepita della lingua influenza molto il tipo di rapporto tra scrittura spontanea e lingua in generale; su questo ci si è soffermati parecchio in Iannàccaro & Dell'Aquila (2008a), da cui traiamo le considerazioni che seguono. In altre parole, per ogni situazione linguistica particolare c'è sempre un tipo di sistema di scrittura e spesso solo uno che risulta più adatto (o che i parlanti considerano più adatto). Possiamo distinguere due parametri fondamentali di elaborazione: 1. l'elaborazione della lingua in quanto

tale – che può essere autonoma o non autonoma sociolinguisticamente, cioè richiedere la presenza di un altro codice per le funzioni alte e formali (è il caso dei dialetti bresciani, per esempio, che si appoggiano per questo all'italiano) – e 2. l'elaborazione specificamente ortografica, basata su una riflessione metalinguistica del proprio codice che non si arresti al piano fonetico (che è, nei nostri testi, la variabile libera).

Abbiamo dunque: *a*) sistemi classicamente dialettali, in cui il codice, già di per sé non autonomo, non riceve al momento della sua trascrizione alcuna attenzione di tipo strutturale che non sia, in qualche caso, di tipo fonetico; *b*) grafie per codici che potremmo chiamare 'lingue locali', ossia non autonomi dal punto di vista sociolinguistico ma ortograficamente elaborati basandosi su una consapevole analisi dell'intero sistema; e *c*) ortografie standard, cioè quelle delle 'lingue' *tout court*. Questi sistemi possono essere classificati tramite una serie di parametri, già discussi in Iannàccaro & Dell'Aquila (2008a) e che non saranno qui richiamati, anche perché ormai utilizzati piuttosto spesso in studi almeno europei dedicati alle scritture spontanee; mette conto però dare uno sguardo alla tabella risultante e discutere molto brevemente i tipi individuati dall'incrocio dei parametri, perché assai pertinenti per il nostro discorso.

Tabella 6. Tipi di scrittura spontanea (da Iannàccaro & Dell'Aquila 2008a: 315, *rielaborato graficamente*)

		Ortografia tradizionale				
		Ortografia polinomica				
		Ortografia locale				
		Grafia dialettale foneticamente consapevole				
		Grafia dialettale irriflessa				
	Tipo gráfico	D1	D2	LL	LP	LC
LIN	Autonomia	-	-	-	+	+
LIN	Ausbau	-	-	+	+	+
LIN	Solo LI	+	+	±	-	-
SCR	Supporto mnemonico	+	-	-	-	-
SCR	Fonetica	-	+	np	np	np
SCR	Ortografica	-	-	+	+	+
SCR	Riflessione metalinguistica fonetica	-	+	+	+	np
SCR	Riflessione metalinguistica morfosintattica	-	-	+	+	+
SCR	Più varianti locali	np	-	-	+	-

Avremo così (Iannàccaro & Dell'Aquila 2008a: 317-318, con omissioni):

1.1. Grafia dialettale irriflessa (D1):

è caratteristica di codici sentiti come dialetti in rapporto di subordinazione rispetto ad un'altra lingua ufficiale sul territorio; il codice non è autonomo e non è caratterizzato da particolare elaborazione linguistica (Ausbau). La grafia non mostra particolare riflessione metalinguistica ed è concepita per un uso immediato, al limite anche solo personale, e non vuole in alcun modo proporsi come una proposta ufficiale di scrittura. Questo tipo di grafia tende ad essere essenziale e a costituire un semplice supporto mnemonico utile a chi è già padrone del codice.

1.2. Grafia dialettale riflessa (D2):

è pure caratteristica di codici sentiti come dialetti in rapporto di subordinazione rispetto a un'altra lingua ufficiale sul territorio; spesso in questi casi la varietà oggetto di grafizzazione è socialmente sfavorita e tende a perdere parlanti e funzioni linguistiche a favore della lingua dominante sul territorio. La grafia mostra una riflessione metalinguistica a livello di fonetica ed è concepita per un uso intermedio, ossia per «pubblicizzare» il proprio dialetto nei confronti non solo della comunità di parlanti, ma eventualmente anche per possibili interessati esterni alla comunità. Non costituisce proposta ufficiale di scrittura, ma spesso viene presentata come esito di esplicita riflessione e si vuole porre a suo modo come modello prettamente locale, mettendo in rilievo, anche mediante espedienti grafici piuttosto elaborati, le percepite difficoltà fonetiche del codice che si vuole scrivere.

2. Ortografia di lingua locale (LL):

è l'ortografia di un codice autonomo per Ausbau ma i cui parlanti conoscono e usano anche altre lingue; spesso queste grafie sono proposte da istituzioni normalizzatrici di riferimento il cui magistero è in linea di massima accettato dalla popolazione; di conseguenza godono spesso di vari livelli di ufficialità. Tali sistemi ortografici sottendono una riflessione metalinguistica generalizzata e non limitata al livello fonetico.

3.1. Ortografia polinomica (LP):

è un'ortografia spesso «scientifica», cioè non spontanea e che accede a tutti i livelli della riflessione metalinguistica; è esplicitamente progettata per poter servire da tetto per più varianti orali locali che in essa si riconoscono.

3.2. Ortografia classica (LC):

pur essendo spesso di evoluzione spontanea, queste grafie, ufficiali di lingue nazionali, sono state oggetto di profonda riflessione metalinguistica, talora anche a

posteriori. A causa dello spessore storico ma anche per ragioni prettamente strutturali, il loro rapporto con la lingua parlata può essere a volte anche molto labile. Tuttavia queste scrizioni godono di grande prestigio e vengono usate come modello per gli altri tipi di grafia, in particolare di D1 e LL.

Trasversale ai cinque tipi è la distinzione tra grafie essenziali e ridondantissime, anche se comprensibilmente tendono a essere essenziali le grafie D1, LP e talora LC, e tipicamente ridondantissime sono alcune delle possibilità di D2.

6. LA GRAFIA DEI NOSTRI DIZIONARI

Comprensibilmente, le annotazioni grafiche dei vocabolaristi ruotano *grosso modo* tutte attorno agli stessi problemi, ossia ai luoghi in cui si manifestano frizioni fra l'inventario fonetico dell'italiano e del bresciano, e la loro realizzazione grafica (con qualche incertezza dovuta a ragioni morfologiche). Le difficoltà possono essere ricondotte a due tipologie variamente intersecantesi: quella dei suoni che non si possono agevolmente esprimere con l'ortografia italiana e quella dei casi in cui l'ortografia italiana crea interferenze strutturali con la fonologia del dialetto.

Tradizionalmente, in effetti, i dialetti lombardi hanno fatto riferimento al sistema grafico del latino medievale, piuttosto ben conservato nella grafia dell'italiano a base fiorentina. Dalla fine del '700, però, nel periodo che ha visto anche la fissazione ortografica di quello che chiamiamo milanese classico, si è assistito ad un deciso scivolamento di questa norma su alcuni elementi della grafia del francese, lingua di cultura internazionale e, cosa ancora più rilevante, una delle lingue scritte normali della città di Milano. È per questo, infatti, che si trovano in Porta e Cherubini le soluzioni per esempio {œu} per [ø] e {u} per [y]. Più tardi, dalla metà del XIX secolo, si introducono, per l'influenza germanica delle nascenti scuole dialettologiche di matrice principalmente elvetica, le soluzioni tipicamente tedesche che prevedono l'uso dell'*Umlaut*, uso facilitato dall'equivalenza formale di questo segno con la diresi di tradizione classica: si hanno così le tipiche scrizioni {ü} e {ö}, che, anche per la loro oggettiva maggiore facilità e salienza grafica, sono tuttora preferite da chi scrive, non da specialista, varietà lombarde. Infine, scrizioni come {th} per [θ] mostra uno sviluppo ulteriore, e probabilmente un riorientamento del dialettofono verso un modello diverso, cioè quello dell'inglese: modello che, sempre più diffuso nelle scrizioni spontanee di prestiti anche in italiano, è ormai prevalente per le consonanti. (cfr. Iannàccaro & Dell'Aquila 2008a: 324).

Abbiamo dunque, in ordine di diversità decrescente rispetto al sistema dell'italiano (si indicano con 'dialetto', per brevità, le varietà bresciane; talora non tutti i fenomeni sono pertinenti per tutte le varietà):

1. i suoni che non sono esprimibili con la grafia italiana: le vocali anteriori arrotondate ([y], [ø]), fonemi in dialetto e inesistenti in italiano; l'approssimante labiovelare [w], fonema in dialetto e in italiano; la nasale labiodentale [ɱ], allofono in dialetto e in italiano; la consonante fricativa post-alveolare sonora [ʒ], allofono condizionato in dialetto e inesistente in italiano.
2. I tratti fonetici non esprimibili con la grafia italiana: sostanzialmente la lunghezza vocalica, fonematica in un certo numero di dialetti e variante condizionata in italiano.
3. Le posizioni fonotattiche non esprimibili con la grafia italiana: la [s] in posizione intervocalica; la [z] in posizione iniziale e intervocalica; la [ʃ] in posizione finale e preconsonantica, in particolare nel nesso [ʃtʃ], molto comune nei dialetti dell'area; [tʃ], [k] in posizione finale.
4. I suoni (comuni a dialetto e italiano) esprimibili dall'alfabeto italiano ma la cui notazione non è coerente o è caduta in disuso: l'approssimante palatale [j]; la presenza contemporanea di tratti di lunghezza e apertura nelle vocali; in particolare per le medie anteriori ([e]/[ɛ]) e per le posteriori ([u]/[o]/[ɔ]).
5. I suoni (comuni a dialetto e italiano) esprimibili dall'alfabeto italiano che hanno nelle due varietà una diversa distribuzione fonotattica: la neutralizzazione della sonorità consonantica in posizione finale, con conflitto fra fonetica e fonologia (e importanti riflessi morfologici); l'interferenza fra i sistemi dell'italiano – in cui è pertinente la lunghezza consonantica ma non quella vocalica – e del dialetto, in cui è pertinente la lunghezza vocalica ma non quella consonantica. In particolare, in molti contesti fonetici la lunghezza consonantica dell'italiano ha la stessa funzione distintiva nelle stesse parole del dialetto in cui è pertinente la lunghezza vocalica.

Qualche esempio concreto di usi grafici e riflessioni esplicite contribuirà, crediamo, a rendere bene il 'sapore' delle osservazioni e delle soluzioni trovate dai nostri autori (le schede sono in ordine cronologico):¹³

AUTORE: Melchiori, Giovan Battista (1817-1820).

TITOLO: *Vocabolario bresciano-italiano* | GRAFIA: D2 | TIPOLOGIA: 3. per arrivare all'italiano.

¹³ Secondo convenzioni diffuse, sono riportate {fra parentesi graffe} le forme grafiche e [fra parentesi quadre] le forme foniche; si avrà dunque {L}, [L1] 'L è la realizzazione grafica di L1', e viceversa.

USI GRAFICI: {z}, [z] intervocaliche; {s}, [s] intervocaliche; {û}, [u]; {u}, [y]; {œ}, [ø] | Vocali medioalte e mediobasse sono distinte con accenti secondo l'uso scolastico italiano | Non segnate le doppie tranne {mm} (in alcuni casi) | Usa (non dichiarandolo) {b, d, g, gh} per [p, t, tʃ, k] fonetiche finali se allofoni di sonora etimologica o morfologica: cfr. *Fenogg*: 251; {-ch}, [k] (non dichiarato), cfr. *Foech*: 255; {-cc}, [tʃ] (non dichiarato); {s-c}, [ʃtʃ] (non dichiarato) | «AVVERTIMENTI sull'ortografia e sulla pronuncia del dialetto necessarj a sapersi. Non si ammette alcuna doppia consonante, come inutile, tranne in alcune poche parole, nelle quali sembra che la pronuncia necessariamente il richiegga, come in *emmatîs*, *emmuzonàs*, *emmulàs*, ec. La s dolce italiana verrà rappresentata dalla z come *scuza* (scusa), *caza* (casa), *roæza* (rosa), ec. ec. La s aspra italiana, le due z, e i due e verranno scritti con una sola s come *casa* (cassa), *piasa* (piazza), *fasa* (faccia), ec. ec. L'u italiano sarà scritto û come *tû*, (tuono), *sûrd* (sordo), *sû* (suono), ec. L'u stretto sarà scritto u come *dur* (duro), *mur* (muro), ec. Se l'u sarà in fine di parola verrà scritto ù còme *vergù* (alcuno), *nisù* (nessuno), ec. L'eu francese sarà scritto col dittongo latino œ, come *toet* (tutto), *sœt* (asciutto), *fœch* (fuoco), *carœl* (tarlo), ec. La collocazione dell'œ nell'ordine alfabetico del vocabolario è costantemente ed immediatamente dopo finita la e, però œci (occhietto) sarà subito dopo la parola *ezûs* (spilorcio), perchè *ezûs* è l'ultima parola che comincia per e. *Tœ* (torre) sarà subito dopo *tezech* (tisico), perchè la voce *tezech* è l'ultima parola che abbia la e nella prima sillaba. *Treboecà* (traboccare) sarà subito dopo la parola *trebater* (trapassare), poiché non v'ha alcuna parola che cominci per *tre*, la quale abbia la e nella seconda sillaba. L'o e l'e strette verranno segnate coll'accento acuto (´), come *pés* (pizzo), *rót* (rotto), *fés* (assai), *sót* (sotto), ec. ec. L'o e l'e aperte saranno segnate coll'accento grave (`) come *pès* (pesce), *lès* (lesso), *sòch* (ceppo), *còt* (cotto), ec. ec.»: 24.

AUTORE: Ruggeri, Santo (1970).

TITOLO: *Dizionario bresciano italiano* | GRAFIA: D1 | TIPOLOGIA: 2. per arrivare all'italiano / 4a. spontaneo irriflesso.

USI GRAFICI: Accento tonico costantemente segnato, anche sui monosillabi | Vocalismo standard; per il consonantismo cfr. {-ch}, [k]; {-cc}, [tʃ]; {s}, [s] (dichiarato; nel corso del vocabolario {s}, [θ]).

DALL'INTRODUZIONE: «Il dialetto bresciano presenta formulazioni fonetiche di rilievo secondo le varie zone, per cui è difficile indicare graficamente la pronuncia. Gli equivalenti suoni gutturali, labiali ed aspirali si riscontrano nella lingua tedesca, inglese e francese: Es.: *Ho stât* - Sono stato. La acca viene aspirata come nella parola tedesca *Hàus* (casa). *Câlse* (calze), la "s" ha un suono

simile a quello della lettera inglese “th”. Es. *Brother* (fratello). *Öd* (vuoto), trova il corrispondente nel dittongo francese “oe”. Es. *Boef* (Bue): 8 | «La pubblicazione di un dizionarietto bresciano-italiano in veste moderna ed accessibile a tutti per il modesto costo, penso sia di valido sussidio per coloro che ancora incontrano difficoltà nell’esprimersi nella lingua madre. Può essere utile pure a tutti quelli che hanno scelto come loro patria adottiva l’operosa e gloriosa terra bresciana ed intendono conoscere le sue qualità artistiche e folcloristiche»: 3.

AUTORE: Goldaniga, Giacomo (2001-2002).

TITOLO: Vocabolario dialettale camuno (2 voll.) | GRAFIA: D2 | TIPOLOGIA: 4b. spontaneo riflesso.

USI GRAFICI: vocalismo abbastanza standard, accenti per altezze vocaliche | Usa {p, t, c, ch} per [p, t, tʃ, k] fonetiche finali anche se allofoni di sonora etimologica o morfologica | Non chiarissimo il consonantismo: {-cc}, [tʃ]; {-ch}, [k]; {dh}, [(θ?), ð]; {sc}, [ʃ, tʃ (non differenziato)]; {th}, [θ]; {z}, «s aspra o Sonora»; {ss}. «s sonora rafforzativa» | «Consonantismo doppio e articolato: cc si usa con i lemmi al plurale (*bòcc, caìcc, récc*) e in alcuni vocaboli in *e* dolce come *màsc* (maschio) che con una sola *c* potrebbero confondere il suono in *c* gutturale. *ch* si preferisce alla *k* nella *c* gutturale (*séch, sorèch*) e come desinenza al maschile. *dh* si preferisce a *dhz* nella fricativa interdentale propria dell’alta valle. *dhdh* si usa nella fricativa interdentale rafforzativa con suono quasi doppio. *sc* si preferisce nel suono dolce (*scià, scémo*) e unite anche nei vocaboli con *c* palatale dove altri le scrivono staccate *s-ciòp* (schioppo). *ss* si usa in alternativa ad una sola *s* nelle varianti delle voci che concludono in *sciù* (*benedisciù, var. benedissiù*) con *s* sibilante per non confondersi con la *s* aspra o sonora. *th* si preferisce a *thz* nella fricativa interdentale propria dell’alta valle (es. *cathòla*). *thth* si usa nella fricativa interdentale rafforzata con suono quasi doppio (es. *alegreththa*). *z* si preferisce alla *s* aspra o sonora giacché in alcuni vocaboli come *frèza* (fresatrice) *fazòl* (fagiolo) si potrebbe confondere con la *s* sibilante di *frèsa* (fretta), *fasol* (fazzoletto). *zz* si usa solo per la *s* sonora rafforzativa presente in Val di Corteno».

AUTORE: Scaramella, Giovanni (2003).

TITOLO: *Nuovo vocabolario ortografico bresciano* | GRAFIA: D2 | TIPOLOGIA: 4b. spontaneo riflesso.

USI GRAFICI: Non impiega {ss}, [s] «perché ritengo non corretto scrivere *Brèssa* invece di *Brèsa*»: V; piuttosto {s}, [s] - {ś}, [z]; {é}, [ε atona]; {-cc}, [tʃ]; {ch}, {k} (suono ‘duro, secco’): {-v}, [f] | {ş}: «la S assume suono aspirato,

usato più o meno marcatamente in molti paesi della provincia»: VIII; {z}: «Non esiste nel dialetto bresciano; ha lo stesso suono della S intervocalica (ś) e viene usata nelle parole corrispondenti italiane che hanno la Z, per non mettere in difficoltà il lettore»: IX | Vocali accentate acute = medioalte, gravi mediobasse | T per M finale | «Ho capito che l'adozione della Z per la S dolce intervocalica creava ripulsa naturale nel vedere: *càza, rōza, spùza* [...]. Ma il dialetto ha esigenze ortografiche diverse dall'italiano e non tutte le regole di questo possono essere valide anche per il dialetto. Allora dimentichiamo la regoletta dell'SS dolce quand'è tra due vocali e sostituiamola con una piccola cresta (s) che ci darà il suono dolce»: V | «Ci sarebbe da fare un discorso sulle complicazioni delle E che si trovano in mezzo alla parola e che vanno pronunciate a volte aperte e a volte chiuse. Purtroppo, nonostante uno studio accurato, non ho potuto stabilire alcuna regola che potesse determinare il suono [...]. Ecco perchè [sic] ho scelto il segno di *e* crestata per dargli il suono aperto nella parola; tutte le altre *e*, hanno sempre suono chiuso»: VII-VIII.

Le diverse soluzioni indicano volta per volta il grado di riflessione metalinguistica dell'autore e, in modo non disgiungibile da questo, la sua volontà di differenziazione fra dialetto e italiano. È interessante però uno sguardo riassuntivo del tipo di grafia (TG) utilizzato dai nostri vocabolari, e più ancora una sua comparazione con il tipo di dizionario che rappresentano (TD), per come individuato sopra (l'ordine, come nelle tabelle che seguono, è determinato da un incrocio fra i due criteri classificatori).

Tabella 7. Tipi di grafia e tipi di dizionari

Dizionario	TG	TD
Bignotti-De Marie	D1	4a
Fanetti	D1	4a
Zatti	D1	4a
Bonomi	D1	4a
Ruggeri	D1	3
Rosa	D1	3
Seminario	D1/D2	3
Romano	D2 (con tendenza a D1)	4a
Sabbadin	D2 (rivista verso D1)	2

(Continua alla pagina successiva.)

Dizionario	TG	TD
Melchiori	D2	3
Stefanini	D2 (D1)	4a
Salghetti 1997, 2004	D2	4b
Goldaniga	D2	4b
Foglio	D2	4b
Bazzani-Melzani	D2	4b
Valseriati	D2 (con tratti di ridondanza)	4b
Piffari-Tagliaferri	D2 (ridondantissima)	4b
Scaramella	D2 (ridondantissima)	4b
Trimeloni	D2 (ridondantissima)	4b
Morandini	D2 (molto consapevole e con descrizione fonetica)	4b/6
Razzi	D2	2

Si noter  intanto che la maggior parte dei dizionari utilizza un tipo di grafia D2 (dialettale riflessa) e che fra questi un buon numero merita l'etichetta di 'ridondantissima'. Per contro anche le grafie D1, ossia quelle irriflesse, non sono mai 'essenziali': l'assenza di scavo metalinguistico non significa rinuncia ad un sistema grafico elaborato, stante la non comparabilit  fra i due parametri. Ma   la comparazione con il TD a darci indicazioni molto precise: tutte le grafie irriflesse D1 sono legate a dizionari di tipo 4a, o di tipo 3 (e questo non   sorprendente, visto il fatto che il TD2   costituito da dizionari in larga parte antichi). Il reverso   anche vero: con la parziale eccezione di Stefanini (la cui grafia   infatti rivista da Bonfadini – l'originale, comunica appunto Bonfadini, era piuttosto di tipo D1), tutti i dizionari spontanei irriflessi hanno grafie D1. Pure piuttosto significativa   la correlazione fra riflessione linguistica (TD4b) e la grafia dialettale a sua volta riflessa: i dizionari 4b presentano, senza alcuna eccezione, grafie D2, con una forte presenza di tratti 'ridondantissimi'.

Non   buon segno, a guardar bene, in prospettiva. La grafia D2, come si notava sopra,   caratteristica (e probabilmente spia) di situazioni in cui «la variet  oggetto di grafizzazione   socialmente sfavorita e tende a perdere parlanti e funzioni linguistiche a favore della lingua dominante sul territorio» (Iannàccaro & Dell'Aquila 2008a: 317).   necessario (iper)caratterizzare la fo-

netica del dialetto quando questa è percepita come in pericolo, quando, si dice, non la si ricorda e attualizza più 'correttamente'; allora fra i compiti di chi fissa le parole in un vocabolario c'è anche quello di richiamare la pronuncia tradizionale, che pare convergere sull'italiano o sulle varietà di *koiné* del territorio. Le lingue stabili non hanno, in genere, grafie ipercaratterizzanti, perché come si pronunciano le forme scritte è ovvio e naturale per il parlante: l'italiano, per dire, non ha bisogno di specificare l'altezza delle vocali medie toniche, o la sonorità delle fricative alveodentali, dal momento che tutti le pronunciano spontaneamente a seconda della varietà regionale che è loro propria. In questo senso le grafie 'essenziali' (che ricordiamolo, non sono caratteristiche del nostro corpus) possono essere indicazione di una buona tenuta del dialetto: basta ricordare nello scritto di che parola si tratta, e poi, dal momento che tutti la conoscono bene, sarà pronunciata senza difficoltà.

7. CHE COSA CI INSEGNANO LE PAROLE DEI DIZIONARI

Scegliere i suoni da rappresentare e scegliere la maniera di rappresentarli è un modo di riflettere sul proprio dialetto; ma lo è anche, e forse più, scegliere le parole da inserire nel dizionario. Ora, fare un vocabolario significa idealmente, come si sa, comprendere in un unico libro la lingua e spesso la cultura di una comunità; e tutte le tradizioni linguistiche hanno sentito l'esigenza di contare, catalogare, ordinare, ricordare le proprie 'parole', ossia la propria esperienza, la propria vita collettiva. Non solo, come pure capita spesso, dal punto di vista etnologico o antropologico,¹⁴ ma anche come operazione di scoperta della complessità linguistica, per ricordare e chiarire le mille relazioni che ci sono fra le parole, le reti di significati e usi che le legano, il loro rapporto con la forma interna della lingua e il mondo cognitivo che rappresentano. Tuttavia, come poi tutti imparano lavorando ai vocabolari, non tutte le parole ci possono stare in un vocabolario, che non può comprendere tutte le idee e tutta la storia della comunità. C'è sempre una scelta, una serie di tagli da compiere, e i diversi vocabolari si caratterizzano appunto per le scelte che fanno, per i tagli che operano. È così di estremo interesse valutare i criteri che soggiacciono a queste scelte di inclusione o esclusione; criteri che possono essere resi espliciti (vedremo fra poco qualche caso bresciano), ma che operano in ogni caso anche all'insaputa del vocabolarista.

14 Esempi nel nostro corpus sono Rosa e Salghetti; esempi fra i molti di dizionari 'antropologici' interessanti di area linguisticamente lombarda in genere sono Lurati & Pinana (1987); Beffa (1998); Grassi (2009); Caminada, Fioroni & Gilardoni (2007).

Chi fa un vocabolario si accorge presto che il suo lavoro non si limita a listare le parole in ordine alfabetico (cosa che non costituisce né la spiegazione e neppure un avvicinamento alla lingua), ma che le parole si dispongono in una rete, una sottile trama che le unisce tutte e le lega indissolubilmente fra di loro e alla cultura e visione del mondo che di queste parole si serve per tramandarsi. Scrive Edward Sapir: «lo studioso di linguistica non deve mai commettere l'errore di identificare una lingua con il suo vocabolario», dal momento che «il puro contenuto della lingua è intimamente legato alla cultura» e che «la storia della lingua e la storia della cultura si muovono lungo binari paralleli» (Sapir 1921 [1969: 345]). Solo all'interno del sistema generale della lingua le parole prendono corpo e significato. Per questo i vocabolari sono, a un tempo, i prodotti linguistici più spontanei e più difficili: perché hanno, direttamente e per così dire senza rete, a che fare con la conoscenza e la trasmissione della cultura delle comunità; le parole le conosciamo e riconosciamo tutti (e i fonemi e i morfemi no), ma proprio attraverso le parole conosciamo e riconosciamo il mondo.¹⁵

In questo senso il tedesco fa una bella distinzione terminologica – e quindi di idee – fra il vocabolario interno delle persone e delle comunità, il sapere lessicale personale e condiviso, il *Wortschatz*, e il vocabolario elaborato, pubblicato, la lista di parole, il *Wörterbuch*. Come è chiaro, i due vocabolari, universale-relazionale e codificato, sono sempre diversi: per questo anche vedere come le comunità strutturano i propri vocabolari ufficiali è estremamente interessante e affascinante, perché ci fa capire come organizzano la propria lingua e conoscenza, che cosa del proprio *Wortschatz* distillano in *Wörterbuch*. È un tratto da considerare per valutare l'estensione reciproca dei due concetti: quanto, e che parte del *Wortschatz* viene poi tradotto in *Wörterbuch*; per la dialettica fra competenza personale e competenza comunitaria: quante diverse competenze di *Wortschatz* si traducono in un unico *Wörterbuch*; per l'articolazione interna: il *Wortschatz* è relazionale, una rete in cui tutto si risponde, il *Wörterbuch* è una lista, ordinata secondo un criterio arbitrario.

Varia è la tipologia delle parole del *Wortschatz* dei diversi dialetti che sono ritenute degne di comparire nel *Wörterbuch* che si sta compilando; qui però, con rimpianto, non affronteremo analiticamente il problema. Ci appuntiamo solo su una di queste tipologie, verosimilmente la più frequente: la *parola tipica*, violentemente diversa dalla corrispondente italiana (o mancante nel patri-

15 Per una – stimolantissima – visione dell'acculturazione anche linguistica tramite appaesa-mento si veda Sanga (1997).

monio lessicale corrente dell'italiano), che proprio per la sua stranezza e diversità va ricordata. La parola, insomma, che descrive oggetti, attività o stati d'animo ritenuti caratteristici della comunità, legata assai spesso al mondo tradizionale e preindustriale. Per un *exemplum fictum*, è ampiamente possibile che i dizionari dialettali non riportino parole altrimenti comunissime nella comunità come *automobile*, *motocicletta*, *televisore* e così via perché ritenute non caratteristiche, ovvie e 'troppo italiane'; di contro spesso avranno entrate come *Hpùrcia* «cancelletto in legno dei campi» (Salghetti: 53) o *Funšì* «malattia della mucosa della bocca» (Romano: 175), di uso certamente meno frequente, al giorno d'oggi, ma 'più dialettali' (e questo, ovviamente, a prescindere dalle loro etimologie comuni e trasparenti per il linguista).

Una parte non piccola dei dizionari bresciani riporta, talora esplicitamente, solo o in prevalenza tali parole 'marcate': sono quelli che proponiamo di chiamare, per rimanere nell'alveo della terminologia tedesca, *Ergänzungswörterbücher* (Iannàccaro & Dell'Aquila 2011) 'dizionari di completamento'; quelli cioè il cui scopo dichiarato è di completare, appunto, la competenza normale dei parlanti tramite il ricorso a lemmi obsoleti o comunque curiosi che caratterizzano il parlare impercepito della comunità, da aggiungere alle parole normali, ossia sentite come evidentemente corrispondenti a quelle italiane. Nel quadro della non differenziazione vista sopra fra diversità fonetica e diversità lessicale, le parole da inserire nei dizionari di completamento ci saranno perciò anche quelle che comprendono caratteristiche considerate foneticamente marcate / marcanti dal parlante (cfr., per le condizioni del bresciano, le parole che prevedono la realizzazione [h] di /s/, come [heh] 'sei', milanese *ses*).

Vediamo alcune dichiarazioni di principio, anche se non tutti gli *Ergänzungswörterbücher* sono tali per dichiarazione esplicita del compilatore:

Non si troveranno nel vocabolario quelle parole del dialetto che sono simili o quasi simili alle corrispondenti italiane (tranne le parole che seco portano delle frasi, e i termini di botanica [...]). Il qual punto, benchè [*sic*] non sia scevro di difficoltà, non fa ch' io non rimanga fermamente convinto che un vocabolario del dialetto ne può ne debbe contenere qualunque parola, la quale sia simile all'equivalente italiano, o che del suo italiano corrispondente sia priva. Imperocché chi mai purché sia in istato di servirsi del dizionario, il quale sappia cioè almeno un po' leggere, potrà ignorare che le voci del suo dialetto, p. e. *amà*, *copià*, *convent*, *natural*, *statua*, *colonel*, *consegnà*, *respirà*, ec. scriver si debbano in italiano amare, copiare, convento, naturale, statua, colonnello, consegnare, respirare. Costui vi sarà condotto dall'analogia ch' egli avrà osservato, anche senza volerlo, esistere tra il suo dialetto e la madre lingua in que' pochi libri ch'esso avrà letto,

quand'anche questi si riducessero tutti all'unico abbecedario [...]. Conchiudasi dunque che un vocabolario del dialetto nè può, nè debbe contenere che le cose più particolari e più proprie, e ad un tempo prive d'affinità e rassomiglianza con quelle del corrispondente italiano (Melchiori: 11-13).

Nel nostro vocabolario non volemmo accogliere parecchie parole che trovansi bensì nella lingua comune, ma la cui origine è ovvia, e scevra d'importanza storica (Rosa: 61).

Ho volutamente ommesso [...] i termini identici all'Italiano (es. *calibro*, *capo*, *damigiana*) (Stefanini: 13).¹⁶

Il materiale che viene presentato [...] è rivolto a recuperare i termini tradizionali, tralasciando quelli più moderni, perché hanno poco o nulla a vedere con la tradizione (Salghetti: 15).

Anche in questo caso è interessante che la categoria *Ergänzungswörterbuch* si correlli abbastanza strettamente con altre caratteristiche già osservate (la tabella riporta solo gli *Ergänzungswörterbücher*, dichiarati o no):

Tabella 8. *Ergänzungswörterbücher* e caratteristiche dei dizionari

Rosa, Gabriele	D1	3	etnografico
Ruggeri, Santo	D1	3	neutro
Melchiori, Giovan Battista	D2	3	neutro
Bignotti, Giovanni Maria, e Sara De Marie	D1	4a	dialettale
Fanetti, Gino	D1	4a	dialettale
Salghetti, Andrea 1997	D2	4a	(dialettale)/etnografico
Bonomi, Guido	D1	4a	neutro
Goldaniga, Giacomo	D2	4b	neutro
Stefanini, Antonio	D2	4b	(dialettale)/laudatio temporis actis

dove è da notare la frequenza dei tipi D1 e 4a e con titolo dialettale o etnografico e la coerenza negli incroci fra le tipologie, con la parziale eccezione di Valseriati, 'neutro', 4b e D2.

Una disamina puntuale dei singoli dizionari è purtroppo al di là degli scopi di questo lavoro, ma spiegherebbe spesso quelle che abbiamo visto come ecce-

¹⁶ È significativo però che compaiano nel dizionario parole come *fatüràt* «fatturato» (Stefanini: 106).

zioni. Ci permettiamo solo di presentare qualche caratteristica di Valseriati, per mostrare come in effetti, qualitativamente, quest'opera rientra a buon diritto fra le altre comprese nella Tabella 8, al di là delle risultanze meccaniche.

Il vocabolario ha pretese di scientificità, talora un po' goffe: «Il bresciano, lo sappiamo bene, fa parte della grande famiglia dei dialetti celto-italici (più esattamente, secondo il Santangelo, del gruppo goidelico-celtico per la presunta conservazione della gutturale iniziale davanti a vocale chiara: v/ *acqua-aiua*)» (: 11). Presenta poi una lunga introduzione fonetica e «ortoepica», corredata da un «triangolo degli scivolamenti vocalici indo-europei» (: 18). 2.

Ha ambizioni censorie, e ogni tanto «corregge» il dialetto: «Altrettanto facile ci è stato correggere *fambros* nella sua precisa forma francese (*frampos*: tale frutto di sottobosco l'abbiamo importato dalla Svizzera)» (: 15); cfr. anche la voce «Fàmbros • Si registra solo per correggere un evidente errore di trascrizione di alcuni dizionari = LAMPONE (V/, invece, la forma corretta *frampos*, dal francese “framboise”: noi, infatti, abbiamo conosciuto questo frutto di sottobosco dalla Svizzera). Da notare che anche la forma *ampoma* (v/) è errata» (: 129). 3.

Ha spesso considerazioni diatopiche, presentate come fonetiche: «in vaste zone si nota la tendenza all'alfazione, cioè a sovrabbondare nell'uso della vocale “a” (alfa) anche quando sarebbe più logico e meno sgraziato l'etacismo, ossia l'uso della “e”. Es.: *te ta sa làet* invece di *te te se làet* = tu ti lavi. Analogamente si ha tendenza, nel nostro dialetto, alla “nunnazione”, ossia all'assimilazione di altre consonanti alla “enne”. Es. “*foemina*”, in latino, deve diventare in bresciano *fomna*, ma l'uso più rustico porta alla pronuncia “*fonna*” (“m” ridotta a “n”). Se si avesse il fenomeno inverso, si avrebbe la “mimmazione” [...]. Di altri fenomeni, sparsi in ristretti ambiti locali, forse non val neppure la pena di parlare: alla periferia di Brescia si tendeva spesso ad “aspirare” la “s” (*Göhàc* per *Gussago*); in altra valle si sentiva la tendenza alla “lambdazione” (la “zeta” in “delta”: *Lömedàne* per *Lumezzane*)» (: 27).

Presenta etimologie che diremmo isidoriane: «dall'etrusco [*sic*]: *sito* (= star zitto). *Sithu* era la sede dei morti: silenzio di tomba»; dal greco: «*töfa* (*taphos* era detta la tomba); *pile* (ma è discutibile il risalire alle *pylai* = porta)»; dal latino: «*sömelèch* (da *simul ac*, cioè *tosto*); *bigaröl* (grembiule dei guidatori di biga, ma forse, più semplicemente, dal ladino “panno per il bucato”)»; dal celtico: «*benà* (carro agricolo; v/ per i *combennones* = compagni!); *aiva* (*acqua*; nella toponomastica inglese: *Avon* = fiume)»; dal veneziano: «*carampana* (v/ Ca' Rampani) *colagreèla* (colla per caravelle)» e così via.

Vale ora la pena di vedere una sorta di tabella riassuntiva delle caratteristiche che abbiamo individuato:

Tabella 9. Caratteristiche comparate dei dizionari

Bignotti-De Marie	4a	D1	1	dialettale
Fanetti, Gino	4a	D1	1	dialettale
Bonomi, Guido	4a	D1	1	neutro
Zatti, Stefano	4a	D1		neutro
Ruggeri, Santo	3/4a	D1		neutro
Rosa, Gabriele	3	D1	1	etnografico
Vocabolario del Seminario	3	D1/D2		neutro
Romano, Tomaso	4a	D2		dialettale
Stefanini, Antonio	4a	D2	1	(dial.)/laudat.
Razzi, Lucia Matelda	2	D2		neutro
Valseriati, Licinio M.	4b	D2	1	laudatio
Morandini, Giacomo	4b / 6	D2		dialettale
Melchiori, Giovan Battista	3	D2	1	neutro
Sabbadin, Giliola	2	D2		neutro
Salghetti, Andrea 1997	4b	D2	1	(dial.)/etnogr.
Salghetti, Andrea 2004	4b	D2		etnografico
Foglio, Antonio	4b	D2		neutro
Bazzani-Melzani	4b	D2		neutro
Goldaniga, Giacomo	4b	D2		neutro
Scaramella, Giovanni	4b	D2		neutro
Trimeloni, Giuseppe	4b	D2		neutro

Dalla tabella emerge chiaramente la presenza di due poli di riferimento, che presentano entrambi un'area centrale molto coerente e 'periferie' in cui uno o più parametri possono in parte variare. Il primo polo è composto, intorno ad un nucleo di 5 dizionari su 21, ne accorpa 11. che hanno la caratteristica di avere una grafia dialettale riflessa, di voler essere autonomi, o comunque non esplicitamente complementari rispetto alla lingua di riferimento (ossia non EW), e presentare titoli neutri – il *core* è composto da dizionari spontanei

riflessi, ai quali si aggiungono le tesi di laurea. L'altro polo, comprensibilmente meno compatto, è altresì costituito da vocabolari con grafia dialettale irriflessa, e di conseguenza in genere più spontaneamente irriflessi, che sono esplicitamente complementari all'italiano e con titoli volutamente di sapore dialettale o di *ludatio temporis acti*. Si tratta di 5 dizionari. Gli altri 5 dizionari hanno topologia idiosincratiche.

Il quadro che ne scaturisce è, a nostro modo di vedere, piuttosto coerente; certo, molte altre caratteristiche potrebbero essere esaminate (Iannàccaro & Dell'Aquila (2007, 2008a), Iannàccaro (2011)): i tipi di definizioni dei lemmi, il tipo di italiano usato negli articoli, la semantica e l'articolazione delle voci, la particolare permeabilità fra lingua tradotta e lingua traduce che spesso affiora nei dizionari; ma lasceremo queste ulteriori analisi a un'altra occasione.

8. BIBLIOGRAFIA

8.1. Vocabolari Bresciani (citati col solo nome)

- BAZZANI, Fiorino e MELZANI, Graziano (2002). *Nuovo vocabolario del dialetto di Bagnolo*. Brescia: Grafo.
- BIGNOTTI, Giovanni Maria e DE MARIE, Sara (1999). *Baià. Il dialetto di Cimbergo*. Cimbergo: Presso gli autori.
- BONOMI, Guido (1995). *Il dialetto della Valle Sabbia*. Brescia: Grafo.
- FANETTI, Gino (2006). *Sónech a ... mìgule. Dizionario di voci dialettali di Sonico*. Sonico: Comune di Sonico.
- FOGLIO, Antonio (2011). *Il vocabolario del dialetto di Toscolano Maderno*. Salò: Associazione storico-archeologica della Riviera del Garda / Ateneo di Salò.
- GOLDANIGA, Giacomo (2001-2002). *Vocabolario dialettale camuno*, 2 voll. Borno: Presso l'autore.
- MELCHIORI, Giovan Battista (1817-1820). *Vocabolario bresciano-italiano*. Brescia: Franzoni e Socio.
- MORANDINI, Giacomo (1995). *Parlom dialèt. Glossario del dialetto biennese*. Bienna: Comune di Bienna.
- RAZZI, Lucia Matelda (1984). *Il dialetto di Salò* [revisione del testo, introduzione e note a cura di Giovanni Bonfadini]. Brescia: Grafo.
- ROMANO, Tomaso (2013).² *'na quàt paròlà dèlà Bàsà Bresànà*. Leno: Cassa Padana (I ed. 1988).
- ROSA, Gabriele (1855). *Dialetti, costumi e tradizioni delle provincie di Bergamo e Brescia*. Bergamo: Tipografia Mazzoleni.
- RUGGERI, Santo (1970). *Dizionario bresciano italiano*. Brescia: Tipografia Pavoniana.

- SABBADIN, Giliola (2000). *Il dialetto di Desenzano*. Brescia: Grafo.
- SALGHETTI, Andrea (1997). *El dialèt dei mehtér / Il dialetto dei mestieri. Parole e figure nel Sebino bresciano*. Brescia: Grafo.
- SALGHETTI, Andrea (2004). *Memorie dialettali nel Sebino bresciano. Proverbi, detti, favole, preghiere e altre memorie*. Brescia: Grafo.
- SCARAMELLA, Giovanni (2003). *Nuovo vocabolario ortografico bresciano*. Montichiari: Zanetti.
- STEFANINI, Antonio (2008). *Adìo bèl tép. Vocabolario fotografico dialettale comparato cortenese / aprichese – italiano. Còrteno [sic] Golgi: s.e.*
- TRIMELONI, Giuseppe (1995). *Dizionario etimologico del dialetto di Malcesine*. Malcesine: Comitato del Museo Scaligero.
- VALSERIATI, Licinio M. (2006).² *Viaggio sentimentale attraverso il Bresciano. Dizionario Bresciano-Italiano*, a cura di Valerio Valseriati. Brescia: Marco Serra Tarantola (I ed. 1995).

8.1.1. Vocabolario del seminario

- Vocabolario bresciano e toscano compilato per facilitare a' Bresciani col mezzo della materna loro lingua il ritrovamento de' vocaboli modi di dire e proverbi toscani a quella corrispondenti* (1759). Brescia: Pietro Pianta Stampator Camerale.
- ZATTI, Stefano (2005). *Dizionario zonese-italiano e repertorio italiano-zonese. Con espressioni idiomatiche, toponimi e cenni di grammatica e storia*. Pian Camuno: Toroselle.

8.2. Letteratura secondaria

- ALD I (1998). *Atlent linguistich dl ladin dolomitich y di dialec vejins, 1ª pert / Atlante linguistico del ladino dolomitico e dei dialetti limitrofi, 1ª parte / Sprachatlas des Dolomitenladinisch und angrenzender Dialekte, 1. Teil.*, a cura di Hans Goebel. Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag.
- ALD II (2012). *Atlent linguistich dl ladin dolomitich y di dialec vejins, 2ª pert / Atlante linguistico del ladino dolomitico e dei dialetti limitrofi, 2ª parte / Sprachatlas des Dolomitenladinisch und angrenzender Dialekte, 2. Teil.*, a cura di Hans Goebel. Strasbourg: Éditions de Linguistique et Philologie.
- BEFFA, Fabio (1998). *Vocabolario fraseologico del dialetto di Airolo*, con una premessa e un'appendice di Romano Broggin. Bellinzona: Humilibus Consentientes.
- BERRUTO, Gaetano (1987). «Lingua, dialetto, diglossia, dilalia», in: Günther Holtus, Johannes Kramer (acd), *Romania et Slavia Adriatica. Festschrift für Žarko Muljačić*. Hamburg, Buske: 57-81.
- BERRUTO, Gaetano (1995). *Fondamenti di sociolinguistica*. Bari: Laterza.

- BERRUTO, Gaetano (2007). «Sulla vitalità sociolinguistica del dialetto, oggi», in: *La dialectologie aujourd'hui*, a cura di Gianmario Raimondi e Laura Revelli. Alessandria: Edizioni dell'Orso: 133-148.
- BONFADINI, Giovanni (1983). «Il confine linguistico veneto-lombardo», in: Manlio Cortelazzo (acd), *Guida ai dialetti veneti* v. Padova: Cleup: 23-59.
- BONFADINI, Giovanni (1988). «Lombardia». *Rivista Italiana di Dialettologia*, 12: 237-239.
- BONFADINI, Giovanni (1990). «Il dialetto bresciano: modello cittadino e varietà periferiche». *Rivista Italiana di Dialettologia*, 14: 41-92.
- BOSONI, [Jørgen] Giorgio (2003). «Una proposta di grafia unificata per le varietà lombarde: regole per la trascrizione». *Bollettino Storico Alta Valtellina*, VI: 268-269.
- BRASCA, Lissander [Alessandro] (2011). *Scrivere lombard. Un'ortografia polinomeg-local per la lingua lombarda*. Monza: Menaresta.
- CAMINADA, Giulia, FIORONI, Marco e GILARDONI, Francesca (2007). *Vocabolario del dialetto di Barni*, a cura di Vittorio Dell'Aquila e Gabriele Iannàccaro. Como: Provincia di Como.
- CORTELAZZO, Manlio (1969). *Avviamento allo studio della dialettologia italiana*. I, *Problemi e metodi*. Pisa: Pacini.
- COULMAS, Florian (2003). *Writing Systems. An Introduction to their linguistic Analysis*. Cambridge: Cambridge University.
- DAL NEGRO, Silvia, GUERINI, Federica e IANNÀCCARO, Gabriele (acd) (2015). *Elaborazione ortografica delle varietà non standard. Esperienze spontanee in Italia e all'estero*. Bergamo: Bergamo University / Sestante.
- DAL NEGRO, Silvia, GUERINI, Federica e IANNÀCCARO, Gabriele (2015). «Esperienze spontanee di elaborazione ortografica: Premesse per un'analisi (socio)linguistica», in Dal Negro, Silvia, Federica Guerini e Gabriele Iannàccaro (acd), *Elaborazione ortografica delle varietà non standard. Esperienze spontanee in Italia e all'estero*. Bergamo: Bergamo University / Sestante: 7-50.
- GRASSI, Corrado (acd) (2009). *Dizionario del dialetto di Montagne di Trento*. San Michele all'Adige: Museo degli Usi e Costumi della Gente Trentina.
- KLOSS, Heinz (1952). *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen seit 1800*. München: Pohl.
- IANNÀCCARO, Gabriele (1996). «Ideogrammi d'alfabeto: Qualche spunto su letture iconiche di scritture sequenziali». *La ricerca folklorica*, XXXI: 77-82.
- IANNÀCCARO, Gabriele (1998). «“La lingua delle volontà”. Intorno a testamenti milanesi di fine Ottocento», in: Gabriella Alfieri e Arnold Cassola (acd), *La «Lingua d'Italia»: Usi pubblici e istituzionali*, Atti del XXIX Congresso Internazionale della Società di Linguistica Italiana (Valletta, Malta, 3-5 novembre 1995). Roma: Bulzoni: 152-173.
- IANNÀCCARO, Gabriele (2000). «*De unitate in disparibus*. Un'impressione dell'ALD-I». *Mondo Ladino*, XXIV: 183-200.

- IANNÀCCARO, Gabriele (2002a). *Il dialetto percepito. Sulla reazione di parlanti di fronte al cambio linguistico*. Alessandria: Edizioni dell'Orso.
- IANNÀCCARO, Gabriele (2002b). «L Dizionar dl ladin standard y l linguist», prefazione al *Dizionar dl Ladin standard*, a cura di Erwin Valentini, Urtijèi / St. Ulrich / Ortisei: Servisc de Planificazion y Elaborazion dl Lingaz Ladin: XIV-XXII.
- IANNÀCCARO, Gabriele (2005). *La scrittura delle lingue*. Milano: CUEM.
- IANNÀCCARO, Gabriele (2011). «Traduzione o spiegazione: semantica delle definizioni nei dizionari spontanei», in: *Atti del Sodalizio Glottologico Milanese*, IV, n.s.: 123-135.
- IANNÀCCARO, Gabriele e CORTINOVIS, Enrica (2012). «Linguaggi [Il linguaggio della Lega: lingua padana e Radio Padania]», in: Mario Barenghi e Matteo Bonazzi (acd), *L'immaginario leghista. L'irruzione delle pulsioni nella politica contemporanea*. Macerata: Quodlibet Studio: 94-116.
- IANNÀCCARO, Gabriele e DELL'AQUILA, Vittorio (1999). «Alla ricerca della Comunità Linguistica: spunti dal concetto di "lingua madre", in: Gianna Marcato (acd), *Atti del Convegno Internazionale di Studi «Isole linguistiche? Per un'analisi dei sistemi in contatto»*, (Sappada / Plodn, 1-4 luglio 1999). Padova: CLUEP: 361-371.
- IANNÀCCARO, Gabriele e DELL'AQUILA, Vittorio (2004). *La pianificazione linguistica: lingue, società e istituzioni*. Roma: Carocci.
- IANNÀCCARO, Gabriele e DELL'AQUILA, Vittorio (2006). *Survey Ladins. Usi linguistici nelle valli ladine*. Trento: Regione Autonoma Trentino-Alto Adige / Südtirol.
- IANNÀCCARO, Gabriele e DELL'AQUILA, Vittorio (2007). «Introduzione», in: Giulia Caminada, Marco Fioroni e Francesca Gilardoni (acd), *Vocabolario del dialetto di Barni*, a cura di Vittorio Dell'Aquila e Gabriele Iannàccaro. Como: Provincia di Como: 27-83,
- IANNÀCCARO, Gabriele e DELL'AQUILA, Vittorio (2008a). «Per una tipologia dei sistemi di scrittura spontanei in area romanza», *Estudis Romànics*, xxx: 311-331.
- IANNÀCCARO, Gabriele e DELL'AQUILA, Vittorio (2008b). «Misurare il plurilinguismo: comunità e lingue nelle valli dolomitiche», in Blaikner-Hohenwart, Gabriele, Evelyn Botolotti, Rita Franceschini, Emese Lörincz; Leander Moroder, Gerda Videsott, Paul Videsott (acd), *Ladinometria. Festschrift für Hans Goebel zum 65. Geburtstag / Miscellanea per Hans Goebel per il 65° compleanno / Pubblicazion en onour de Hans Goebel en gaujion de si 65 agn*. Salzburg-Vich: Universität Salzburg / Freie Universität Bozen / Istitut Cultural Ladin «majon di fascegn» / Istitut Ladin «Micurà de Rü»: 229-258.
- IANNÀCCARO, Gabriele e DELL'AQUILA, Vittorio (2011). «Traduzione o spiegazione: semantica delle definizioni nei dizionari spontanei», in: *Atti del Sodalizio Glottologico Milanese*, n.s., IV: 123-135.
- IANNÀCCARO, Gabriele e DELL'AQUILA, Vittorio (2012). «Barlafus e Balabiott: geosemasiologia di due "parole bandiera" dei dialetti lombardi», in: Michèle Oliviéri, Guylaine Brun-Trigaud e Philippe Del Giudice (acd), *La leçon des dialectes. Hommages à Jean-Philippe Dalbera*. Alessandria: Edizioni dell'Orso: 207-222.

- IANNÀCCARO, Gabriele e DELL'AQUILA, Vittorio (*in stampa*). «Continuità nella variazione. Lettura dell'ALD-II», *Estudis Romànics* xxxiii.
- IANNÀCCARO, Gabriele e GUERINI, Federica (*in stampa*) *Per iscritto. Struttura e usi della scrittura*. Torino: UTET.
- LSI (2004). *Lessico dialettale della Svizzera Italiana*. Bellinzona: Centro di Dialettologia e Etnografia.
- LURATI, Ottavio e PINANA, Isidoro (1987). *Le parole di una valle (dialetto, gergo e toponimia della Val Verzasca)*. Lugano: Fondazione A.M. Lang.
- MIOLA, Emanuele (2013). «A Sociolinguistic Account of WikiPiedmontese and Wiki-Lombard». *Sociolinguistica*, xxvii: 117-132.
- MIOLA, Emanuele (2015). «Chi pòdom tucc scriv come voeurom. Scrivere in lombardo on-line», in Dal Negro, Silvia, Federica Guerini e Gabriele Iannàccaro (acd), *Elaborazione ortografica delle varietà non standard. Esperienze spontanee in Italia e all'estero*. Bergamo: Bergamo University / Sestante: 79-98.
- NENCIONI, Giovanni (1976). «Parlato-parlato, parlato-scritto, parlato-recitato». *Strumenti Critici*, xxix: 1-56.
- PATRUCCO, Elisa (2003). «Sul dialetto in Internet». *Rivista Italiana di Dialettologia*, xxvii: 139-174.
- PETRINI, Dario (1988). *La koinè ticinese. Livellamento dialettale e dinamiche innovative*. Berna: Francke [Romanica Helvetica 105].
- RABBI (2013). Gruppo di lavoro "Parlar (e scriver) rabies". *Dizionari Rabies-Talian con indice Italiano-Rabbiese* (a cura di Vittorio Dell'Aquila). Rabbi: Comün da Rabi – Comune di Rabbi.
- SAMPSON, Geoffry (2005). *Writing systems*. London / Melbourne / Sidney / Auckland / Johannesburg: Hutchinson.
- SANGA, Glauco (1977). «Sistema di trascrizione semplificato secondo la grafia italiana». *Rivista Italiana di Dialettologia*, I: 167-176.
- SANGA, Glauco (1984). *Dialettologia lombarda. Lingue e culture popolari*. Pavia: Dipartimento di Scienza della Letteratura / Università di Pavia.
- SANGA, Glauco (1997). «L'appaesamento linguistico. Una teoria glottogonica». *Quaderni di Semantica*, xviii/1: 13-64.
- SAPIR, Edward (1921). *Language. An Introduction to the Study of Speech*. New York, Harcourt: Brace and Company [la citazione è dalla trad. it. *Il linguaggio. Introduzione alla linguistica*. Torino: Einaudi 1969: 345].
- SCHLIEBEN-LANGE, Brigitte (1983). *Traditionen des Sprechens. Elemente einer Pragmatischen Sprachgeschichtsschreibung*. Stuttgart / Berlin / Köln / Mainz: Kohlhammer.
- SPITZER, Leo (1921). *Kriegsgefangenenbriefe. Materialien zu einer Charakteristik der volkstümlichen italienischen Korrespondenz*. Bonn: Peter Hanstein Verlag [traduzione in italiano *Lettere di prigionieri di guerra italiani 1915-1918*, Torino: Einaudi 1976].

- TAGLIAVINI, Carlo (1946). *Guida alla tesi di Laurea e perfezionamento nelle discipline linguistiche*. Bologna: Pàtron.
- VSI (1952-). *Vocabolario dei Dialetti della Svizzera Italiana*. Lugano / Bellinzona: Natale Mazzucconi / Centro di Dialettologia della Svizzera Italiana, poi Centro di Dialettologia e Etnografia.

La història del lèxic i els corpus textuais i lexicogràfics: una ullada sobre *escombrar* i *agranar*¹

Josep Martines
Universitat d'Alacant /
Institut d'Estudis Catalans

A Germà Colón, mestre de molts

1. INTRODUCCIÓ

En els darrers decennis la lingüística d'orientació diacrònica, i d'una manera particular la semàntica i la lexicologia, han experimentat un reviscolament notable. Som del parer que això deu ser producte, entre altres, de dos factors, al capdavall complementaris: d'una banda, del fet que l'estudi de la variació i el canvi lingüístics ha pres un lloc central en la tasca del lingüista; i, de l'altra, de l'aplicació dels avenços tècnics al tractament de textos orals i escrits i de les possibilitats que això ha obert en la constitució i en l'aprofitament de corpus diacrònics digitalitzats: podem accedir a un gran volum de dades d'una manera relativament àgil i podem combinar l'anàlisi qualitativa i la quantitativa d'aquestes dades. Així mateix, aquests materials poden contrastar-se amb la informació fornida pels atlas lingüístics generals i regionals i amb els estudis geolingüístics d'àmbit comarcal i fins i tot local desenvolupats, intensament en els darrers anys, en català i en altres llengües properes.

Observades de bell nou allà on ocorren, és a dir, en cada acte comunicatiu, les llengües ja no són percebudes com a sistemes estables i homogenis, sinó com

1 Aquest estudi s'ha dut a terme dins l'Institut Superior d'Investigació Cooperativa IVITRA (ISIC-IVITRA) de la Generalitat Valenciana (Programa de la Generalitat Valenciana per a la Constitució i Acreditació d'Instituts Superiors d'Investigació Cooperativa d'Excel·lència [ref. ISIC/012/042]) i dins el marc dels projectes de recerca següents: «Gramàtica del català modern (1601-1834)» (MINECO, ref. FFI2012-37103); «Continuación de la gramática del catalán moderno (1601-1834)» (ref. FFI2015-69694-P (MINECO/FEDER)); «Constitució d'un corpus textual per a una gramàtica del català modern (Gcm)» (IEC, ref. PT 2012-S04-MARTINES; IEC1-15X); «Digicotracam» (Programa PROMETEU per a Grups d'Investigació en I+D d'Excel·lència, Generalitat Valenciana [ref.: PROMETEOII-2014-018], finançat per FEDER de la UE); i el Grup d'Investigació en Tecnologia Educativa en Història de la Cultura, Diacronia Lingüística i Traducció (Universitat d'Alacant [ref. GITE-09009-UA]).

a eines de cognició, de comunicació i interacció i d'integració social en constant adaptació a les necessitats del parlant i de l'oient. L'estudi de les llengües és, en bona mesura, la descripció de la variació i del canvi, de les manifestacions i de les possibles causes d'aquesta diversitat i d'aquesta mutació. L'aparició de significats nous per a mots ja existents o la generació de vocables novells s'expliquen dins contextos comunicatius concrets i dins un embolcall cultural, pragmàtic i social determinats.

Cal reconèixer que aquest plantejament no era del tot estrany a la tradició etimològica: la reconstrucció del significat primigeni d'una paraula s'havia de fer necessàriament provant de situar-lo dins un moment de la història, més d'una volta, ben reulat. La gran diferència és en l'esforç per trobar les regularitats del canvi lexicosemàntic, com ja s'havien reconegut fa temps per a altres components de la llengua (com ara la fonètica, almenys dels neogramàtics ençà): aquella idea que «chaque mot a son histoire», segons l'expressió atribuïda a Jules Gilliéron, no pot fer oblidar que el canvi lexicosemàntic descriu dreceres que tendeixen, almenys, a una certa regularitat. La descripció d'aquestes regularitats (potser més que no *lleis*) és una part fonamental de la tasca de la lingüística diacrònica.

Una parcel·la dels estudis diacrònics del lèxic de molt d'interès és la que té a veure amb la formació de les varietats territorials de les llengües al llarg del temps. No sempre la realitat diversa o uniforme que observem ara i ací es correspon amb aquella que hi havia ací mateix fa tres o quatre segles o potser fa només dues o tres generacions. El repte a què ens enfrontem és provar de reconstruir el camí que han seguit els mots al llarg del temps i del territori. Per a vèncer en aquesta mampra cal un coneixement tan detallat com siga possible del present i corpus suficientment representatius dels gèneres textuais, de la variació social, funcional i territorial de la llengua dins el període objecte d'estudi. Siga'ns permès de remetre'ns a Martines (2012b), on hem provat de traçar quins haurien de ser, a parer nostre, els objectius, les orientacions metodològiques i els mitjans per al desenvolupament futur de la semàntica i la lexicologia diacròniques del català.

Els corpus, com diem, han de ser equilibrats en la representació de la variació i dels gèneres textuais i han d'incloure un volum de materials globalment prou representatiu. Com ja fa, per exemple, l'excel·lent CTILC i el diccionari que se'n deriva, el DDLC, els corpus textuais poden (i convé) ser complementats amb els corpus lexicogràfics, és a dir, una base informatitzada del diccionaris antics i contemporanis. Els diccionaris poden arribar a presentar mancances importants, sobretot aquells que es van generar abans que la lexicografia esdevingués una disciplina científica (Colón i Soberanas 1985). Tot i així, com

provarem de mostrar ací, són un tipus textual que no s'ha de negligir en els estudis d'història del lèxic: poden reflectir d'una manera particular la variació i el canvi lingüístics, en general i especialment en el vessant lexicosemàntic. Una bona via per a ponderar la informació que poden oferir aquests repertoris és precisament el contrast amb les dades dels corpus textuals i de la geolingüística.

2. OBJECTIUS

En aquest article ens proposem de mostrar la necessitat de combinar l'aprofitament dels corpus textuals,² de la geolingüística³ i dels corpus lexicogràfics⁴ en la recerca sobre la història del lèxic i específicament sobre dos aspectes concrets: el canvi semàntic i la caracterització lexicosemàntica dels dialectes catalans al llarg del temps. Hem triat un parell de mots bàsics (*agranar* i *escombrar* i algun derivat) com a objecte d'estudi. Veurem com han anat evolucionant: quins matisos semàntics han pres, en quins territoris, en quins contextos i en quines èpoques. Predominarà ací la presentació de materials per damunt de la reflexió teòrica sobre el procés de canvi semàntic; reservem per a un proper treball aquesta reflexió, segons els paràmetres que hem assajat en altres casos (Martines 2013a, 2013b, 2015; Martines i Montserrat 2014).

3. ESCOMBRAR I AGRANAR, ARA I AL LLARG DEL TEMPS

3.1. *Escombrar* i *agranar* al llarg del temps

Escombrar és un mot antic.⁵ El DCVB el data ja a la darrerria del segle XIII als Costums de Tortosa, en el sentit que més avall ressenyarem en textos valencians

2 Aprofitarem fonamentalment el CICA i el CIMTAC (que inclou el corpus del català antic i el corpus del català modern); vegeu una descripció d'aquests corpus en Martines i Sánchez (2014) i Sánchez i Antolí (2014). S'aporten, a més a més, materials provinents del CTILC i de despullaments documentals personals.

3 L'ALDC serà ací una peça clau, complementat amb els atles i els estudis d'àmbit més restringit esmentats al llarg de l'article i sistematitzats a la bibliografia final.

4 Concretament, els diccionaris aplegats al TLV i al LEXDIALGRAM i els despullats personalment per a estudis anteriors (Martines 2012a).

5 Sembla ben establert l'ètim de *escombrar*: *EXCOMBORARE, 'llevar noses, destorbs, entrebancs', derivat d'un cèltic CŌMBŌROS (DECat, s. v. *escombrar*, 537b: 12 i s.; DCECH, s. v. *escombrar*, 702a: 25 i s.; FEW, s. v. **comboros* 'verhau').

coetanis (és a dir, 'Netejar un conducte traient-ne els residus [...]').⁶ «E si per aventura aquella céquia o aquel aygaduit convendrà a escurar o a *escombrar*, deu passar so que d'aquella céquia o aygaduit traurà o escurarà per les ores d'aquella céquia o aygaduit» (*Costums*, 1272, 164).⁷ El *D'Aguiló* ja l'havia trobat pels mateixos anys als *Fets* de Jaume I en una accepció militar: 'Algú deixar lliure un lloc de persones o de coses inconvenients amb l'ús de la força' («nós dixem que·ls daríem, de l'alcàcer ensús, tota la vila que era contra la partida de la ost on nós seým; e plach·los molt. E prenguem dia que *aguessen escombrada* aquella partida; e ells dixeren·nos que al terçer dia *escombrarien* l'alcàcer», *Fets*, c. 1275 [ms. 1343], f. 168v); vet-lo ací, més tardanament i segons un altre patró sintàctic:

- 1) E·l senyor rey [...] tramès·me una barcha armada en què·m fehia a saber que *escombràs* lo castell de Gerba de fembres et d'infants e m'aparallàs bé de deffendra (Ramon Muntaner, *Crònica*, 1325-1332, 103vb)

Al *Llibre de la Cort de Justícia de Cocentina* (1275; ed. de Ponsoda 1996: 90) hi ha *escombrar*: «J. de Bitoria dóna a córer ·r· mortar de coure de Abdulhuaheb dinç ·x· dies, lo qua[l] peynorà per la céquia no·scombrar per la dobla que costà d'*escombrà* ·r· sols e ·r· diners e la dobla altre tant e són ·iiii· sols e ·iiii· e ·r· diners d'escriure e ·r· diner de córer»; Wittlin (1991: 237) havia advertit aquesta variant en la versió catalana del *Decameró*.

No ens ocuparem ací de la variant *encombrar*, que va seguir un altre descabdellament semàntic ('empatxar, destorbar, impedir').

⁶ Adoptem el sistema de definició del DDLC. Hi ha definicions que han estat preses directament d'aquest diccionari; n'hi ha d'altres que ha calgut adaptar-les als usos advertits als textos despullats; n'hi ha també que han estat generades de bell nou.

⁷ No és un sentit exclusiu de textos tortosins i valencians; vet ací alguna mostra d'altres territoris: «havia encantat lo preu fet de *escombrar* una *clavaguera* de la dressana de la present ciutat [de Barcelona]» (*Dietaris de la Generalitat de Catalunya*, v, Barcelona, 1626; ed. de Sans (dir.) 1999: 153b); «que·l dit mossèn e abat e covent del dit monestir sien sien tenguts de tenir condirecta, suficientment e *escombrada* la cèquia dels dits molins del Cup, axí com és acostumat antigament a tenir de fer *scombrar*, ab lurs pròpies messions, despeses» (*Concòrdia entre l'abat del monestir de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanés i els paers de la ciutat de Balaguer*, Balaguer, 1372; ed. de Cuellas 2015: 160); «*Respòs i dix si saber que disabte prop passat, ella deposant anà a ·r· sua possessió per scombrar la cèquia*» (*Procés, Lleida, 1414*; ed. de Camps i Camps 1996: 114); o el derivat verbal *escombra*: «Item, atès que per en Bernat Obiols és stat ofert prestar a la obra e *scombra* de la cèquia de deu en quinze liures o més [...] la dita ciutat li restituirà tota aquella quantitat qui mostrarà ell haver prestada a la dita obra e *escombra* de la dita cèquia» (*Manual de Consells*, Manresa, 1473; ed. de Sanahuja 2013: 217); «Ítem, un albarà del canonge Juneda e uns comptes del *scombre* de la cèquia de Fontanet (*Inventari dels béns de Pere d'Aragó*, Lleida, 1529; ed. de Bolòs i Sánchez-Boira 2014: 165). No és un ús pretèrit: Quintana (1980: 123) en dona referència contemporània del parlar de la Codonyera (al Matarranya): «Treure el llot acumulat a la bassa és *escombrà-la*». Cf. més exemples en textos valencians de § 3.5.

En el significat ara més habitual de ‘algú netejar un espai, una superfície empenyent a un costat amb una escombra [...]’ l’hem trobat una mica més tard (mitjan segle XIV):

2) porten aquestes dues persones aygua a la cuyna, aytanta com serà mester; les calderes encara e les escudelles après los menjars de nostres domèstichs laven e munden diligentment. Encara la cuyna *escombren* quant mester hi serà/ [...] Ordenam encara que les cambres nostres en temps e hores degudes *escombrar* e mundar sien tenguts, e facen los lits dels escuders de la cambra (*Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*, 1344; ed. de Gimeno i altres 2009: 75 i 96)⁸

Aquest significat, com és ben sabut (recordem els fonamentals Veny 1960: 121, i ALDC, mapa (m.) 436), és a l’hora d’ara més propi del català central i septentrional, de part del nord-occidental (on, a més, hi ha *escampar* o *escobar*) i de l’Alguer. L’altre gran sinònim és *agranar*, modernament arrelat, sobretot, a les Illes, al País Valencià, a l’àrea tortosina, a bona part de la Franja i al sud-oest del català nord-occidental. El mateix ALDC (m. 436) mostra una àrea de convivència de tots dos sinònims, al nord o a l’est de la qual hi ha *escombrar* i, simètricament, al sud i a l’oest hi ha *agranar*: Àger (al nord de la Noguera), Almenar (al nord del Segrià), Linyola (al Pla d’Urgell), Arbeca (a la Segarra). Així mateix, *escombrar* avança cap al sud-oest en la part occidental del Priorat (Margalef de Montsant i Marçà). És remarcable la presència de *engranar* a Formiguera (al Capcir); cf. més avant *engranar* en textos del segle XV del Rosselló (Elna i Perpinyà) i de Barcelona (en § 3.3).

Granera i *escombra* (m. 432) tenen una àrea de convivència semblant a la descrita. Cal remarcar que *granera* apareix en punts del català septentrional: *engraner* a Orellà (al Conflent; Botet 1997: s. v.), *engranera* a Formiguera, i *granera* (amb *escombra* com a segona opció) a Portè (a l’Alta Cerdanya), a Meranges i a Llúvia (a la Baixa Cerdanya).⁹ *Escombrar* (el forn) i *escombra* o deri-

8 Potser ací *escombrar* és més tost ‘Netejar’, ‘Algú fer quedar net de brutícia una superfície, una cosa, algú’; cf. més avant l’exemple de (6) de la mateixa font documental.

9 El joc entre el tipus lèxic *agranar* (precisament en la variant *engranar*) i *escombrar* és present també en l’àmbit occità immediat. Els atlas lingüístics aplegats al THESOC (s. v. *balayer*) situen *engranar* a Cauders de Fenollet i sobretot arreu de l’Aude i de l’Alta Garona, i en llocs més esparsos de l’Arieja, de l’Erau i de Tarn i Garona; i *escombrar*, sobretot, a l’Arieja i en punts de l’Alta Garona. Aquesta covariació no es produeix, però, amb el nom de l’eina; hi ha una presència molt important del tipus *granera*: *engrana* a l’Alta Garona i a Tarn; *engranièra* i *granièra* a l’Arieja, l’Aude, l’Alta Garona, l’Erau, Tarn i Garona. Altres sinònims són dels tipus: *escoba* (*escoba*, *escobaire*, *escobard* i *escobet*), *balag* (*balai*, *balag*, *balaja*, *baleja*), *escampilh*, *genèsta* (*gença*, *genest*, *genèsta*, *ginesta*) i altres (*bois*, *còive*). No hi ha, doncs, *escombra*.

vats (del forn) tenen una extensió considerable dins el territori on hi ha *agranar* i *granera*. Ens n'ocupem més avall.

Les monografies dialectals i els atles regionals ens dibuixen aquest mateix repartiment i ens el revelen amb algun detall més. Tenen un interès particular en aquest cas els estudis centrats en els parlars, adés suggerits, de transició contemporània entre blocs dialectals; vegem-ne només algun.¹⁰ L'ALDT (Gimeno 1997, m. 125) no recull *escombrar* i *escombra* fins a l'extrem nord de l'àmbit tortosí (a la Torre de l'Espanyol, la Ribera d'Ebre, i, a més, en covariació amb *agranar* i *granera*), dins un total de 48 llocs enquestats. Recordem que aquest atlas inclou localitats de vuit comarques: la Terra Alta, la Ribera d'Ebre, el Baix Ebre, el Montsià, el Baix Maestrat, el Matarranya, els Ports i l'Alt Maestrat. La mateixa font mostra com *escombrar el forn* (m. 298), sense ser absent en el tortosí del nord de la Sénia (5 punts), és en terres valencianes on es fa més freqüent (21 punts); el tipus *escombra* (m. 297: *escombra*, *escombrador*, *escombrall*, *palo d'escombrar*) com a 'escombra de netejar el forn' també sovinteja més a la part valenciana d'aquest àmbit (10 punts al sud de la Sénia i 5 al nord).

Granera i *escombra* es troben en covariació a la major part del Priorat, fonamentalment als sectors central i oest (Navarro 2000, m. 65): 15 dels 24 punts enquestats; en aquesta comarca, *granera* és denominació única només al Masroig (zona sud-oest) i *escombra* ho és en diverses localitats, sobretot de la part oriental (8 punts). Segons proposa l'autor, hi deu haver hagut una progressiva substitució de *granera* per *escombra*, com ha ocorregut amb *espill*.

Hi ha un repartiment semblant a la Ribera d'Ebre, segons Cubells (2005: 340 i 407; 2009, I, 394, i II, 423), *agranar* (i *agarnar*) i *granera* (o *garnera*) són majoritaris en aquella comarca: es diu a 12 dels 17 punts enquestats. *Escombrar* apareix en 5 localitats de l'est de la Ribera, en 4 de les quals es troba en covariació amb *agranar*, tot i que aquesta és en regressió. *Escombrar* (el forn), encara que també és minoritària dins la comarca, té una freqüència una mica més alta (7 localitats) i una distribució diferent; *escombra* (del forn) (*escombra*, *escombreta*) es diu a 6 localitats. *Granera* (i *agranera*) és l'única denominació d'aquesta eina a la Terra Alta (Navarro 1996, I: 252) i al Matarranya (Navarro 2005, m. 152).

10 Més avant veurem dades concretes de la presència actual (i pretèrita) de *escombrar* al País Valencià. Ara només parem atenció a la zona de transició entre els parlars en què predominen bé *agranar* i bé *escombrar*, en el sentit de 'Algú netejar un espai, una superfície empenyent a un costat amb una escombra [...]'.

3.2. Les variants

Hem pogut atestar *agranar*, ‘algú netejar un espai, una superfície empenyent a un costat amb una escombra [...]’ a la primeria del segle XIV,¹¹ fins i tot alguna dècada abans que *escombrar*; hi ha la variant *granar*, ara sobretot a les Illes Balears i punts del valencià central (ALDC, m. 436):

- 3) De sutzures e de femers. [...] Item que, ninguna persona, no gos *agranar*, ni fer *agranar* loc de plaça o hont blat se pos, sinó aquel qui's pertany, sots ban de dos sous (*Ordinacions de Cabacés*, 1315, 328; ed. de Carreras Candi 1924: 292-334)¹²
- 4) Ítem, *que nenguna persona, de qualque edat o condició sia*, no gos *agranar* en l'almodí contra volentat dels venedors de blat ne escampar lo blat, per tal que de puys per lo *granar* lo pusquen aver [...]/. Encara establiren e ordenaren, a esquivar discensions e contrasts, que nenguna *persona gran o pocha no gos agranar o aplegar* blat en lo almodí contra volentat dels senyors qui venen blat en lo dit almodí (*Llibre d'establiments i ordenacions de la ciutat de València*, I, 1327 i 1328; ed. de Furió 2007: 172 i 211)
- 5) e estant aquí veé lo dit Pericó [...] per servicial faent les faenes del alberch, axí com par cuynar, *agranar* e ajudant en altres coses segons son poder per II anys contínuament (Declaració en un procés, Protocols Notarials, Mallorca, 1330; ed. d'Ortega 2004: 466)
- 6) Per so, ꝑ hom jove espert en la nostra cort volem ésser deputat, lo qual *escombrador*¹³ del palau sia nomenat, qui lo nostre palau on menjarem e los porches e altres cases on Nós ab nostres companyes après menjar serem, cascun dia per lo matí *agran* (*Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*, 1344; ed. de Gimeno i altres 2009: 110)

Tenim *agranar* en la prosa d'Eiximenis, el gironí establert a València (tot i així, cf. § 3.3, on hi ha mostres d'aquest verb en textos gironins dels segles XIV-XVI):

11 Aquest significat de *agranar* degué generar-se com a projecció metonímica de *gra* (> ‘acció d'arregar el gra de terra’); ací veurem documentació que reproduïx aquest context. Així mateix, *agranar* pren sentits, també de base metonímica, connectats amb la idea de ‘fer servir el gra com a aliment’: ‘Escampar gra per tal d'atreure els ocells i caçar-los’ (s. xv), ‘Alimentar bé de gra els animals’ (s. xiv; Barcelona, Vic) o ‘Donar molt de menjar a una persona, alimentar-la bé’ (Empordà), tots aplegats pel DCVB. La variant *engranar* presenta també projeccions d'aquesta mena: ‘Tirar el gra dins la tremuja del molí per moldre'l’ (or., occ., val., bal., DCVB). Cf. la dita «Aplegar y engranar» ‘Llegar y besar, ó llegar y besar el santo’ (*DLamarca* 1842).

12 Cf. més avall en (42) un text mallorquí d'uns quants anys abans amb *agranar* i *escombrar* en covariació.

13 Destaquem en cursiva també els derivats que puguen aparèixer dins un text, a més del mot objecte d'atenció.

- 7) Lo quint, que ciutadà no pot ésser forçat per negú de fer obra servil, axí com són *agranar* mercats ne carreres (*Dotzè*, I.I, 1385-1391: 245)

Hem trobat, així mateix, a la primera part del segle XIV el derivat deverbal *agranadura* (cf. *infra* § 3.3). Com veurem més avant, aquest derivat apareix en textos adscrits a llocs on ara hi ha *escombrar* i derivats.

El nom *granera* ('estri consistent en un feix de gran quantitat de tiges primes, flexibles i resistents, relligades al capdavall d'un mànec llarg, que serveix per a netejar el terra') havia estat documentat pel DCVB en la lleuda de Cotlliure (1249): «Item *graneres*, la dotzena grossa, i dr.». Cal remarcar que, segons adverteix en nota l'editor de la lleuda de Cotlliure, a la lleuda de Barcelona hi ha també «*graneres*, la dotzena grossa, i d.» i «la copie du XVIe siècle porte *escombres* (balais), au lieu de *graneres*» (Alart 1888: 141).

Hem percaçat *granera* a la darrerria del segle XIII en textos del català consecutiu del País Valencià, on, com és sabut, ha romàs com a mot corrent i on conviu amb *escombra* (i algun derivat: *escombrador*, *escombrall*) en sentits més específics (cf. *infra* § 3.6).

- 8) e lo dit Salamó romàs en la dita [cu]yna ensems ab Asmet, moratel de la casa, e con lo dit Asmet a demanda de la dita sarraïna portàs la *granera* al palau e quan tornà lo dit Asmet sentia sonar e menegar sobre la olla la cobertora [...]./ Encara dix que ela, testimoni, oý dir a Hamet, moratel de la dita casa, que com él portàs ·ina· *granera* a la dita mora qui ere e·l palau (Clam, València, 1280; ed. de Diéguez 2002: 61 i 63)

Com veiem que s'esdevé amb *agranar*, *granera* compareix en documentació adscrita a territoris en els quals ara es diu *escombra*:

- 9) ·ia· resora de pastera e *granera* (6 d.) (Béns subhastats del barber Domènec Alfons, Vic, 1380; ed. de Ferragud 2005: 143)
- 10) podent-la pendra ni matar, tota encessa près una *granera*, e per tota la cassa, adés sà adés là descorrent, per auciura-la anava encalsant (Narcís Franch, traducció del *Corbatxo*, de Giovanni Boccaccio, 1397; ed. de Moll 1935: 51)

Hi ha al *Llibre del Coc de la Canonja de Tarragona* (1331; ed. de Serra Vilaró 1935, f. 46):

- 11) És tengut hom de comprar [...] *graneres* e çenales, a *obs* de *scombrar* lo dormitori.

Chamorro (2004: 184) esmenta la compra de *graneres* dins la llista de despeses consignades als llibres d'obra de l'església de Sant Feliu de Girona al segle XIV.

El DCVB datava *escombra* al segle XV: «Una de les botiguetes [...] tengué lo dit G. per tenir les *sombres* e altres coses necessàries per lo *scombrar* que haurà a fer» (*Manual de novells ardots*, I, Barcelona, 1437). L'acord entre Jaume I i Guillem de Mediona sobre aranzels de la lleuda i dels portatges de Barcelona ens en forneix atestacions del segle XIII, concretament de 1222:

- 12) *Sogues e escombres*, que adducantur in colle I sogua et I *escombre*; et sunt due partes G. de Mediona et terciam episcopi (1222; ed. de Gual Camarena 1975, 63)

El *DFarauto* en troba una atestació de la darrerria del segle XIV:

- 13) Un carratelet poch buyt. Item una *squombra* poch (Inventari d'una especieria, Cervera, 1373; ed. de Moliné Brasés 1912: 199)

Quina mena d'*escombra* devia ser? Cf. *granera* en textos de Cervera mateix del segle XV:

- 14) Item una *granera* de palma (Comptes de la confraria de Sant Francesc, 1487; ed. de Miró i Baldrich 1998: 250)

3.3. Evolució semàntica i cronologia de *agranar* i de *escombrar*

A la vista d'aquestes dades cronològiques i com s'esdevé en molts altres mots que presenten contemporàniament una distribució dialectal concreta, sembla que hi ha encara detalls per esbrinar sobre l'evolució semàntica i sobre la cronologia d'aquesta fixació territorial de *agranar* i de *escombrar*. Per exemple, cal observar que *agranar* (o *engranar*) i derivats no manquen, a voltes en covariació amb *escombrar*, en documentació adscrita a territoris en els quals, si més no ara predomina aquest darrer verb (tant del català occidental com de l'oriental; com s'ha dit, veurem en § 3.5 les dades del País Valencià):

- 15) Interrogada si dins casa podia fer ses fahenes, e dix que hoc, que pohava sa aygua, e apparellava de menyar, e *agranava* les cases, e fahia ses bugades e totes altres fahenes e casa, axí en filar com en altres, exceptat que li aportaven lo pa al forn com lo havia pastat (*Procés*, Barcelona, 1377; ed. de López Rodríguez 2014: 121)

- 16) Ítem statuiren que tothom qui gitara gallines mortes, gats, cans ne altre linatge de carns mortes ne butlades ne altres *partides de pex ne agranatures* ne nulla altre de sutzura de fems ne de ronya al rech per hont va l'aygua de la vila aytant com te de la picha tro fora la porta jussana de la dita vila ne tendra femer ne altres *agrenatures* prop de dit rech, aytant com te la picha tro á la volta dos sous li costará per cascuna vegada que contra aço fara (*Llibre dels mustassafs*, la Selva del Camp, Tarragona, 1378; ed. de Pié Faidella 1984: 206)
- 17) Ara oiats tothom que con per reuerencia e honor de la festa del precios cors de Jesuchrist sie acostumat fer processon solempnialment per la ciutat. E per aquella fer empeliar, enramar, *agranar* e nedejar les carreres. [...] que encontinent quescon en sa frontera faça *agranar* e nedegar, encortinar empaliar e enramar be (*Ordinacions de Girona*, 1380, 13; ed. de Julián de Chia 1895, en part reproduït al *D'Aguiló*)
- 18) [P. Grau, missatger del consolat, bestragué diners] en fer adobar la bandera de la Ciutat [de Tarragona] e en *agranar* e fer espedragar altres lochs (*Llibre del Consolat*, «Albarans», Tarragona, 1383, f. 51r; ed. de Gabriel Secall 1982: 43)
- 19) Ítem fiu *agranar* e denejar lo croer sobre la capella de Sent Llorens, e açò per lo mestre dels òrgens, qui y posà los canons del òrgens majors, IIII s. (*Llibre d'administració*, Arxiu de la Catedral de Barcelona, 1389-1391, f. 80; ed. de Baucells 1989)
- 20) e lo Prior, mirant se derrera, no veyá que res lo seguís, sinó que oyia hun so com si una *granera* fos tirada o anas per lo pahiment de la cambra *agranant* (*Disputa ab l'esperit de G. de Corvo*; ed. Miquel i Planas 1914: 198)
- 21) E axí com tu sabs, que molt milor las conexas que yo no fas, elles no's mostren en disputar e disolra quanta cendra se deu metra en un ram de fil per fer-lo blanch, o si lo lí de Alexandria és pus prim que aquell de la terra, e que massa ha escalfat lo forn la fornara, e que la serventa ha massa lexat lavar lo pa, e que proveys d'aver *escombras* de là ún venen en guissa que la casa *se agran* (Narcís Franch, traducció del *Corbatxo*, de Giovanni Boccaccio, 1397; ed. de Moll 1935: 51)
- 22) Ítem lo dit senyor bisbe és tengut de fer cascun any, lo dia de santa Júlia, dites vespres, la festina, la qual deu fer dins la sala de la canorgua, e la qual sala deu hauer feta *engranar* e parar, ço és, en lo cap de la dita sala de hun drap de ras. [...] E la vigília de cascuna de les dites festiuitats, la dita sglésia se deu enrosar e *engranar*, e lo cor e'l vestiari, segons és acostumat. [...] Ítem lo dit scobaler¹⁴ és tengut *engranar* e enrosar la sua part de la dita església e lo vestiari cascun dissapte, de Pascha a sant Miquel (*La consuetud de Sant Joan de Perpinyà*, s. XIV-XV; ed. de Puig, Miró i Vila 2008: 180, 264, 289 i fins a 13 ocurrències més)
- 23) Item vos fan saber los dits honrats batlles, á instancia dels dits honrats Concellers, que tota persona de la dita vila, per honor é reverencia de la dita proffessó, *agranen*

14 *Escobaler*, 'agranador, encarregat d'agranar', remet a *escoba* (< llatí SCŌPA).

- é reguen lurs entuxans é enramen aquélls (Crida, Igualada, 1409; ed. de Segura, I, 1907: 146)
- 24) Are hoyats que us fan á saber los honrats batles de la vida d'Agualada, á instancia é requesta dels honrats Consellers de la dita vila, á tot hom é a tota dona de la dita vila, que per honor é reverencia del preciós Cors de Jesu Christ é de la seua sancta professó que s fará demá, que per vuy tot dia aien desades totes vigues, fusta, pedres é tots munts de terra que stiguen en lurs entuyans é aquells entuyans *agranen* é reguen en guisa que la solempnitat dels jochs qui s farán á la sancta professó, pusquen passar sens negun embarch (Crida, Igualada, 1409, 157; ed. de Segura, II, 1908: 146)
- 25) Madona, si vós me volíets fer tant de pleer que m lexeu vostra filla que dormís algunes nits ab mi e m'ajudàs de *engranar* la casa [...] / [...] la demana per menar l'ast e li *agranave* lo menjador e la cuyna e la entrada e scatave pex e feya ço que podia. / [...] la faia puyar demunt dient que li menaria l'ast e li faia *scombrar* la casa e li faia alguns serveys, axí com li menaven (*El cavaller i l'alcatava*, Barcelona, 1410; ed. de Riera i Sans 1973: 79, 87 i 180)
- 26) Ítem que tothom dege *scombrar*, *agranar* e denejar les carreres, ço és cascuns ses encontrades, sots pena de v ss. (*Llibre de pregons*, Tarragona, 1413-1428; ed. d'Icart 1982: 50)
- 27) Ítem <...> a mosseny Jac. Bernills que n *havia engranada* la sgleya la vespre del Cynet 1 sou.
Ítem *engranà* lo fiyll d'en Guascha la sgleya ab un altre infant 1 s.
Ítem, a xxvi, que era la translatio de sancta Eulàlia e sancta Júlia, fiu *engranar* les claustres 8 d.
Ítem <...> per l'*engranar* de la sgleya e de les claustres e del cimiteri e del enjoncar e enramar que havia feyt quant Mosseny d'Elne vench novelament: Hac 10 ve VIII sous (*Llibre de comptes de la fàbrica de l'església d'Elna*, 1415; ed. de Lacvivier 1908: 268, 269, 308 i 309)
- 28) Ítem, a iv del dit mes per *engranar* les portes del cor per raho de les Cendres ques donen. 8 d. (*Llibre de comptes de la fàbrica de l'església d'Elna*, 1416; ed. de Lacvivier 1909: 10)
- 29) Ítem mes han ordenat los jurats e prohoms de la vila de Reus, ab auctoritat de la senyoria que no sie null hom ne altra persona de la dita vila guos [...] *agranar* ni plegar fems ni palluç en los carres (*Llibre de la Cadena*, Reus; ed. de Guix Sugranyes, 1963: f. 135)
- 30) Ítem, per *agranar* la sgleya lo dia del Sinet. 8 sous / [...] / Ítem, lo dia del Corpus, fiu *agranar* la sglezia he les claustres. 1 sou 6 d. / La vespra de Sant Inveni, fiu *agranar* la sglesia. 1 sou (*Llibre de comptes de la fàbrica de l'església d'Elna*, 1443; ed. de Lacvivier 1909: 43, 44)
- 31) Per ço, los dits consellers e pròmens [de Barcelona] ordonen e preguen a tothom generalment que los dits dos dies vullen festivar e vestir-se quescú com millor

porà, e los qui porteran dol durant les dites festes lo vullen posar. E, axí mateix, ordenen [...] que tots aquells qui stan o habiten en los carrers e vias dessús dits *hajan agranar* e empaliar los dits lochs per hon los dits senyor e senyora passaran (Els consellers de Barcelona informen de l'entrada del rei Joan II i la reina, Barcelona, 1458; ed. de Raufast Chico 2006: 332)

- 32) E sia digne cosa que ara la Magestat del senyor Rey acompanyat de diverses persones strangers sia la dita polisia e netedat al ull obres mostrada maiorment com confer esta molt a la salut dels essers humans per dits respectes exorten e prenguen los dits honor consellers a tots los ciutadans e habitants dela dita ciutat que quascun en les encontrades de llurs habitacions almenys hun jorn part altra fassen *agranar*, netejar e regar les carreres devant llurs habitacions assi redunde en alegria no solament dels continuus habitants de la present ciutat cas encara de tots aquells qui axi per causa de la nova entrada del dit Senyor com per altra qualsevol raho vindran e destinaran en la present ciutat (Crida per l'entrada del rei Ferran a Barcelona, *Ordinacions originals*, Barcelona, 1479; ed. de Chamorro Esteban 2013: 212)
- 33) aparellades les dites coses, e fetes crides per la dita ciutat, que tothom faés festa lo dia que lo dit Senyor príncep intraria, e que tothom *agranàs* la ciutat, e carrers lochs e places de aquella (Crida per «la intrada del Senyor Príncep en Girona», Girona, 1503; ed. de Batlle 1952: 246)
- 34) Ítem que tothom haia *agranar*, mondar, empaliar e enramar los carrers, lochs e places per on passarà la dita professo (Crida per les festes per la conquesta de Bugia, Girona, 1510; ed. de Batlle 1952: 257)
- 35) Ítem que tothom haia e dege *agranar* e mundar los carrers lochs e places per on passarà la dita professo, sots bant o pena de ·v· sous a cascu e per cascuna vegada (Crida per les festes per la conquesta de Mazalquivir, Girona, 1510; ed. de Batlle 1952: 257)
- 36) Donat an Gabriel Tàrrega, per *agranar* la església a Sincogesma e a Corpus Xpt., per manament dels cònsols, 8 drs. (*Llibre de caixa*, Cardona, 1513, f. 113; ed. de Serra Vilaró 1962, 198)¹⁵
- 37) *Primo* tocar las campanes a matines, laudes [...] y als dias de festa, quant y aurà prèdica, ajudar o pujar lo seny al fosaire per tocar-le y, finalment, tocar tot lo que és de ús y consuetut en dita iglésia. Ítem *engranar* la iglésia, capellas, cor y sacristia y spulsar las cadiras del *cor* (*Cròniques del Rosselló*, «Memòries de las obligacions [que] té de fer lo diaca de nostra iglésia», 1635, 355; ed. de Simón i Vila 1998: 355)

15 Cf. *escombrar* en el mateix context però en un document de Cardona més tardà: «Més, se nota que dit fosser tindrà obligació de *escombrar* dita iglésia parroquial de St. Miquel i *esterinyar aquella lo que* arribarà ab una canya, a saber de St. Miquel de Maig fins a St. Miquel de Setembre, dos vegadas cada mes» (Arxiu Municipal, «Papers Ribà», Cardona, darrerria del s. xviii; ed. de Serra Vilaró 1962: 309).

Sandrine Victor (1996: 369) reporta *agranar* en documentació de la catedral de Girona de la darrereria del segle XV quan explica que «un fadri était payé pour balayer la Seu “*agranar* la Seu”» (Obra de la Seu, Arxiu de la Catedral de Girona, 1484, XLVIII, 2, b, 22, pàssim).

I dins l'àmbit occidental, vegem aquest tast de textos dels segles XV i XVI de les comarques de l'Urgell, de l'Alt Urgell i de la Segarra, territoris on l'ALDC (m. 436) localitza ara *escombrar*:

- 38) Aquel dia matex trobam e vehem a uyll que en Baruch, juheu, no *havie agranat* lo enffront del seu obredor, e avien ban ab crida que tota persona *agranàs* sos enffronts. Anà-y en Ros, dix-li que's tingues per penyorat: I sou (*Llibre de bans*, Tàrrega, 1444, f. 4r; ed. de Muntané 2006: 144)
- 39) Ítem als 14 de juny 1617 teniu pagat a Sebrìà Sala dos sous per una càrrega de rama aportà a la octava de Corpus, y per regar y *agranar* la plaça per la proffessó. Diem 11. II s. (*Llibre d'albarans*, Tàrrega, 1617, f. 13r; ed. de Miró i Baldrich 1996: 199)
- 40) *Ítem nemine discrepante fuit conclussum*, que a *cetero* los preveners hagen de *agranar* lo chor dos voltes cada semana y fregar les cadires sub pena privationis distributionum (Conclusions del capítol de la Seu, la Seu d'Urgell, 1534; ed. de Puig i Cadafalch 1918: 83)
- 41) Ítem per lo mateix manament, a xxv de octubre, é donat e pagat a n Jaume Cabrer quatre sous per ell bestrets per la vila per aygua e per bova serví per regar la plaga del Blat e enjuncar aquella, e per *agranar*-la per obs de la solempnitat feren los senyors de inquisidós contra la herètica pravedat. [...] 11. III s. (*Llibre de clavaria*, Cervera, 1509, f. 27v-28r; ed. de Miró 2000: 46)¹⁶

3.4. La convivència de *agranar* i de *escombrar*

Hi ha testimonis antics que reflecteixen la convivència de tots dos verbs, tant allà on ha romàs *agranar* com allà on ho ha fet *escombrar*. Poden aparèixer l'un a la vora de l'altre en un mateix document o en contextos semblants en documents coetanis i del mateix àmbit geogràfic. Vet-ne ací alguna mostra de Mallorca i de Barcelona; més avall veurem dades valencianes § 3.5:

- 42) Ítem pagam per loguer de Ia fembra que fo a *granar* e a *escombrar* <...> feu <...> blanch a obs de tapar fonts VI sous/ [...] Ítem pagam per loguer de xxvi

¹⁶ Agraïm al professor Albert Turull (Universitat de Lleida) les dades sobre l'ús contemporani de *escombrar* a Cervera i a Tàrrega. L'ALDC (m. 436) situa també *escombrar* actualment a Cervera.

hòmens qui mudaren tota la fusta nova e vela del rebost del rey al portxo del seler e serviren los maestres e *agranaren* tot lo palau a raó de XIII diners per orne lo jorn i lb. 10 s. 4 d./ Ítem pagam per loguer de XXVI fombres qui serviren los ditz maestres e *granaren* totes les cazhes e els portxos dalt e de bax dels ayres dintra a raó de sis diners cascuna lo jorn e gitaren terra dels ayres al portxo o del seler 14 s./ Ítem pagam per loguer de XIII hòmens que mudaren tota la fusta veyla e nova del rebost del Rey al portxo del seler e *agranaren* e *escombraren* tot lo palau con lo Senyor Rey dech entrar en Sisneu ab lo senyor en Sanxo e de Madona Sa Enfanta 14 s. 2 d. (*Llibre de comptes de les obres del Palau de Sineu*, Mallorca, 1309; ed. de Sastre Moll 2004: 86 i 90)

- 43) Que totes persones fossen á la processó lo die del sagrat Cors de Jhuxst. é que los carrés fossen *scombrats*, enremats é empaliats, *li. int.* MCCCLIII. Mes que tothom fos per acompanyar la processó á la seu, é de *agranar* é empaliar les carreres *li. int.* MCCCLV (*Archivo de la municipalidad de Barcelona lib. intit. Rubrica ordinatio-num ab anno 1290 usque ad 1471*, f. 61, Barcelona, 1453 i 1455; ed. de Ripoll i Vilamajor, *Opuscles litúrgics i històrics* (ed. facsímil d'Ordeig 2006: 235))¹⁷
- 44) contemplació e reverencia del dit beneyt sanct Vicens Farrer, tots aquells qui han habitacions per los lochs on passarà la dita processó vullen empaliar les parets, e *escombrar e denejar les carreres* e lochs per hon passarà la dita processó (*Registre d'ordinacions*, Barcelona, 1456; reproduït al *Llibre de solemnitats de Barcelona*, I, ed. de Duran i Sanabre 1930: 219)
- 45) die present encordar llurs encontrades e stiguen preparats de rama e altres coses necessaries *asi que venynt la jornada* hagen forma de enramar e empaliar com se pertany E que tota hora tinguen les carreres *scombrades* e netes com es degut en altra forma seran executats per consell dels dits conseller (*Ordinacions originals*, Barcelona, 1481; reproduït al *Llibre de les solemnitats de Barcelona*, I, 1481; ed. de Duran i Sanabre 1930: 335)
- 46) Preguen [...] los dits consellers a tots aquells qui stan en les dites encontrades hon lo dit senyor [rei] passarà vullen *agranar* e fer netes les carreres e empaliar los fronts de les cases [...]/ dites encontrades hon lo dit senyor passarà vullen li açò los dits consellers, *ultra la honor que n faran al agranar e fer netes* les carreres e empaliar los fronts de dit senyor, los ho hauran a gran complascència (Crida del govern de la ciutat de Barcelona davant la visita del rei, *Registre d'ordinacions*, Barcelona, 1467; reproduït al *Llibre de solemnitats de Barcelona*, I, ed. de Duran i Sanabre 1930: 288)
- 47) Ara hoiats de part dels honorables mossèn Ffrancí Anthoni Setantí, cavaller e de mossèn Johan Bnt. de Marimon, batle de Barchinona [...] totes persones qui tinguen per qualsevol títol o manera cases o botigues o altres habitacions en la present ciutat de Barchinona sien tengudes mundar, *agranar*, fer netes e regar

17 Cf. adés els exemples de *agranar* (i *engranar*) en textos de Barcelona (15), (19), (25), (31) i (32).

quescú les encontrades de les lurs habitacions aldemenys quescun jorn una vegada (Crida del govern de la ciutat de Barcelona davant la visita del rei, *Registre d'ordinacions*, Barcelona, 1478; reproduït al *Llibre de solemnitats de Barcelona*, I, ed. de Duran i Sanabre 1930: 295)

Tenim *agranar* i *escombrar* al primer llibre d'ordinacions de Càller (Sardenya), datat al 1347. Ací *agranar* apareix en un àmbit lligat (casualment?) amb el que potser fou el seu context originari ('arreplegar el gra de terra'); cf. adés els exemples (4) i (5):

48) Ítem, que alguna persona no gos entrar en la plaça del gra per *agranar* mentre que y age gran per vendre, sots pena de v sous per cascuna vegada (*Ordinacions de Càller*, 1347; ed. d'Armangué 2005: 80)

Cf. en el mateix corpus *escombrar* i el derivat *escombradia*:

49) De *escombrar* carreres. Ítem, que cascuna persona qui tengua sa habitació dins Castell de Càller cascun me dege *escombrar* o fer *escombrar* la carrera davant son alberch, sots pena de II sous. [...] / De sutzures e aygües. Ítem, que alcuna persona no gos ne presomesque gitar *escombradies ne alcuna altra sutzura entre los murs* del dit Castell e ls alberchs qui són prop d'aquells de la part de dins, ne encara davant la porta o alberch [...] / De gitar aygua. Ítem, que alcuna persona no gos gitar aygües ne belles ne leges, *escombradies ne alcuna altra sutzura en alcuna carera del dit Castell* (*Ordinacions de Càller*, 1347; ed. d'Armangué 2005: 77)

En el mateix corpus documental de Tàrrrega dels segles XV i XVII en què vàiem adés *agranar* (cf. (38) i (39)), hi ha un cas de *escombrar* en un ús potser sinònim:¹⁸ s'imposa una sanció a una persona jueva per no haver escombrat la part de carrer que li corresponia:

50) Item en Mose Naçan per aqel ban matex: XII diners. [Al marge] Per tal com no *escombra* son enfront apres la crida fo feyta (*Llibre de bans*, Tàrrrega, 1357; ed. de Muntané 2006: 91)

En altres contextos del mateix corpus documental, *escombrar* pren el sentit de 'netejar un conducte o un receptacle traient-ne els residus depositats per un

¹⁸ Si no és més tost 'netejar'.

líquid que hi ha passat o hi ha estat, i que han quedat adherits a les seues parets o les brosses i les plantes que entrebanquen el pas del líquid'; cf. adés l'exemple dels *Costums* de Tortosa, la documentació d'arreu del domini de la nota 7 i les mostres de textos valencians de § 3.5):

51) Aquel dia metex vehem a uyll que com lo dit en Baruch feye regar lo dit blat la fillola no ere *scombrada*, e avie hi ban ab crida que nenguna persona no gosave regar fins tant *les fillolles fosen scombrades*. Anay en Ros, dix-li que's tingues per penyorat: II sous (*Llibre de bans*, Tàrrega, 1444; ed. de Muntané 2006: 145)

En un altre document del mateix corpus, *escombrar* sembla que vol dir, més aviat, 'algú deixar lliure un lloc d'elements inconvenients'. Es tracta d'un corral que és a la vora d'una casa habitada; el corral està mig abandonat: l'aigua ha provocat danys dins el mateix corral i a la casa annexa. La sentència obliga Joan Cirerols, el propietari del corral, a tancar-lo amb clau, a cobrir-lo i a endreçar-lo:

52) lo qual corral es descobert en tal manera que les aygues no ben <...> e gasten los solaments de dit alberch [...]./ Que oydes *les dites parts* [...] *dehim*, sentenciam [...] que lo dit Johan de Cirerolls en continent hage e sie tengut fer una clau al dit alberch e tanquar aquell. E que dins spay de huyt jorns primers vinents hage *haver scombrat* lo dit alberch (*Llibre de bans*, Tàrrega, 1435; ed. de Muntané 2006: 124)

Es constata la mateixa distinció semàntica entre tots dos verbs en documentació de Lleida del segle xv:

53) Messions fetes en fer *agranar* e regar la Seu de Paschua tro a Sent Miquel (*Llibre d'obra*, Lleida, 1404; ed. d'Argilés 1998: 22)

54) Item a vin de octubre any de XVIII de manament del honorable capítol fiu traure les taules e pedres de la casa de la Almoyna en la qual avien a tenir lo Consilli, e *despenguí entre traure les dites coses e agranar* e reguar la dita casa, parar los banchs e spolssar les parets de la dita casa e enramar e enjuncar e comprar perfums e herbes, carbó, e per *agranar* la claustra, reguar e tapir aquella e raure partida del terrat de la claustra que munte entre tot, xxvii s. (*Pia Almoyna*, Lleida, f. 2r, 1418; ed. de Bertran i Roigè 2007: 41-48)

55) *escombrar* lo camí de la porta de la llotja fins a la porta de la Seu que garde devés lo castell del rey (*Llibre d'obra*, Lleida, 1405; ed. d'Argilés 1998: 104, n. 557)

56) Item pagui altre home de plaça a VI d'aguost per dos dies que feu bella la casa de la degania e especialment feu belles dues cambres per metrey los entremesos de Corpus Cristi i *escombrà* lo cequió que passe davant la casa de la obra que sobre-

xie per lo carrer de mossen Rabins com plovie i lo storrentave en lo qual quarrer avie fet fer graons lo honorable capítol en temps de mossen Pau Cardona a cost de l'obra: III sous VIII diners (*Llibre d'obra*, Lleida, 1456; ed. de Bertran i Roigè, 2007: 337)

S'esdevé semblantment en documentació de l'Alt Camp (en concret, de Valls), actualment dins l'àmbit de *escombrar*, 'algú netejar un espai, una superfície empenyent a un costat amb una escombra [...]': hem atestat *agranar*, en aquest sentit en aquell àmbit geogràfic (cf. adés exemples de (16), (18), (28), (29), (32), (34), (35)), i també hi ha *escombrar*, però en els significats tot just comentats:

- 57) Encare mana mes que tot hom e tota altre persona qui aja terres ni possessions en lorta ni en lo terme dela dita vila que affronten ab los camins generalls qui venen ala dita vila que caseu *aja escombrada* e denegada sa encontrada de pedres e darbres e de romagueres e de tota altra cosa que nosa hi faça dins spay de ·VIII· dies en pena de ·II· sous per cascu de cascuna encontrada (*Llibre gros de la vila*, Valls, 1400, f. 168r-169r; ed. de Secall 1982: 58)
- 58) Item fos en dada que doni ab albarà de manament e de rebuda an R. Carbonell e Nadall Estela e Anthoni Guasch ·III· sous los qualls los eren deguts per *escombrar* lo cami del Col den Marti fins al torrent del Callar per ço com avia a passar la Santa Proffesso que feyen per la pluga (*Llibre de claveria*, Valls, 1445, f. 11v, 12v i 15v; ed. de Secall 1982: 59)

Observeu aquest text de mitjan segle XIV de les Illes, àmbit on és *agranar* el mot que ha arrelat. També en aquesta llista de comptes *escombrar* i *agranar* deuen voler dir coses diferents, en la línia dels exemples anteriors: calgué llogar dos hòmens i un mul per a *escombrar* el mercat i per a llançar el que es va arreplegar en aquesta operació. Precisament, cal remarcar el postverbal *escombra*; cf. els exemples de *escombra* aplegats en la nota 7 i referits a l'operació i residu que resulta de l'operació de netejar les séquies i les basses; el DCVB aplega *escombra* com a 'acte d'escombrar o netejar, principalment de pedres i terregada' i 'pedreny i altres materials procedents d'un enderroc i amuntegats per terra' (Mall.) (DCVB); més avant, presentem *escombra*, 'llenya que resulta de tallar les branques sobreres d'un arbre', derivat de *escombrar* 'Tallar les branques sobreres d'un arbre', exemples (90)-(94):

- 59) Ítem costaren II hòmens ab un mul, que *escombraren* lo cercat [sic per *mercat* (?)] e gitaren l'*escombre* e puyseguran murta, III somades: XII s. [...] / Ítem doní a n Benet Mató qui ns tornà *agranar* lo mercat e puyseguran a II fexs de murta de què

enjoncam lo mercat lo dicmenge [...] doní-li per tot: III s. (Comptes de despeses per a la celebració del Corpus Christi, Pollença, 1355; ed. de Llompart 1966: 43 i 44)

Així mateix, podem advertir els matisos semàntics que encara devien distingir els sentits dels dos verbs, almenys, al segle XV, si atenem els contextos en què apareixen en documentació de la vila d'Igualada d'aquella època. *Agranar* i *escombrar* i altres verbs connectats (*embellir*, *netejar*, *denejar*...) apareixen en un conjunt de textos d'una tipologia textual molt semblant i que responen a motivacions també semblants, que ja ens és coneguda: són crides als ciutadans perquè netegen, endrecen i decoren el carrer i l'antuixà ('la part de carrer corresponent a l'enfront d'una casa') i els patis ('espai no edificat; lloc on es pot edificar', 'solar'), tot amb vista a la celebració d'una professó, d'una festa o d'una entrada reial. L'acció de *agranar* apareix referida als antuixans i és seguida del reg, com hem vist que ocorria en moltes atestacions d'aquest verb: s'ajusta, doncs, a l'escena, encara usual en segons quins llocs, de passar la granera o escombra per la porció de carrer de davant casa i d'acabar l'operació arruixant aquell espai:

- 60) Are hoyats, que-us fan á saber los honrats batles de la vila d'Agualada per lo Senyor Rey é per lo monestir de sent Cugat de Vallés, á instancia é requesta dels honrats Consellers de la dita vila, que demà, que será la festa del preciós Cors de Jesu Christ [...] que tota persona de la dita vila, per honor é reverencia del Cors preciós de Jesu Christ, *agranen*, nedegen é reguen lurs entuyans é aquells empalien é enramen axí com mils poran (Crida, Igualada, 1402; ed. de Segura, II, 1908: 157)
- 61) Item vos fan saber los dits honrats batles, á instancia dels dits [...] Consellers, que tota persona de la dita vila, per honor é reverencia de dita professó, *agranen* é reguen lurs entuxans é enramen aquélls (Crida per la victòria de sant Luri, Igualada, 1409; ed. de Segura, I, 1907: 146)
- 62) Are hoyats que-us fan á saber los honrats batles de la vida d'Agualada, á instancia é requesta dels honrats Consellers de la dita vila, á tot hom é a tota dona de la dita vila, que per honor é reverencia del preciós Cors de Jesu Christ é de la seua sancta professó que-s farà demá, que per vuy tot dia aien desades totes vigues, fusta, pedres é tots munts de terra que stiguen en lurs entuyans é aquells entuyans *agranen* é reguen en guisa que la solempnitat dels jochs qui-s farán á la sancta professó, pusquen passar sens negun embarch (Crida, Igualada, 1409; ed. de Segura, II, 1908: 157)

Escombrar, en canvi, deu tenir un sentit diferent: no sembla que al·ludisca a l'acció de 'algú netejar un espai, una superfície empenyent a un costat amb una escombra [...]’ sinó que, més aviat, correspon al sentit de 'algú deixar lliure un

lloc d'elements inconvenients'. Observeu com és aplicat als patis, mentre que *embellir* deu al·ludir als antuixans, que les crides demanen que siguin ornats:

- 63) E que aquesta nit hagen *scombrar é embellir los patins é* entuxans de les lurs cases (Crida per les festes per la presa de Perpinyà per Joan II, Igualada, 1472; ed. de Segura, I, 1907: 397)

Altres vegades és *netejar* (o *denejar*) el verb que trobem en aquest mateix context, en comptes de *escombrar*:

- 64) E més sia ordonat per lo matex sguart que quescun singular de la dita vila se dispongue en *ambelir é netejar los lurs antuxans é patis* de pedres é d'altres sutzures. E en lo die é hora que lo dit senyor entrarà en la present vila *empaliar é enramar los lurs antuxans* com mils poran (Crida per la vinguda del príncep Don Ferran, Igualada, 1472; ed. de Segura, I, 1907: 397)
- 65) [...] manant á tots los habitants la dita vila que per vuy tot die hagen *neteجات é embelits* los carrers de la Vila: é que demá aquélls empalien ó enramen al mils que fer ho poran (Crida, Igualada, 1478; ed. de Segura, I, 1907: 435)

Cal remarcar aquest fragment en què es fa servir *denejar* aplicat als antuixans, i no *agranar*; i és que difícilment es poden agranar «pedres, bigues e tots munts de terra e de fems»...

- 66) Ara hoyats, que us fan á saber los honrats batles de la vila Dagualada per lo Senyor Rey é per lo monestir de sent Cugat de Valles, á instancia é requesta dels honrats Consellers de la dita vila, que tota persona de la dita vila *denegen* lurs antuyans de pedres, bigues é tots munts de terra é de fems que sia en aquells entuyans, sots pena de x ss. (Crida per la vinguda de sant Vicent Ferrer, 1409; ed. de Segura, II, 1908: 404)

És a la primeria del segle XVII quan tenim un cas de *escombrar* aplicat als antuixans i coordinat amb *netejar*:

- 67) notifique y mane á totes les persones [...] habitants en la present vila [d'Igualada] [...] que quiscun en sos antuxans de ses cases tinga aquells *escombrats y netejats* de qualsevol immundicies, sots pena per quiscun qui contrafará, de tres lliures (Festa extraordinària per la declaració de la Immaculada Concepció de Maria, Igualada, 1619; ed. de Segura, II, 1908: 177)

Per aquesta drecera va el compost *escombraorelles*, ‘escuraorelles’, que apareix en una llista de productes importats a Montsó (cf. *escombrafumerals*, ‘Escuraxemeneies’, Vinaròs, DCVB):

68) 200 *scombre orelles*. I s. 6 d. (Llista de productes importats a Montsó, 1446; ed. de Carrère 1970: 91)

3.5. Diferents significats de *agranar* i de *escombrar*

Com s’ha dit adés i és sabut, al País Valencià de ‘algú netejar un espai, una superfície empenyent a un costat amb una escombra [...]’, se’n diu *agranar*. *Escombrar* no és ací de cap manera un mot desconegut: els diccionaris del TLV, els textos antics i contemporanis i els parlars vius testimonien una presència notable de *escombrar* en terres valencianes; això sí, en sentits diferents de *agranar*, sentits que, com provarem de mostrar ací, connecten amb els valors que ha desplegat al llarg del temps i del territori. Comencem per descriure els significats de *escombrar* que hem pogut percaçar en els textos antics. Aquesta ullada permetrà completar la descripció de l’evolució i de la distribució territorial d’aquest verb.

a.1. ‘Algú deixar lliure un lloc d’elements inconvenients’, tant en un ús, diguem-ne, recte o material, com en un matís figurat (moral i eròtic, i tot).

69) Enmig de aquestes dues hosts, havia ·T un pug petit, qui fou exporgat de tots los arbres que allí eren en guisa que [...] no s’i pogués fer agayt ni trayció. Adonchs, com lo dit puyg fon ben *scombrat* e denejat, acostaren-se les hosts al peu del puyg (Antoni Canals, *Scipió*, s. XIVb: 45)

70) Ítem, doní e pagué a·n Bernat de Vallebrera, per *escombrar* lo forn apellat dels Banys, com hi hagués molta terra e pedres per la obra que s’i ere feta, dels quals ne féu albarà.... XIII *solidos* VI diners (*Els llibres de comptes de la batllia de Morvedre*, 1392; ed. d’Aureli Silvestre Romero 2004: 139)

71) Ítem, Anthoni Làtzaro, per ferir del mayl [...] I l. ss. VI

Ítem, Johan Stada, per *escombrar* [...] I l. ss. VI

.....

Bernat Sanches, per ancabaçar [...] II l. ss. VI

Bernat Balaguer, per descobrir [...] II l. ss. VI

Bernat Prats, per *escombrar* [...] I l. ss. VI

Johan d’Alagaon, per *escombrar* [...] I l. ss. VI (*Llibre de comptes de la Capella Reial d’Alfons el Magnànim de l’antic Monestir de Predicadors de Valencia*, 1447; ed. de Tolosa Robledo i Vedreño Alba 1996: 19 i 58)

- 72) *per regar e o ruxar la plaça [...] 4 d./ per escombrar e traure les pedres, terra e broça de la dita plaça [...] 1s. 6 d.* (Comptes, Vila-real, 1418; ed. d'Aparici i Aparici 2008: 92)
- 73) *pahir no's pot aquesta cosa leja/ dins los ventrells qui d'envejar s'escombren* (Ausiàs Marc, *Poesies*, 1425-1459: xxvi, 27-28)
- 74) *Be li scombria les arenas/ Nostre Vicari,/ Hun ypocrit e falsari/ Robador:/ De sanctadat dona color,/ Y, confessant,/ Los engonals los va cercant/ Com hun furo* (*Colloqui de dames*, 1485, v. 410-416)
- 75) *Dells camins Generals. Ítem, stabliren e ordenaren que qualsevol persona qui tindrà heretat o heretats confrontants ab camins reals o vehinals, haja e sia tengut tenir en condret y escombrar y tenir nets aquells en sa encontrada sots pena de xx sous* (*Establiments municipals del Maestrat, els Ports de Morella i Lluçena*, 1530; ed. d'E. Guinot 2006: 475)

a.2. 'Algú fer desaparèixer allò que taca la consciència per mitjà de l'expiació'.

- 76) *Mas jo tinch per tals als regidors que quan el rey vendrà, aquest peccat ja serà escombrat* (Vicent Ferrer, *Sermons*, IV, 1410-1415, 204)

b. 'Algú netejar un espai, una superfície empenyent a un costat amb una escombria la matèria disgregada que l'embruta'.¹⁹

- 77) [Contracten Miquel Pereç] *per servir los òmens que són malalts e fer lits, escombrar lo palau dels hòmens e buydar berengueres [...] [Contracten] na Alvira, dona viuda, macipa de l'espital, per servir les dones malaltes, escombrar la casa de les dones, péxer les dones qui no's poden péxer [...]* (Arxiu Municipal de València, 1394-1395 i 1396-1397; ed. de Rubio Vela 1984: 119, n. 35 i 36)

Com hem vist que s'esdevenia adés en textos del Principat i de les Illes, *escombrar* i *agranar* poden comparèixer al País Valencià en un mateix corpus i en contextos molt semblants. Vegem-ne una mostra:

- 78) Ítem, doní e paguí al fil d'en Carbonel, per lo *agranar* e denejar que féu per al dia de la mostra, tota la taraçana; e doní'ls per lo pare als Sentalines II cruats, que fan: III s. (*Llibre de l'entrada del rei Martí*, 1402; ed. d'Aliaga, Tolosa i Company 2007: 62)

¹⁹ No oblidem el que hem suggerit en la nota 8 sobre el possible sentit més general de *escombrar*: 'Netejar', 'Algú fer quedar net de brutícia una superfície, una cosa, algú'.

- 79) Dicmenge, a v de març del dit any [1402]. Primo, despenguí entre vi, mel e bunyols que doní als qui vingueren a la daraçana per *scombrar* lo pati e traure los bastiments (*Llibre de l'entrada del rei Martí*, 1402; ed. d'Aliaga, Tolosa i Company 2007: 252)
- 80) Ítem, los quals doní a'n Pere Pelegrí, mercader, qui aquells, de manament dels honorables jurats, havia despeses en fer *scombrar* la plaça dels Preycadors. E ha n'i àpoqua rebuda per en Jacme Rog, a xxviii de maig, any mccccii (*Llibre de l'entrada del rei Martí*, 1402; ed. d'Aliaga, Tolosa i Company 2007: 265)

Són usos sinonímics? Més tost, ens trobem davant casos com els de (a.1: 69-74). És documentació vinculada amb la celebració de l'entrada del rei Martí. En aquestes festes arriben a alçar-se estructures complexes (peirons, bastiments, cadafals...) que calia desmuntar: no sembla que els dos casos de *escombrar* alludisquen al simple fet de passar la granera o escombra; deuen correspondre al sentit que hem reportat en (a.1).

c.1. 'Netejar un conducte o un receptacle traient-ne els residus deposats per un líquid que hi ha passat o hi ha estat, i que han quedat adherits a les seues parets o les brosses i les plantes que entrebanquen el pas del líquid'.

- 81) e si no'ls *escombraran* [els braçals] tro a aquell dia qui serà a ells assignat per los cequiers, aquells braçals *escombren* los cequiers e hajen de tots lo doble que costaran d'*escombrar* (*Furs*, VIII, Jaume I, 1261-1271; ed. de Colón i Garcia 1999: 132)
- 82) Lo senyor de les cases sobiranes pot la claveguera e l'estremera e l'albeló de les sues cases, qui recorren per les cases jusanes de son vehí, refer e *escombrar* sens volentat de son vehí qui serà senyor de les cases jusanes, car públicament és cosa profitosa a tots, les clavegueres e les estremeres e ls albelons, tan bé privats com públics, que sien refeys e *escombrats* en la casa d'aquel vehí. A les quals coses a fer, si mester serà, pot trencar los paimens del vehí, enaxí que dó segurtat covinent que reface lo pahiment de son vehí que haurà trencat quant *haurà escombrat* l'albelló o la claveguera o la estremera (*Furs*, III, Jaume I, 1261-1271; ed. de Colón i Garcia 1978: 218)
- 83) Los cequiers una vegada en l'an de sòl a sòl e de fons a fons *escombren* les céquies e oltra aquell *escombrament* porguen e *escombren* aquelles d'erbes una vegada cascun an, e no tornen l'aygua en les céquies entrò que sia vist si sufficientment *seran escombrades*, segons la manera sobredita (*Furs*, VIII, Jaume I, 1261-1271; ed. de Colón i Garcia 1999: 131)
- 84) Si alcú per lo camp de son vehí haurà dret, ço és, servitut, de menar aygua a rregar lo seu camp, per ço deu haver carrera al riu o a la céquia a *escombrar* o

a refer; e'l senyor del camp deu a ell lexar espahi de cascuna part de la céquia en què pusque posar aqueles coses que seran obs a refer lo riu o la céquia e en què pusque posar les *escombradures* e'l terquim d'aquel riu o d'aquela céquia (*Furs*, III, Jaume I, 1261-1271; ed. de Colón i Garcia 1978: 236)

- 85) él que metés sa part que a él toca en *escombrar* la dita céquia/ [...] per que diu que no és tengut d'*escombrar* la céquia e és aparellat d'*escombrar* la céquia si él li torna la terra axí com de primer la li donà (*Llibre de la Cort de Justícia de Cocentaina*, 1275; ed. de Ponsoda 1996: 75 i 139)
- 86) Que de huy a avant null hom privat o estrayn qui port ·III· en portadora no gos escortjar nengunes bèsties, ne encara *escombrar* albellons, com no sia cosa covenient que sutzees se pusquen mesclar o fer orible ço que és a servii e sustentació de cors humà (*Manual de consells de la ciutat de València*, 1, 1321; ed. d'Anyó Garcia 2001: 272)
- 87) Y passades les fonts y determinaren que les baces de dites fonts siguen a càrrech dels jurats de Benaçal de fer-les *escombrar* (*Textos de visures de la tinença de Culla*, 1615; ed. de Beltran 1997)

O el derivat *escombrador*, connectat amb aquesta accepció concreta:

- 88) Ordenament que hom qui port portadora de vi no sia escorxadador de bèsties o *escombrador* d'albellons (*Llibre del mostassaf de València*, 1371; ed. de Sevillano Colom 1957: 171)

c.2. 'Traure d'un conducte els residus que hi han quedat adherits, els residus que conté o les brosses i les plantes que entrebanquen el pas del líquid'.

- 89) si tallen algunes canyes per a son ús, lo çequier les executa en vint y cinch lliures [...] als frontalers, quant per benefici de les sues terres, *escombra* los barcers que estan a la vora de la Çéquia o els arrabassa en pena de vint-y-cinch lliures, sens redundar-li'n dany ningú de dit *escombrament*, arrabassament o crema de barcers [...] lo veedor necessita de la assistència de escriva [...] així al temps de la *escombra* com en totes les altres ocasions [...] (Documentació sobre la séquia reial del Xúquer, 1618; ed. de Peris Albentosa 1995: 178 i 218)

d. 'Tallar les branques sobreres d'un arbre'. En trobem atestacions almenys des del segle XVI i de nord a sud del País Valencià:

- 90) Ítem, és pactat e concordat entre les dites parts que los dits moros [...] puixen qualsevol de aquells arranquar o tallar qualsevol ley de arbres exceptat de oliveres, com aquelles no puixen arranquar sinó *scombrar* e adobar, ço és, a ben

- millorar e no pijorar, a tota utilitat e profit de la senyoria directa (Carta de poblament, Muro (el Comtat), 1511; ed. de Guinot i Ardit 2015: 94)
- 91) Ítem [...] no puguen tallar garrofera ni olivera sinó *escombrant*-les y dexan-ne una via, y del que-scombra ne puguen fer sendra y carbó (Carta de poblament, Benicàssim (la Plana Alta), 1589; ed. de Guinot i Ardit 2015: 150)
- 92) Poran, emperò, *escombrar* los arbres a sa voluntat segons la nessecitat dels arbres, llevant remuja y entresech tan solament de aquells, y cascum vassal estiga obligat a donar y portar tres càrregues de llenya cada any (Carta de poblament, monestir de Sant Jeroni de Cotalba (la Safor), 1609; ed. de Guinot i Ardit 2015: 215)
- 93) hajen de pagar lo quart al senyor y les tres parts sien per a dits pobladors, los quals tinguen facultat de *escombrar* les oliveres a ús y costum de bon llaurador (Carta de poblament, Beniartja (la Vall d'Albaida), 1611; ed. de Guinot i Ardit 2016: 1059)
- 94) Y totstemp y quant se *escombraran* les moreres, la llenya se haja de trosejar y tallar y portar-la a la cassa del senyor y partir aquella migerament (Carta de poblament, Xàtiva (la Costera), 1611; ed. de Guinot i Ardit 2016: 1189)

Adés havíem vist *escombradura* als *Furs* (ex. (84)); és de remarcar la conviència dels derivats *agranadura* i *escombradura* en un mateix text del segle XIV. Com veiem, *agranadura* va lligat a l'àmbit domèstic i deu remetre, doncs, al sentit de *agranar* 'algú netejar un espai, una superfície empenyent a un costat amb una escombra [...]': sembla que ací s'ha d'interpretar com a 'Brutícia que s'arplega agranant'. *Escombradura* deu ser 'matèria que resta d'una manipulació, juntament amb el producte principal':

- 95) De la cèquia de na Rovella. Que ningú no y gos lançar pedres, tests, *agranadures* e altres sutzetats. Ara oiats que us fan saber lo justícia en lo civil e los jurats de la ciutat: Que null hom o fembra, de qualque condició sia, no gós gitar o fer gitar, de dia o de nuyt, en la céquia de la Moreria, apellada de na Rovella, pedres, tests, *agranadures* de cases, ne buydar ventres de moltons o de cabrons ne d'altres bèsties, ne *escombradures* de fferrés ne tesquiradures d'açtorés ne matapoll o *escombradures* de tintorés, sots pena de ·v· sous per quantesque vegades contrafarà (*Manual de Consells de la ciutat de València*, 1, 1321; ed. d'Anyó Garcia 2001: 299)

3.6. *Escombrar* i *agranar*, ara

A la llum d'aquestes dades, hem de suposar que devia ser a la darrerria de l'edat mitjana i ja cap a l'edat moderna quan es va dibuixar el repartiment territorial

que coneixem ara de *escombrar* i de *agranar*.²⁰ I, cosa remarcable per als nostres objectius, els diccionaris antics reflecteixen aquest procés. Colón i Soberanas (1985: 79) i Colón (2002: 266) havien advertit que el llatí *VERRO* ‘por barrer’ del *Lexicon* d’Antonio de Nebrija, és *escombrar* o *raure* (en les dues entrades en què apareix aquest lema a l’obra) en la versió catalana publicada a Barcelona per Gabriel Busa (1507); al seu torn, les dues versions catalanes d’*Introductiones latinae*, d’Antonio de Nebrija (1481), dutes a terme, la primera, pel barceloní Pere Badia (1505) i, la segona, pel tortosí Jeroni Amiguet (1514), adapten aquestes entrades com a *escombrar* i *agranar*, la primera, i com a *agranar* i *agranar*, la segona.²¹

Al segle següent, per exemple, el *DTorra* (1653) inclou

96) *granera* ò *escombria*: ‘cyanus, i. Socpe, noarum, scopa, e, raro’

i en *agranar* es limita a remetre a *escombrar* («vide *escombrar*»), on hi ha:

97) *escombrar*: ‘verro, is, scopis mundo’
escombrar, ò *espolsar la xemeneia*: ‘fuliginem, è camino tollere’

i, a més a més, *escombria* i els derivats:

98) *escombria*: ‘scopae, arum’
escombraries: ‘scobs, bis’
escombreta, ò *pinsell*: ‘penicillus, i, peniculus’
escombreta de emblanquir la paret: ‘penicillus tectorius’
escombreta, ò *espolsa sabates*: ‘peniculus, i’
escombrayre, ò *escombrador*: ‘scoparius, ii, qui domum verrendi curam habet: qui domum verrendam habet: suscipit: qui est ad verrendam conductus domum’

20 Potser no és casual que tinguem *agranar* (o *engranar*) i *escombrar* en covariació en textos barcelonins al segle xv i que, als segles xvi i xvii, només hi hagem trobat (fins ara, si més no!) *escombrar*; cf. aquestes mostres amb les reportades adés amb *agranar*: «Que cada hu face *scombrar* y natejar sas encontrades y tenir netas aquellas per rahó de la nova entrada de la sacra católica magestat del rey Felip [...] per millor amostar la belleza de la dita ciutat aquella sie natejada y purgada de totes inmundicies, per ço los dits pobladors y habitants en la dita ciutat, que encontinent facen natejar y *scombrar* quiscú d’ells llurs encontrades y aquelles *vullen tenir netes y scombrades tant* quant la preffata magestat del rey nostre senyor aturarà en la dita ciutat. Fonch feta y publicada la present crida per los llochs acostumats de la present ciutat de Barcelona» (Registre d’Ordinacions, f. 166 i s., 1564; reproduït al *Llibre de solemnitats de Barcelona*, I, 1424-1546; ed. de Duran i Sanabre 1930: 9); «los dies de la dita festa tingan *escombrats* los carrers en sos enfronts y particularment en los llochs per hont passarà la professó» (Registre de Deliberacions, Consell de Cent, 1626, f. 84v; reproduït al *Llibre de solemnitats de Barcelona*, II, 1567-1719; ed. de Duran i Sanabre 1947: 171).

21 Cf., però, en (17), (32), (34), (35) exemples de *agranar* en textos gironins del segle xvi.

A la primeria del segle XIX, el *DBelvitge* (1803) no bandeja *agranar*, tot i que el marca com a territorial, remet a *escombrar* i ofereix una llarga sèrie de derivats d'aquesta família:

- 99) *escombrar*: 'barrer, escobar. Verrere, converrere; cubiculum scopis mundare'
escombrar: 'met. tráurer la gent de casa, ó d'algun lloc. Descombrar. Expeliere, purgare'
- 100) *escombra*: 'escoba. Scopae'. *Escombra de forn*: 'barredero. Scopae ad converrendum furnum'
escombrada: 'escobada, barredura. Scoparum ductus'
escombrador: 'barredero. Scopariu'
escombraduras: 'ant. V. *Escombrarías*'
escombrall 'ab que s'escombra el forn. Barredero. Verriculum'
escombrarías: 'barreduras, basura. Sordes scopis congests'
escombrarías: 'lloc, ahònt se tiran las porquerías è inmundicias de la casa quand s'escombra: basurero. Locus stercoreus, stercorosus'
escombrarías: 'met. la cosa despreciable ó de ninguna entitat. Basura, porquería. Vilis, despiciabilis res'
escombrariayre: 'basurero, estercolero. Sordium & immunditiarum levator'
escombrat, da.: 'barrido'
escombrayre: 'ant. V. *Escombrador*'
escombreta: 'V. *Pinsèll*'
escombreta: 'escombra vèlla. Escobajo. Scopse detritae'

El *DLabèrnia* (1840) fa semblantment i, a més a més, hi afegeix la variant *granar* ('Ter[ritorial] *Escombrar*'). En canvi, el mallorquí Pere Antoni Figuera (*DFiguera* 1840) és en *agranar* on posa l'èmfasi:

- 101) *Agranâd, da û agarnâd, da*: 'p. p. de *agranar* ó *agarnar*. Barrido, da'
Agranador, ra ó agarnador, ra: 'El qui agrána. Barredero, ra'. *De carrer ó Iglesia*: 'Limpión, na'
Agranaduras: 'Lo agranâd de féms. Barreduras'. *De ór ô plâta*: 'Escobilla'. *De lo porgad* 'Suelos'
Agranar ô agarnar. Fer net ab granéra: 'Barrer'. *Ab el vestít per ser mâssa llârg y rossegar*: 'Zaparrastrar'

Reserva per a *escombrar* el sentit específic que també trobarem en els diccionaris valencians:

- 102) *Escombrar*: 'Agranar forns, fornâls. Barrer'

Una ullada al llarg del temps dels repertoris lexicogràfics valencians inclosos fins ara en el TLV serà prou per a advertir el manteniment de *escombrar* al País Valencià amb sentits específics, continuació directa d'aquells que hem pogut advertit adés a l'edat mitjana. A mitjan segle XVI, Joan de Resa defineix el sentit que pren *escombrar* en les *Poesies* de Marc, esmentat adés (ex. (74)):

103) *s'escombren*: 'se escombren o se desembaracen' (Resa 1555)

Quasi coetàniament, Onofre Pou (1575: 232) inclou la parella

104) *agranar* o *escombrar* com a 'Verro, is, si, ri, rere, rsum' (DPou 1575)

Com és sabut, aquests parells sinonímics acostumen a correspondre a l'ús valencià (el primer) i al gironí (el segon). Per ventura i com suggereixen les dades que s'han aportat fins ací, ambdós sinònims no eren llavors desconeguts del tot en tots dos àmbits.

Per aquesta drecera, al segle XVII, el *Vocabulari dels Furs*, de Gaspar Gil Polo i Josep Llop, reporta el sentit de *escombrar* observat als textos medievals i proveeix dades molt valuoses i concretes de l'ús comarcal (la Ribera) de llavors i encara ara viu:

105) *scombre*. [En nota:] SCOMBRE: *Escombrar* significa limpiar y barrer, y por extensión, quitar, y esto último es lo que parece indicar el fuero y el sentido recto, la *Crónica*. El verbo *escombrar*, por limpiar, se usa todavía entre los horneros de pan cocer, por lo menos de la Ribera del Júcar, especialmente en Sueca, para indicar la limpieza del horno después de calentarlo (*fer la calfó*) con leña o cáscaras de arroz (*pelluç* y *palluç*) y quitar las cenizas y restos de brasas con un rastrillo (*tiràs*). Después de esta operación, con un palo largo, al extremo del cual hay unos trapos atados, y a cuyo artefacto denominan *escombrall*, lavan el suelo del horno para que el pan salga limpio por completo [...] (Gil i Llop, s. XVII, *Vocabulari dels Furs*)

A la darrerria del segle XVIII, Carles Ros (1764) informa sobre la pervivència del derivat *escombrall*:

106) *escombrar*: [...] Nota XXII: en Valenciano, *escombràr*, tambien significa *barrèr*, pero en el día no tiene uso, porque se dize ordinariamente *agranàr*: solo se conserva esta voz, *escombràll*, que es un palo muy largo, con unos trapos al extremo, que sirve para *barrèr*, y limpiar el horno de cozer pan, despues de aver echado

la leña, y dado fuego para que esté ardiente, que en Valencia regularmente se haze por la mañana, cada día, y se dize: *fèr (ò possàr) la calfò*: encendèr el horno, ponerlo fuerte (DRos 1764)

Aquesta accepció concreta de *escombrar* no manca als diccionaris valencians del segle XIX:

- 107) *escombrar*: 'limpiar el horno' (DSanelo 1802)
escombrar el forn: 'barrer el horno' (DEscrig 1851)
escombrar el forn: 'barrerle, descombrarle' (DFont i Piris 1866)
escombrar: '[...] barrer, limpiar el horno de pan cocer [sic] con el barretero (*escombrall*) después de calentarlo' (DMartí i Gadea 1891)

Com veiem, es tracta d'un ús específic que expressa una operació concreta en la tasca de preparació del forn per a coure el pa. La semantització d'aquest sentit més restringit devia començar en èpoques reculades. Observem aquesta tria de contextos pont, és a dir, afavoridors de la inferència que degué conduir a la semantització d'aquesta metonímia.

El llibre del mostassaf d'Igualada estableix que els forners han de tenir de bon matí els forns preparats per a coure («*scombrats* e aparellats los forns de coure»); això exigeix que els *hagen escombrats*, és a dir, que hagen fet l'operació concreta que permet que hi haja la temperatura adequada dins el forn:

- 108) Que los forners hagen de *scombrar* a ora de prima. — Item que los forners de la dita vila e cascu de ells hagen *scombrats* e aparellats los forns de coure, per quinscun jorn que couhen, a ora prima sots ban de v sous («Ordinacions y capítols del *Llibre de la Mostaçafaria* de la vila de Agualada»; ed. de Serra 1895: 210, parcialment reproduït al DCVB, s. v. *escombrar*)

De manera semblant, s'ordena a Tarragona que, en *haver escombrat* el forn, s'haja de començar a coure pa immediatament:

- 109) Ítem tot forner après que lo forn *sia scombrat* haia a enfornar a tota flaquera o casolà sens tota trigua, e special a *qui primer serà, sots pena* de dos ss. per cascú e per cascuna vegada (*Llibre de pregons*, Tarragona, 1413-1428; ed. d'Icart 1982: 66)

És una operació que es fa amb eines específiques (cf. més avall *escombrall*, *escombrador*); sembla que es fa amb pedaços des d'antic:

- 110) Item digous a XXIII del dit mes compry padassos per *scombrar* lo forn, qui costaren dos sous, dos diners (*Llibre de dades i rebudes*, Arxiu del Regne de Mallorca, 1251, 1428-1429; ed. de Bauçà de Mirabò Gralla 2008: 145)

A més d'aquest sentit específic, el diccionari de Carles Ros (1764) inclou *escombrar* com a 'estossegar incompletament, fent cert moviment i soroll amb la gargamella, per traure's una nosa o per cridar l'atenció':

- 111) *escombrar*: 'Tosser: quando se toma por fingir, ò imitar la tos, para llamar à alguno, ò hazerle alguna seña. Vease tossir. [...]' (DRos 1764)

Hem pogut trobar testimonis literaris valencians d'aquest significat de *escombrar*, encara ara viu, des de la darrerria del segle XVII. És molt freqüent en la literatura dels segles XIX i XX:

- 112) SONSORET: Pues ara, què farem, home?
 JACINETET: Ara tot serà *escombrar*, pendre tabaco, escupir...
 SONSORET: Y els diners de a hon eixiran? (Carles Gassulla, *Pensil celeste de flores*, s. XVII-XVIII; ed. d'Escartí 2013: 205)
- 113) així com s'asomà Eufracieta y *escombrà*, es pensà el tros de animal menjar-se-les folgades (Lluís Galiana, *Rondalla de rondalles*, 1767; ed. de Pellicer 1986: 35)
- 114) allí tot son ulladetes,/ la toseta, el *escombrar* (*Coloqui nou de Pepo Canelles*, c. 1780; ed. de Blasco 1983)
- 115) No sé;/ per allí anaba *escombrant* [...] (Joan Batiste Burguet, *La carrera de la dóna*, 1881: 12)
- 116) Tús, si vols, escup y *escombra* (Joan B. Bernat i Baldoví, *El tabalet*, 1847: 40)
- 117) Cariñosos *escombrábem*/ saludant-se els dos a un temps (Escalante 1922: 126)
- 118) Són fulles de caliptus i rabo de gat..., fan *escombrar* (Hernández Casajuana, *València és teua: sainet en tres actes*, 1962: 33)

També com a transitiu:

- 119) a la fi, pega dos xupons a la tagarnina, *escombra* la seua gola ressollosa solta dos salivades (Josep Pasqual Tirado, *De la meua garbera*, 1935 [1996]: 114)
- 120) Per fi, don Frederic s'*escombrà* molt finament la gargamella i digué el següent breu parlament (Enric Valor, *La mare dels peixos*, dins *Obra literària completa*, I, 1975: 68)
- 121) Àlvar i Marc es miraren incòmodes. Marc deixà de passar els dits per la guitarra i Àlvar s'*escombrà* la gola. Lluïso es girà a mirar-los i Tobies es féu avant per escoltar (Ivan Carbonell, *Els papers àrabs*, 2011: 72)

Recullen aquesta accepció els diccionaris del segle XIX des del *DSanelo* (1802) en avant:

122) *escombrar*: ‘toser’ (*DSanelo* 1802)

escombrar: ‘por destoserse’; *escombrar* ‘Destoserse’ (Salvà 1838: 116, 129)

escombrar (*finchir tos*): ‘destoserse’ (*DLamarca* 1839, 1842)

escombrar: ‘escombrar, con dos acepciones. En una de ellas propiamente se aplica al acto de desembarazar ó limpiar la garganta de algun estorbo, haciendo cierto movimiento y ruido gutural. Se finge tambien dicho ruido cuando se quiere llamar la atencion de alguna persona, y entonces se llama Destoserse’ (*DEscrig* 1851)

escombrar per finchir tos: ‘destoserse’ (*DFont i Piris* 1866)

escombrar (*finchir tos*): ‘destoser’ (*DCabrera* 1868)

escombrar, por fingir tos {A}/ *Escombrar, per fingir tos* {B}/ *Escombrár, per finchir tos* {C}: ‘destoserse’ (*DPla* c. 1870)

escombrar: ‘escombrar: desembarazarse la garganta de algún estorbo, haciendo cierto movimiento y ruido gutural’, ‘Destoser: toser sin necesidad ó fingir la tos, previniendose para hablar ó para que sirva de seña’ (*DMartí i Gadea* 1891)

Aquests diccionaris inclouen, a més, derivats com ara *escombrall* o *escombrilles*:

123) *escombràll*: ‘barredèro. Se vera escombrà en los Verbos, y la nota en seguida’ (*DRos* 1764)

escombrall: ‘barredero’ (*DSanelo* 1802)

escombrall del forn, ‘Barredera del horno. *Tesaurus pueril*. Barredero, Diccionario Castellano’ (*DSanelo* 802)

escombrall: ‘barredero’ (*DFuster* 1827; *DLamarca* 1839 i 1842; *DEscrig* 1851; *DFont i Piris* 1866; *DPla* c. 1870)

escombrall: ‘barredero: varal con unos trapos á su extremo para barrer el horno antes de meter el pan á cocer’ (*DMartí i Gadea* 1891)

124) *les porgueres, vessura o escombriles*, ‘hoc acus, eris’ (*DPou* 1575: 232)

La geolingüística contemporània confirma aquestes dades. Així, per exemple, i sense possibilitat d’exhaustivitat, *escombrall* (i altres derivats), amb aquest sentit concret relacionat amb el forn i la cocció del pa, té una extensió destacable encara ara al País Valencià. M’és conegut amb el mateix significat *escombrador* a la Marina Baixa; a la Marina Alta, hi conviu amb *escombrall* (Beltran 2005: 189). A la Safor hi ha *granera d’escombrar* i *escombradora* (Giner 2013). El *Diccionari de la Vall d’Albaida* (DIVA) arplega *escombra* ‘granera xicoteta’ i ‘granera, raspall que s’usa per agranar el forn’, *escombrada* ‘acte d’escombrar

[el forn]. Ex: «Fèiem l'escombra(d)a del foc del braser», *escombrador* 'Bastó o ferro per a remoure i apartar les brases del forn' i 'utensili format per un drap posat a l'extrem d'un mànec, que serveix per escombrar el forn (Benicolet, Benigànim)'. Al migjorn, *escombreta* (a l'Illa Plana o Tabarca) és una 'granera que serveix per a netejar la cuina o enquitranar les embarcacions' (Segura 2003: 205). Com s'ha advertit adés (§ 3.1), *escombra*, *escombrador* i *escombrall* són presents a les comarques valencianes més septentrionals (Gimeno 1997: 351). El *Vocabulari castellanenc* de Germà Colón (2015: s.v.) inclou *escombrar* 'agranar el forn [...]'. «Vaig a buscar uns romers i en faré una *escombra* per a *escombrar* el forn» (Vilafamés)'.

Certament no s'acaben ací els usos de *escombrar* en el català dels valencians. Són sentits que connecten amb aquells que hem reportat des d'antic, algun de manera directa. Recordem *escombrar* com a 'tallar les branques sobreres d'un arbre' (cf. ex. (90)-(94)), que té una extensió important, almenys, des de la Costera fins a les Valls del Vinalopó: l'ALDC (m. 1144 «Podar») situa aquesta acció a la Font de la Figuera (la Costera), a Beneixama (l'Alcoià); es diu a la Vall d'Albaida ('lliurar els arbres de les branques menudes per a deixar la branca i tronc nets', Bocairent i Ontinyent; DIVA) i a la Foia de Castalla, l'Alcoià (*les escombres* 'podes de les oliveres, els ametlers', Anguiz 1984: 94);²² cap al sud, *escombrar* és 'netejar les branques sobreres dels arbres' a bona part de les Valls del Vinalopó (el Fondó dels Frares, el Fondó de les Neus, Monòver, el Pinós, la Romana; Beltran 2008: 61). La connexió que advertíem adés entre *escombrar* i *netejar* es reflecteix en el fet que *netejar* té una extensió també notable i paral·lela a *escombrar* en aquest sentit específic de 'tallar les branques sobreres d'un arbre': *netejar* es diu, a gran trets, a la part est de l'àrea que acabem de descriure per a *escombrar*; és a dir, des de la Safor, la Marina Alta i la Marina Baixa fins a l'Alacantí.

El DDL documentava en Enric Valor aquest sentit de *escombrar*. El mateix escriptor, atent al parlar viu, fa servir *escombra* com a 'llenya que resulta de tallar les branques sobreres d'un arbre' i *escombrada* com a 'acció de tallar les branques sobreres d'un arbre':

- 125) Colau diu que vol que conega Toni, per si vostè té per bé de vendre-li una partida de llenya terrera i l'*escombra* del pinar (Enric Valor, *Sense la terra promesa*, 1991: 171)
- 126) tallar el sotabosc en tot temps, però l'*escombrada* dels pins només a la dormida de la saba (Enric Valor, *Sense la terra promesa*, 1991: 178)

²² Agraïm a la col·lega Glòria Gómez Monllor la confirmació de l'ús de *escombrar* en aquest sentit en aquella contrada (concretament a Ibi).

Sovinteja en els textos costumistes de l'oncle Canyís de Monòver:

- 127) Dempués tendrás que *escombrar* es oliveres y empeltá es seps del mallol (Canyís 1991: 26)
- 128) havia faena de sobra: unes voltes fen riba; atres voltes, afemán atres *escombran*, segons lo que el temps donara (Canyís 1991: 71)

Escombrar ha generat altres sentits a Monòver. «T'han escombrat» 't'han tallat els cabells' (Canyís 1991: 278). Els col·legues Vicent Beltran i Esther Li-morti em comuniquen que allà es diu «Tal està sense *escombrar*» d'algú que 'actua inconscientment, de forma irresponsable'.

Escombrar (l'era) és també conegut dels valencians; Enric Valor se'n serveix:

- 129) a les feines fines, com ara a *escombrar* l'era, a balejar o a omplir el sacs de la mes (Enric Valor, *Enllà de l'horitzó*, 1992: 297)

Escombrar és el que fan els arbres quan deixen caure la flor. És el sentit que conec de la Marina i que deu tenir una extensió més gran: *escombrar* i *escombrada* 'de la flor del taronger' es diu a Sueca (la Ribera Baixa; Rebull i Ribes 1994); l'olivera i la vinya també *escombren* al Comtat i el cirer i l'ametler, a la Vall de Gallinera (Marina Alta; Cascant i Jordà 2014: 45). Vet-lo ací en un text literari que descriu l'escombrada dels cirers:

- 130) Pocs dies després els cirers van començar a *escombrar* i el vent va fer acte d'aparició. Una ventada de pètals recorria la vall, en alguns racons es formaven remolins que s'enlairaven en una dansa de colors (Francesc Bodí, *El soroll de la resta*, 2008: 132)

Conec *escombrar* en el sentit que reporta el ja esmentat Enric Valor:

- 131) el cel s'aclarí, perquè el ventet *escombrà* la boira. Llavors llüiren els estels per damunt els pics i els tossals dels voltants (Enric Valor, *El darrer consell*, dins *Obra literària completa*, II, 1976: 373)

4. CONCLUSIONS

- a) D'acord amb el sentit etimològic de *escombrar*, aquest verb degué mantenir durant molt de temps com a tret prototípic la noció de 'algú deixar lliure un lloc d'elements inconvenients' (> 'netejar'). Aquest valor es projectà metonímicament al llarg del temps sobre àmbits diversos: llevar d'un lloc enderrocs, arbres, fustes i, en general, tot allò que puga ser un entrebanc, que no siga útil, etc.; eliminar persones o forces militars d'un lloc; llevar brosses i residus d'una conducció o d'un receptacle; llevar branques sobresres; netejar la gola... I arribà també a matisos, diguem-ne, figurats. La polisemització de *agranar* no ha estat tan gran: hi ha hagut la projecció metonímica del primitiu *gra* (de cereal) sobre dos nodes bàsics: 'arreplegar el gra de terra' i 'fer servir el gra com a aliment'.
- b) La pervivència de *agranar* (o *engranar*) 'algú netejar un espai, una superfície empenyent a un costat amb una escombra la matèria disgregada que l'embruta' en regions laterals del domini podria ser indicatiu d'un estat de coses anterior en què aquest verb hauria tingut una extensió més gran. Així mateix, la pervivència en alguns territoris de *escombrar* (i derivats) amb significats vinculats amb el tret 'algú deixar lliure un lloc d'elements inconvenients' (> 'netejar') deu ser indicatiu dels sentits que aquest verb havia tingut en altres èpoques arreu del domini lingüístic. Totes dues interpretacions tenen suport en les dades fornides per la documentació: hem atestat *agranar* en textos adscrits a llocs on ara hi ha *escombrar*; i, així mateix, hem atestat *escombrar* en sentits que ara es conserven només territorialment.
- c) Tot i la dificultat que representa sovint la interpretació dels textos antics, podem conjecturar que *escombrar* degué estendre's sobre *agranar*: *escombrar*, que donava nom a diverses accions connectades pel fet de 'algú deixar lliure un lloc d'elements inconvenients' (> 'netejar'), arribà a prendre el sentit específic de 'algú netejar un espai, una superfície empenyent a un costat amb una escombra [...]'. Es tracta d'un procés metonímic d'especialització, d'estretiment semàntic; cf., p. ex., en català, *blat*, 'cereal' > 'cereal del gènere *Triticum*' (Martines 2015). En canvi, sembla que el camí que va seguir *agranar* va ser d'eixamplament (a partir de 'arreplegar el gra de terra' > 'arreplegar coses disperses de terra, prototípicament coses que embruten'); cf., p. ex., en català, *dona*, 'senyora' > 'dona', *pardal*, 'ocell del gènere *Passer*' > 'ocell'.
- d) Caldria sotmetre a estudis diacrònics monogràfics la llarga sèrie de geosinònims que caracteritzen, si més no actualment, els parlars catalans. Això

potser ens permetria dibuixar amb més precisió l'evolució del nostre lèxic. Els corpus textuais i lexicogràfics i la geolingüística han de ser eines fonamentals per a aquests estudis.

5. BIBLIOGRAFIA

- ALART, Bernard (1888). *Documents sur la langue catalane des anciens comtés de Roussillon et de cerdagne*. París: Maisonneuve et Cie., Éditeurs.
- ALDC = VENY, Joan i PONS, Lúdia (2001-2014). *Atles lingüístic del domini català, I-VII*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. <<http://aldc.espais.iec.cat/>>.
- ALDT = GIMENO, Lluís (1997). *Atles lingüístic de la diòcesi de Tortosa*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- ALIAGA, Joan, TOLOSA, Lluïsa i COMPANYY, Ximo (2007). *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna. II. Llibre de l'entrada del rei Martí*. València: Universitat de València.
- AMIGUET, Jeroni (1514). *Introductio ad artem grammaticam*. Barcelona.
- ANGUIZ PAJARON, Antonio (1984). *Miscelánea ibense*. Alacant: Publicaciones de la Caja de Ahorros Provincial.
- ANYÓ GARCIA, Vicent (2001). *Manual de consells de la ciutat de València, 1*. València: Universitat de València.
- APARICI MARTÍ, Joaquín i APARICI MARTÍ, Jorge (2008). «Els músics en la festa medieval Vila-real de 1348 a 1500». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 84, 89-165.
- ARGILÉS, M. Caterina (1998). *Preus i salaris a la Lleida dels segles XIV i XV segons els llibres d'obra de la seu*. Lleida: Servei de Publicacions de la Universitat de Lleida.
- ARMANGUÉ, Joan (2005). «Les primeres Ordinacions del Castell de Càller (1347)». A: *Estudis de llengua i literatura catalanes, L. Miscel·lània Joan Veny*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 6, 55-91.
- BADIA, Pere (1505). *Introductiones latinae*. Barcelona [versió catalana de l'obra de Nebrija].
- BATLLE I PRATS, Lluís (1952). «El rey Católico y la ciudad de Gerona». *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, VII, 156-266.
- BAUÇÀ DE MIRABÒ GRALLA, Concepció (2008). *La Real Cartuja de Jesus de Nazaret de Valldemossa*. [Barcelona]: Universitat de les Illes Balears / Edicions La Foradada.
- BAUCELLS I REIG, Josep (1989). «Les notícies mes antigues sobre els orgues de la catedral de Barcelona». *Medievalia*, 8, 41-74.
- BELTRAN, Andreu (1997). *La llengua en el nord del País Valencià als segles XVII, XVIII i XIX: edició i estudi lingüístic de documentació administrativa*. València: Servei de Publicacions de la Universitat de València.

- BELTRAN CALVO, Vicent (2008). *El parlar de les Valls del Vinalopó i del Carxe*. Vinalopó: Centre d'Estudis Locals del Vinalopó.
- BELTRAN, Vicent (2005). *El parlar de la Marina Alta. El contacte dialectal valenciano-balear*. Alacant: Universitat d'Alacant.
- BERNAT I BALDOVÍ, Josep (1847). *El Tabalet*. València: Librería de Pascual Aguilar.
- BERTRAN I ROIGÈ, Prim (2007). «La Pia Almoina de Lleida en el camí de Sant Jaume de Galícia». A: *El camí de Sant Jaume i Catalunya. Actes del Congrés Internacional celebrat a Barcelona, Cervera i Lleida, els dies 16, 17 i 18 d'octubre de 2003*. Barcelona: Abadia de Montserrat i CSIC, 41-48.
- BLASCO, Ricard (1983). *CoHoquis i raonaments*. València: L'Estel.
- BOLÒS, Jordi i SÀNCHEZ-BOIRA, Imma (2014). *Inventari i encants conservats a l'Arxiu Capitular de Lleida (segles XIV-XVI)*. Barcelona: Fundació Noguera.
- BOTET, Renat (1997). *Vocabulari rossellonès*. Perpinyà: El Trabucaire.
- BURGUET, Joan Batiste (1881). *La carrera de la dòna*. València: Imp. Librerías Juan de Mariana.
- BUSA, Gabriel (1507) = NEBRIJA, Elio Antonio de i BUSA, Gabriel (1507), *Diccionario latín-catalán y catalán-latín*. Barcelona.
- CAMPS SURROCA, M. i CAMPS CLEMENTE, M. (1996): «Los delitos contra la libertad sexual en Lleida en el siglo XV». *Orfila 7, 1995. VII Jornadas de la Sociedad Española de Medicina legal y forense*, I. Lleida: Universitat de Lleida, 87-188.
- CANYÍS = MONTORO PINA, Francisco (ed.). *Cañís. Cañisaes. El llibre de Munove*. Alacant: Diputació d'Alacant. [Recull d'articles signats per l'onque Cañís i publicats a *El Pueblo* entre els anys 1906 i 1914.]
- CARBONELL, Ivan (2011). *Els papers àrabs*. Picanya: Bullent.
- CARRERAS CANDI, Francesc (1924). «Ordinacions urbanes de bon govern a Catalunya». *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, v. 11, 83, 292-334.
- CARRÈRE, Claude (1970). «Les importacions a Montsó en 1445-1446: un exemple de relacions econòmiques entre Catalunya i el Somontano aragonès». A: *Estudis d'història medieval*, II. Barcelona: Institut d'Estudis Medievals, 85-100.
- CASCANT I JORDÀ, Josep Vicent (2014). «El lèxic de l'olivera, l'oliva i l'oli al Comtat». *Alberri*, 24, 123-211.
- CHAMORRO ESTEBAN, Alfredo (2013). *Ceremonial monárquico y rituales cívicos. Las visitas reales a Barcelona desde el siglo XV hasta el XVII*. Tesi doctoral, Universitat de Barcelona.
- CHAMORRO TRENADO, Miquel Àngel (2004). *La construcció de l'església de Sant Feliu de Girona al segle XIV. Els llibres d'obra*. Tesi doctoral, Universitat de Girona.
- CHÍA, Julián de (1895). *Festividad del Corpus en Gerona. Noticias históricas acerca de esta festividad desde el siglo XIV hasta nuestros días*. Girona: Imprenta y Librería de Paciano Torres.

- CICA = TORRUELLA, Joan (dir.), PÉREZ SALDANYA, Manuel, MARTINES, Josep i MARTINES, Vicent (en la selecció de textos). *Corpus informatitzat del català antic* (CICA). <<http://lexicon.uab.cat/cica>. 2009>.
- CIMTAC = MARTINES, Josep i MARTINES, Vicent (dirs.). *Corpus informatitzat multilingüe de textos antics i contemporanis*. Alacant: Universitat d'Alacant, ISIC-IVITRA. *Colloqui de dames*, 1485. A: MIQUEL I PLANAS, Ramon (ed.). *Cançoner satíric valencià dels segles XV y XVI*. Barcelona: Fidel Giró, 1911.
- COLÓN, Germà (2002). *Para la historia del léxico español*, I i II. Madrid: Arco/Libros.
- COLÓN, Germà (2015). *Vocabulari castellanenc*. Castelló de la Plana: Ajuntament de Castelló de la Plana.
- COLÓN, Germà i SOBERANAS, Amadeu (1985). *Panorama de la lexicografia catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- COLÓN, Germà i GARCIA, Arcadi (eds.) (1978 i 1999). *Furs de València*, III i VIII. Barcelona: Barcino.
- Costums* = *Costums de Tortosa*, ed. de Jesús Massip i Fonollosa, amb la col·laboració de Carles Duarte i Àngels Massip. Barcelona: Fundació Noguera, 1996.
- CTILC = RAFEL, Joaquim (dir.) (2013). *Corpus textual informatitzat de la llengua catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. <<http://ctilc.iec.cat>>.
- CUBELLS, Olga (2009). *Els parlars de la Ribera d'Ebre. Estudi geolingüístic*. Tarragona: Diputació de Tarragona.
- CUBELLS, Olga (2005). *Els parlars de la Ribera d'Ebre. Estudi geolingüístic*. Tesi doctoral. Universitat Rovira i Virgili.
- CUELLAS, Robert (2015). *El «Llibre Gros dels Privilegis» de la ciutat de Balaguer*. Lleida: Universitat de Lleida.
- D'Aguiló* = AGUILÓ, Marian (1914-1934). *Diccionari Aguiló*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- DBelvitges* = BELVITGES, Josep, ESTEVE, Joaquim i JUGLÀ I FONT, Antoni (1803 i 1805). *Diccionario catalán-castellano-latino*, I i II, Barcelona.
- DCabrera* = CABRERA, Josep Maria (1868). *Vocabulario valenciano-castellano ó colección de todas aquellas voces valencianas de mas difícil equivalencia y que mas difieren del castellano*. València.
- DCECH = COROMINES, Joan i PASCUAL, José Antonio (1987-1991). *Diccionario crítico etimológico castellano e hispanico*. 6 vols. Madrid: Gredos.
- DCVB = ALCOVER, Antoni Maria i MOLL, Francesc de Borja (1930-1962). *Diccionari català-valencià-balear*. Palma: Moll. <<http://dcvb.iec.cat/>>.
- DDLC = RAFEL, Joaquim (dir.) (2013). *Diccionari descriptiu de la llengua catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. <<http://dcc.iec.cat/ddlc/index.asp>>.
- Decameró* = BOCCACCIO, Giovanni. *Decameron: traducció catalana publicada, segons l'únic manuscrit conegut (any 1429)*. Edició a cura de Jaume Massó Torrents. 1910 [1964]. Nova York: The Hispanic Society of America.

- DEscrig* = ESCRIG, Josep (1851). *Diccionario valenciano-castellano*. València: Imprenta de Ferrer Orga.
- DFarauo* = FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, Lluís. *Vocabulari de la llengua catalana Medieval*. <<http://www.iec.cat/farauo/>>.
- DFont i Piris* = FONT I PIRIS, Tomàs (1866). *Diccionario valenciano-castellano*. Cullera. Manuscrit editat per Maribel Guardiola per al TLV, 2016.
- Diccionari de la Vall d'Albaida* (DIVA) <http://ieva.info/diva/index.php?title=P%C3%A0gina_principal>.
- DIÉGUEZ SEGUÍ, Maria Àngels (2002). *Clams i crims en la València medieval segons el «Llibre de cort reial de justícia (1279-1321)»*. Alacant: Universitat d'Alacant.
- DLabèrnia* = LABÈRNIA, Pere (1839). *Diccionari de la llengua catalana*. Barcelona: Estampa dels Hereus de la Vda. Pla.
- DLamarca (1839)* = LAMARCA, Lluís (1839). *Ensayo de un diccionario valenciano-castellano*. València.
- DLamarca (1842)* = LAMARCA, Lluís (1842). *Ensayo de un diccionario valenciano-castellano*. València.
- DMartí i Gadea* = MARTÍ I GADEA, Joaquim (1891). *Diccionario general valenciano-castellano*. València: José Canales Roma.
- DPla* = MARTINES, Josep (1997). *El «Diccionario Valenciano» de Josep Pla i Costa. Descripció i edició*. Alacant: Diputació d'Alacant.
- DPou* = POU, Onofre (1575). *Thesaurus puerilis*. València.
- DSanelo* = GULSOY, Joseph (1964). *El «Diccionario valenciano-castellano» de Manuel Joaquín Sanelo. Edición, estudio de fuentes y lexicología*. Castelló de la Plana: Sociedad Castellonense de Cultura.
- DTorra* = TORRA, Pere (1653). *Dictionarium seu Thesaurus Catalano-Latinus verborum ac phrasium*. Barcelona.
- DURAN I SANPERE, Agustí i SANABRE, Josep (1930 i 1947). *Llibre de les solemnitats de Barcelona*, I (1424-1526) i II (1567-1719). Barcelona: Institució Patxot.
- EIXIMENIS, Francesc (2005). *Dotzè del Crestià*, 1.I, ed. de Xavier Renedo et alii. Girona: Universitat de Girona / Diputació de Girona.
- ESCALANTE, Eduard (1922-1924). *Colección completa de las obras dramáticas*, I (1922), II (1923) i III (1924). València: Domènech.
- FERRAGUD, Carmel (2005). *Medicina i promoció social a la baixa edat mitjana: Corona d'Aragó, 1350-1410*. Madrid: CSIC.
- FERRER, Vicent (1977). *Sermons*, IV, ed. de Gret Schib. Barcelona: Barcino.
- Fets* = JAUME I, *Llibre dels fets del rei en Jaume*, II, ed. de Jordi Bruguera. Barcelona: Barcino, 1991.
- FEW = WARTBURG, Walther von (1922-2002). *Französisches Etymologisches Wörterbuch. Eine darstellung des galloromanischen sprachschatzes*, 25 vols. Leipzig / Bonn / Bâle, Schroeder / Klopp / Teubner / Helbing & Lichtenhahn / Zbinden.
- FIGUERA, Pere Antoni (1840). *Diccionari mallorquí-castellà*. Palma.

- FRANCH, Narcís. Traducció del *Corbatxo*, de Giovanni Boccaccio, 1397; ed. de Francesc de B. Moll, *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, XVII, 1935.
- FURIÓ I DIEGO, Antoni (2007). *Llibre d'establiments i ordenacions de la ciutat de València*, I. València: Universitat de València.
- GALIANA, Lluís (1767). *Rondalla de rondalles*, ed. de Joan Pellicer (1986).
- GASSULLA, Carles. *Pensil celeste de flores*, ed. de Vicent Josep Escartí, «Carles Gassulla d'Ursino (1674-1745) i el Pensil celeste de flores. A propòsit d'un autor quasi desconegut». *eHumanista/IVITRA*, 3, 2013, 143-229.
- GIMENO, Francisco M., GOZALBO, Daniel i TRENCHS, Josep (ed.) (2009). *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*. València: Universitat de València / Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- GINER, Joan (2013). *El valencià de la Valldigna*. València: Generalitat Valenciana / Mancomunitat de la Safor.
- GUAL CAMARENA, Miquel (1975). *Vocabulario del comercio medieval. Colección de aranceles aduaneros de la Corona de Aragón (siglos XIII y XIV)*. Barcelona: El Albir.
- GUINOT RODRÍGUEZ, Enric i ARDIT LUCAS, Manuel (2015). *Cartes de poblament valencianes modernes (segles XVI-XVIII)*. València: Universitat de València.
- GUINOT, Enric (ed.) (2006). *Establiments municipals del Maestrat, els Ports de Morella i Llucena (segles XIV-XVIII)*. València: Universitat de València.
- GUINOT, Enric i ARDIT, Manuel (2015). *Cartes de poblament valencianes modernes (segles XVI-XVIII)*. València: Universitat de València.
- GUIX SUGRANYES, Josep Maria (1963). *El «Llibre de la cadena» de Reus: Règim jurídic de la vila en l'edat mitjana. Volum 2: transcripció i glossari*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs.
- HERNÁNDEZ CASAJUANA, Faust (1962). *València és teua: sainet en tres actes*. València: Imp. Sucs. de Vives Mora [1a ed.: 1931].
- ICART, Joaquim (1982). *Ordinacions i crides de la ciutat de Tarragona (segles XIV-XVII)*. Tarragona: Ajuntament de Tarragona.
- LACVIVIER, R. de (1908). «Textes catalans». *Revue Catalane*, I, 268-309.
- LACVIVIER, R. de (1909). «Textes catalans». *Revue Catalane*, II, 9-12, 43-45.
- LEXDIALGRAM = PEREA, Maria-Pilar (coord.) (2014). *Lexdialgram. Portal de lèxics i gramàtiques dialectals del català del segle XIX*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- LLOMPART, Gabriel (1966). «La fiesta del Corpus Christi y representaciones religiosas en Barcelona y Mallorca (siglos XIV-XVIII)». *Analecta Sacra Tarraconensis*, 39, 25-46.
- LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos (2014). *Sexe i violència en la Corona d'Aragó. Processos criminals dels segles XIII al XV*. València: Universitat de València.
- MARCH, Ausiàs (2000). *Poesies*, ed. de Pere Bohigas. Barcelona: Barcino.
- MARTINES, Josep (2012a). *El valencià del segle XIX: el lèxic. L'aportació del «Diccionario valenciano» de Josep Pla i Costa*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

- MARTINES, Josep (2012b). «Aproximació a les novetats lèxiques i semàntiques del *Curial e Güelfa*». A: Antoni Ferrando (ed.). *Estudis lingüístics i culturals sobre Curial e Güelfa Novella cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*. Amsterdam / Filadèlfia: John Benjamins Publishing Company, 941-998.
- MARTINES, Josep (2013a). «El verb *estimar* i l'amor hereós i Joan Roís de Corella. Un acostament segons la pragmàtica diacrònica». *Afers*, 76, 717-739.
- MARTINES, Josep (2013b). «Price, love and euphemism: a cognitive semantic analysis of the evolution of the Catalan verb *estimar* and its historical pragmatic uses», 13th International Pragmatics Conference (New Delhi, 8-13 September 2013).
- MARTINES, Josep (2015). «Diacronia i neologia: canvi semàntic, subjectivació i representació del pensament. El català esmar, des de "taxar" fins a "inferir" i "imaginar" i més enllà». *Caplletra*, 59, 221-248.
- MARTINES, Josep i MONTSERRAT, Sandra (2014). «Subjetivización e inferencia en la evolución semántica y en el inicio de la gramaticalización de *jaquir* (s. XI-XII)». *Caplletra*, 56, 185-211.
- MARTINES, Vicent i SÁNCHEZ, Elena (2014). «L'ISIC-IVITRA i el metacòrpus CIMTAC. Noves aportacions a la lingüística de corpus». *Estudis Romànics*, 36, 423-436.
- MIQUEL I PLANAS, Ramon (ed.) (1914). «Disputa ab l'esperit de G. de Corvo». A: *Llegendes de l'altra vida*. Barcelona.
- MIRÓ I BALDRICH, Ramon (1998). *La Processó de Corpus i els entremesos: Cervera, segles XIV-XIX*. Barcelona: Curial.
- MIRÓ, Ramón (2000). «La Inquisició, del testimoni a l'acció, la moderació i l'abús». *Quaderns d'El Pregoner d'Urgell*, 13, 21-52.
- MOLINÉ BRASÉS, Ernest (1912). «Inventari y encant d'una especieria ceriverina del segle XIV». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, VI, 195-206.
- MUNTANÉ, Josep Xavier (2006). *Fonts per a l'estudi de l'aljama jueva de Tàrrrega: documents i regist.* Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias.
- MUNTANER, Ramon (2015). *Crònica*, ed. de Josep Antoni Aguilar. Tesi doctoral, Universitat de València.
- NAVARRO, Pere (1996). *Els parlars de la Terra Alta*, I i II. Tarragona: Diputació de Tarragona.
- NAVARRO, Pere (2000). *Aproximació geolingüística als parlars de la Ribera d'Ebre*. Flix: Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre.
- NAVARRO, Pere (2000). *Aproximació geolingüística als parlars del Priorat*. Calceit: Carrutxa / Consell Comarcal del Priorat.
- NEBRIJA, Elio Antonio de (1481). *Introductiones latinae*. Salamanca.
- ORTEGA, Antonio (2004). «El trabajo femenino en Mallorca. La labor de la mujer en la actividad marítima de la primera mitad del siglo XIV». *UNED. Espacio, Tiempo y Forma. Serie III. Historia Medieval*, 17, 461-469.
- PASQUAL TIRADO, Josep ([1935] 1996). *De la meua garbera: contalles de Castelló de la Plana*. València: Alfons el Magnànim.

- PELLICER, Joan E. (1986). *La «Rondalla de rondalles» de Lluís Galiana. Estudi lingüístic i edició*. València: Universitat de València.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs (1995). *La Séquia Reial del Xúquer (1258-1847). Síntesi històrica i aportacions documentals*. Alzira: Germania.
- PIÉ FAIDELLA, Joan (1984). *Annals inèdits de la vila de la Selva del Camp de Tarragona*. Tarragona: Diputació de Tarragona.
- PONSODA I SANMARTÍN, Joan J. (1996). *El català i l'aragonés en els inicis del Regne de València segons el «Llibre de Cort de Justícia» de Cocentaina*. Alcoi: Marfil.
- PUIG I CADAFAALCH, JOSEP (1918). *Santa Maria de la Seu d'Urgell*. Barcelona: Henrich.
- PUIG, Jaume de, MIRÓ, Ramon i VILA, Pep (2008). «La consuetud de Sant Joan de Perpinyà (segles XIV-XV). Edició i estudi». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 27, 115-350.
- QUINTANA I FONT, Artur (1980). «El parlar de la Codonyera». *Estudis Romànics*, XVIII, 1-253.
- RAUFAST CHICO, Miguel (2006). «¿Negociar la entrada del rey? La entrada real de Juan II en Barcelona (1458)». *Anuario de Estudios Medievales*, 36/1, 295-333.
- REBULL LLEDÓ, Eva Maria i RIBES ROS, Josep Lluís (1994). «El cultiu de la taronja a Sueca. Estudi etnogràfic i lexicogràfic». *Quaderns de Sueca*, XI.
- RESA, Joan de (1555 [1929]). *Vocabulario valenciano-castellano*, amb pròleg de Salvador Guinot. València: L'Estel.
- RIERA I SANS, Jaume (ed.) (1973). *El cavaller i l'alcajota: un procés medieval*. Barcelona: Club Editor.
- RIPOLL I VILAMAJOR, Jaume (2006). *Opuscles litúrgics i històrics*, ed. facsímil de Ramon Ordeig. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- ROS, Carles (1739). *Breve diccionario valenciano-castellano*. València.
- ROS, Carles (1764). *Diccionario valenciano-castellano*. València.
- RUBIO VELA, Agustín (1984). *Pobreza, enfermedad y asistencia hospitalaria en la Valencia del siglo XIV*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- SALVÀ, Vicent (1838). *Compendio de la gramática castellana*. València: Imprenta de Mallen y Sobrinos.
- SANAHUJA, Xavier (2013). *Fabricació i circulació de moneda local a la Catalunya dels segles XIII-XVI*. Tesi doctoral, Universitat de Lleida.
- SÁNCHEZ, Elena i ANTOLÍ, Jordi M. (2014). «El corpus informatitzat multilingüe de textos antics i contemporanis (CIMTAC)». *Estudios Hispánicos*, xxii, 117-121.
- SANS, Josep M. (dir.) (1999). *Dietaris de la Generalitat de Catalunya v*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- SASTRE MOLL, Jaume (2004). «Palaus rurals a Mallorca: la reestructuració del Palau de Sineu (1309)». *Butlletí de la Societat Arqueològica Luliana*, 60, 63-100.
- SCHWARTZ I LUNA, Federico i CARRERAS I CANDI, Francisco (1892). *Manual de novells ardit (1399-1446)*, I. Barcelona: Imprempta de'n Henrich y Companyia.
- SECALL, Gabriel (1982). «Els joglars, els jocs i les fires del Valls medieval (segles XIV i XV)». *Quaderns de Vilaniu*, 2, 39-60.

- SEGURA, Carles (2003). *Una cruïlla lingüística. Caracterització del parlar del Baix Vinalopó*. Alacant: Universitat d'Alacant.
- SEGURA, Joan (1907 i 1909). *Història d'Igualada*, I i II. Barcelona: Estampa d'Eugeni Subirana.
- SERRA I VILARÓ, Joan (1925). *Llibre del Coc de la Canonja de Tarragona*. Barcelona: Imp. La Académica.
- SERRA VILARÓ, Joan (1962). *Història de Cardona*, IV. Tarragona: Sugrañes Hnos.
- SERRA, Jaume (1895): «Costums del segle XV». A: *Jochs florals de Barcelona*. Barcelona, 193-216.
- SEVILLANO COLOM, Francisco (1957). *València urbana medieval a través del oficio del Mustaçaf*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- SILVESTRE ROMERO, Aureli (2004). *Els llibres de comptes de la batllia de Morvedre*. València: Universitat de València.
- SIMÓN TARRÉS, ANTONI i VILA, Pep (1998). *Cròniques del Rosselló: segles XVI-XVII*. Barcelona: Curial.
- Thesoc = Thesaurus occitan (Thesoc). Base de données lingüístiques*. Niça: Universitat de Niça. <<http://thesaurus.unice.fr/credit.html>> .
- TLV = GUARDIOLA, Maribel. *Tresor lexicogràfic valencià (1543-1915)*. Alacant: Universitat d'Alacant.
- TOLOSA ROBLEDO, Luisa i VEDREÑO ALBA, María Carmen (ed.) (1996). *La Capella Reial d'Alfons el Magnànim de l'antic monestir de predicadors de València*. València: Generalitat Valenciana.
- VALOR, Enric (1975). *Obra literària completa*, I. València: Gorg.
- VALOR, Enric (1976). *Obra literària completa*, II. València: Gorg.
- VALOR, Enric (1991). *Sense la terra promesa*. València: Tàndem.
- VALOR, Enric (1992). *Enllà de l'horitzó*. València: Tàndem.
- VENY, Joan (1960). «Paralelismos léxicos en los dialectos catalanes (continuación)». *Revista de Filología Española*, 42, 91-149.
- VICTOR, Sandrine (1996). «Les salaires des ouvriers du bâtiment à Gérone au xvème siècle». *Anuario de Estudios Medievales*, 26, 365-389.
- GIL POLO, Gaspar i LLOP, Josep (s. XVII). *Vocabulari dels Furs*, ed. de Maribel Guardiola per al TLV.
- WITTLIN, Curt J. (1991). *Repertori d'expressions multinomials i de grups de sinònims en traduccions catalanes antigues*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

Eines informàtiques i diccionaris dialectals¹

Maria Pilar Perea
Universitat de Barcelona

1. INTRODUCCIÓ

L'any 2006, Gonzalo Águila es preguntava, al començament del seu article, «Las nuevas tecnologías al servicio de la lexicografía: los diccionarios electrónicos», si la informàtica era una simple eina que facilitava els estudis lexicogràfics o si era un procediment que havia generat transformacions importants en l'activitat d'elaboració de diccionaris. Gelpí (2003) assenyala dos moments cabdals en la pràctica de fer diccionaris: en primer lloc, al segle XVIII, la incorporació de la cèdula (o la fitxa lexicogràfica); en segon lloc, en el tercer quart del segle XX, les possibilitats que oferien els ordinadors en la redacció de repertoris lexicogràfics.

En la lexicografia catalana, quan esmenten el mot cèdula pensem immediatament en les cèdules lexicogràfiques de les calaixeres d'Antoni M. Alcover, que serviren per redactar una part del *Diccionari català-valencià-balear* (DCVB); i, en referir-nos a aquest diccionari, per bé que no s'obvia la versió en paper, ara com ara no podem oblidar la possibilitat de consultar-lo a Internet. Observem, doncs, que també al DCVB hem d'atribuir-hi el qualificatiu *electrònic*, com darrerament s'anomenen els múltiples diccionaris que es consulten en línia. Els diccionaris electrònics, però, no són equivalents a diccionaris en suport electrònic, o diccionaris digitalitzats. Aquesta darrera denominació, doncs, és la que s'atribueix ara com ara i de manera més justa al DCVB; és a dir, el resultat de la cerca que en fem, és el mateix que el que es troba en la versió impresa; l'únic canvi és el suport mitjançant el qual es consulta.

En aquesta presentació s'assenyalaran els procediments informàtics que cal aplicar per tal que el DCVB passi de ser un diccionari digitalitzat a ser un diccionari electrònic; i especialment un diccionari electrònic de caràcter interactiu que es consulti a Internet. Per fer-ho, cal desenvolupar les eines adients per

¹ Aquest treball s'adscriu en el projecte FFI2013-41077-P, finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat.

aconseguir els objectius de visualització que es proposen: què és el que es vol mostrar i fins a quina concreció, de manera que l'usuari n'extregui el màxim rendiment.

Els diccionaris d'avui requereixen que el contingut de les cèdules, instrument unitari cabdal per a la confecció d'obres lexicogràfiques, es mostri de manera conjunta i interrelacionada; i l'instrument més adequat per obtenir aquest lligam organitzat entre les dades, incorporant-hi, fins i tot, altres informacions que se'n puguin derivar, és la base de dades de caràcter relacional. Alhora, aquest banc d'informació té l'avantatge addicional de permetre un accés ràpid a tots els materials. La lexicografia, per tant, ha canviat d'objecte. D'acord amb Alvar (2003: 226), l'activitat lexicogràfica no suposa tant la producció de diccionaris, sinó la introducció de les unitats lèxiques en una base de dades juntament amb totes les informacions que hi estan relacionades. La feina prèvia, doncs, ha de ser una extensa i intensa recopilació documental per tal que els materials de la base de dades siguin complets i estructurats. En paral·lel, el lexicògraf, més que donar a l'usuari un producte final, ha de posar-li a l'abast eines adients per tal que pugui fer consultes múltiples i gestionar amb facilitat, flexibilitat i de manera dinàmica la informació que realment li interessa. La interfície de consultes, doncs, ha de ser intuïtiva, senzilla, versàtil i adaptada a totes les possibilitats que l'obra ofereix.

A continuació, la descripció que farem del projecte «Informatització, fonts dialectals, influències lexicogràfiques, cartografia i so del *Diccionari català-valencià-balear* (DCVB2.0 +)» es basarà en el que s'ha fet constar en aquests mots introductoris.

2. OBJECTIUS DEL PROJECTE

El projecte «Informatització, fonts dialectals, influències lexicogràfiques, cartografia i so del *Diccionari català-valencià-balear* (DCVB2.0 +)» (FFI2013-41077-P) té com a objectiu general explotar el potencial del *Diccionari català-valencià-balear* (DCVB), d'Antoni M. Alcover i Francesc de B. Moll, publicat en deu volums i obra de referència per a la lexicografia catalana i romànica, utilitzant els recursos informàtics actuals.

L'objectiu principal és aconseguir fer cerques interactives que contribueixin al desenvolupament d'estudis lèxics de caràcter més integral, basats principalment en la recopilació de les fonts documentals que es van integrar en el contingut de l'obra. A més d'aquest objectiu principal, es pretén d'acomplir els set objectius específics següents:

- 1) informatitzar completament el DCVB;
- 2) complementar els materials del DCVB associant-los amb el contingut lèxic dels quaderns de camp i de les cèdules lexicogràfiques originals;
- 3) relacionar el contingut del DCVB amb el dels diccionaris dialectals del segle XIX, que van esdevenir una de les fonts documentals;
- 4) digitalitzar noves obres que el DCVB va prendre com a referència lexicogràfica;
- 5) cartografiar el lèxic del DCVB de manera automàtica;
- 6) incorporar so a les transcripcions fonètiques que apareixen a la majoria de les entrades lèxiques, les quals es podran reproduir tant mitjançant la pantalla de consultes com mitjançant els diferents mapes generats;
- 7) facilitar i promoure els estudis lingüístics, com a resultat de la informatització completa d'aquesta obra, que abracin, entre altres, aspectes relacionats amb l'anàlisi de la variació lèxica i sociolingüística, de l'estandardització i del contacte de llengües, des de les perspectives sincrònica, diacrònica i comparativa.

L'ús de les tecnologies informàtiques, tant per al tractament com per a la difusió de les dades, permetrà d'obtenir un coneixement més complet d'aquesta obra cabdal de la lexicografia catalana. Així, se'n podran analitzar les influències, es dissenyaran nous procediments per difondre'n els continguts i aquests també s'associaran amb altres materials dialectals d'Antoni M. Alcover.

Alludint a la recopilació documental que s'ha indicat més amunt, des d'un punt de vista metodològic es recopilaran les diverses fonts documentals que van servir de fonament a la informació continguda en el DCVB.

Afortunadament, la majoria dels materials que es deriven de la tasca dialectològica d'Antoni M. Alcover s'han conservat, la qual cosa ha permès d'aprofundir en la seva obra d'investigador de les varietats del català. El DCVB és una obra àmpliament consultada, però la seva informatització actual, que es limita a reproduir a Internet les cerques convencionals que es poden fer en el diccionari imprès, té certes limitacions. Cal fer que el DCVB esdevingui interactiu no sols en relació amb les entrades del diccionari, sinó també en relació amb totes les dades lingüístiques associades que en componen el contingut, de manera que es puguin explorar amb més facilitat les diverses seccions que l'integren. Accedint a tota aquesta informació es podrà reconstruir el procés d'edició que tingué lloc durant el llarg període que va comprendre la seva redacció, des dels seus inicis (1926) fins a la seva publicació definitiva (1962).

Fins ara, una part dels materials dialectals recollits per Alcover s'han informatitzat i són accessibles a la pàgina web de l'Institut d'Estudis Catalans <<http://alcover.iec.cat>>. El projecte DCVB2.0 + pretén de relacionar el DCVB

amb els treballs dialectals que es van publicar al segle XIX, i posteriorment es vol associar també amb les investigacions lexicogràfiques i dialectals que van tenir lloc al segle XX.

La investigació abraça dues àrees diferents:

- 1) El desenvolupament de diverses tècniques computacionals per a la gestió i difusió de les dades del DCVB i també de les obres que van actuar com a referència, tant des de les perspectives de la documentació oral com de la documentació escrita.
- 2) L'anàlisi i la investigació de diferents aspectes lingüístics i sociolingüístics que estan relacionats amb el contingut d'aquesta obra. Més concretament i com a mostra, els beneficis d'aquest projecte abraçarien els àmbits de recerca següents:
 - a) la visualització del contingut del diccionari, facilitant cerques interactives mitjançant hipertext que permetin consultes completes de característiques diferents;
 - b) la difusió del contingut de l'obra, investigant en tècniques de cartografia automàtica i síntesi de veu per tal d'extreure informació complementària de les dades;
 - c) la lingüística històrica, estudiant més pregonament la gestació i el desenvolupament del DCVB.
 - d) els estudis lèxics, entre altres, explorant i clarificant les seves fonts orals i escrites, tot comprovant les modificacions que aquestes referències van experimentar; resumint totes les fonts en què es basa; determinant els autors que van contribuir amb la seva informació a desenvolupar aquesta obra col·lectiva; desenvolupant estudis comparatius, etc.

La investigació en aquestes àrees promourà una visualització nova i atractiva del contingut del diccionari i facilitarà l'estudi del lèxic dialectal del català des de diferents punts de vista.

3. DESCRIPCIÓ GENERAL DEL DCVB

Els treballs dialectals d'Alcover cobreixen diferents àrees, com ara la morfologia, la fonètica, la sintaxi i el folklore, però és en l'àmbit del lèxic on la seva obra destaca amb el DCVB, acabat l'any 1962 gràcies als esforços del seu deixeble Francesc de B. Moll.

És ben sabut que el DCVB és un diccionari de referència que ha motivat nombrosos estudis sobre el lèxic i la lingüística històrica. La majoria d'aquests estudis es van dur a terme a partir de la versió en paper i, des del 2003, en la seva versió computeritzada, disponible al lloc web de l'Institut d'Estudis Catalans. Tot i els avantatges que ofereix aquesta versió, és cert que la incapacitat d'efectuar consultes complexes o creuades suposa una dificultat d'accés a la informació completa.

El DCVB és una obra dialectal gairebé exhaustiva, que inclou la llengua antiga i la moderna, pel que fa a la documentació escrita i tota la riquesa dels dialectes del català en relació amb la documentació oral. És, al seu torn, un diccionari de diccionaris, ja que cada entrada conté moltes seccions que podrien elles mateixes constituir diccionaris independents. Espinal (2004) va publicar un volum dedicat als refranys i la fraseologia, però encara cal, entre altres tasques, estudiar en el diccionari:

- a) les citacions provinents de la llengua antiga i d'obres literàries recents,
- b) les definicions que contenen alternatives semàntiques relacionades amb la variació dialectal,
- c) les transcripcions fonètiques que apareixen en la majoria de les entrades i que corresponen a diverses pronunciacions obtingudes en els territoris de parla catalana, amb les quals es podria fer fàcilment un diccionari de fonètica dialectal,
- d) l'extensa secció sobre derivats,
- e) els aspectes folklòrics i
- f) la secció final dedicada a l'etimologia.

3.1. Continguts

Encara que s'ha dit que el DCVB conté més de 400.000 entrades lèxiques, de fet, la base de dades que inclou tota la informació consta de 150.964 registres. Amb tot, algunes de les entrades lèxiques contenen seccions força extenses que inclouen diferents tipus de definicions. El contingut de les entrades varia si la paraula és moderna o arcaica, i en general les entrades inclouen la categoria gramatical, el gènere, els significats alternatius, l'equivalent castellà, la transcripció fonètica dialectal, l'etimologia i també alguns proverbis, modismes i tradicions.

El DCVB té quatre característiques principals:

- a) Fa èmfasi en la llengua oral, com a resultat del llarg treball d'enquestació que Alcover dugué a terme i del seu desig de representar la «llengua viva» dels territoris de parla catalana.
- b) Té un caràcter popular i etnogràfic gràcies a la inclusió de les paraules extretes de poemes, contes i literatura popular.
- c) Té un caràcter literari, basat en un corpus textual obtingut de gairebé 1.200 obres, la més antiga de les quals data del segle XI. Les referències bibliogràfiques incloses en el diccionari provenen d'un total de 1.183 obres, que inclouen diccionaris, obres literàries i no literàries i documentació d'arxiu. Aquesta xifra és el resultat de sumar les referències incloses en les bibliografies de la primera i la segona edicions del diccionari. Malgrat que hi ha certes obres que es repeteixen en totes dues edicions, n'hi ha que apareixen en la primera edició, però desapareixen en la segona. Per altra banda, i òbviament, la segona edició inclou moltes més referències, atès que la data de les primeres es cloïa abans de 1932. En realitat, en la primera edició es fan constar 866 obres; i en la segona, 1.124. N'hi ha 807 que apareixen en totes dues edicions; 59 de la primera edició es van eliminar en la segona; i a aquesta se n'hi van afegir 375.
- d) Té un caràcter descriptiu, no prescriptiu.

3.2. Estructura

En general, una entrada lèxica té l'estructura següent:

1. La paraula principal està escrita en negreta i en majúscules. Es correspon amb el mot en majúscules de la versió a Internet. El mot en minúscules és el terme (o termes) al qual es remet el que està en majúscules i es correspon bàsicament amb la forma normativa. És el cas, per exemple, d'*abdós*, que en el DCVB es remet a *ambdós*; d'*accisent* > *accident*; d'*aconsolació* > *consolació* o d'*aconvocar* > *convocar*, entre molts altres.

S'observa, però, alguna correspondència equivocada, a causa d'algun error en l'obra original. Per exemple, si es cerca el mot *abaleig*, aquest remet a *baleis*. Tanmateix, ni en la primera ni en la segona edicions del DCVB no hi ha cap entrada que es correspongui amb *baleis*. Per aquest motiu, en fer la cerca a la versió a Internet, el terme es redirecciona cap a *baleig* i apareix el missatge següent: «(La paraula corresponent a la remissió que heu activat no consta com a entrada al DCVB. Aquesta és l'entrada que més s'hi acosta.)».

Algunes entrades inclouen, a més, variants ortogràfiques, que es recullen entre parèntesis. Tornant a l'exemple de *baleig*, es pot observar que, al costat de la forma plural, *baleigs*, que s'inclou juntament amb el lema principal, apareix, entre parèntesis, precisament el terme al qual remetia *aba-leig*: «(mall. *baleis*)».

A més del lèxic comú, el DCVB també registra topònims i antropònims.

2. Les definicions de l'entrada lèxica es divideixen d'acord amb els significats de la paraula, que estan numerats en negreta i ordenats lògicament.
3. En alguns casos, les definicions són seguides per la documentació pertinent en forma de citacions d'obres literàries i no literàries, que inclouen el text més antic en el qual apareix la paraula, per tal de testimoniar-ne la presència en la història de la llengua catalana. S'inclouen també altres textos que poden contribuir a explicar el valor semàntic o gramatical de la paraula. Després de cada definició hi ha l'equivalent castellà.
4. A continuació, quan és rellevant, apareixen expressions i modismes il·lustratius.
5. Algunes entrades relatives als verbs n'inclouen la conjugació antiga o dialectal.
6. L'apartat de fonètica conté la transcripció del mot d'acord amb diferents localitats i àrees del territori català. La pronunciació de cultismes o neologismes es registra segons la fonètica de les tres ciutats principals: Barcelona, València i Palma. Aquestes transcripcions han estat objecte de certa controvèrsia.
7. La morfologia es tracta com una secció a part, que enumera les paraules derivatives: intensius, diminutius, augmentatius i pejoratius.
8. Algunes entrades inclouen una secció sobre la cultura popular, que conté dades folkloriques i etnogràfiques: eines utilitzades en l'agricultura, estris per a la llar, roba, frases fetes, cançons populars (de vegades amb la notació musical), balls (de vegades amb detalls de passos), llegendes i supersticions. Com va indicar el seu autor, el DCVB no és una enciclopèdia i per això no inclou il·lustracions de les màquines modernes, però sí que presenta algunes imatges d'objectes tradicionals, com ara els molins de vent de Mallorca. Els autors segueixen el procediment d'identificació *Wörter und Sachen* ('paraules i coses'), i els dibuixos documenten l'ús o el significat d'alguns mots.
9. L'últim apartat ofereix etimologies. En general només s'hi inclouen observacions quan l'etimologia és dubtosa; en aquest cas, es discuteixen les diverses hipòtesis.

MATALÀS o **MATALAF** (i més dialectal *matalap*). m. || 1. Sac rectangular de tela cosit de tots costats, que, farcit de llana, de plomes o d'altra cosa blana, serveix per a jeure-hi damunt, generalment posat damunt un llit; cast. *colchón*. Blanquerna hac posada la cócera dejús lo matalaf, Lull Blanq. 52. Restituïts los matalasos, doc. a. 1392 (BSAL, VII, 394). La terra sia lo teu lit, lo camp sia lo teu matalaf, Canals Carta, c. 28. Hun lit encaxat ab dos matalafos de lana, doc. a. 1478 (BSAL, III, 227). Ab sengles matalasses ab cubertes e sotanes de canamaç, doc. a. 1407 (Ordin. Hosp. 78). Dos mathalaso ab listes blaves, doc. a. 1436 (Miret Templ. 571). Si l'obliguessin a jeure sobre matalassos... no podria aclucar l'ull, Ruyra Flames 61. Matalaps ni coixins, res li quedava, Llorente Versos 104. || 2. fig. Dona molt grassa (Mall., Men.).

FON.: *matelás* (pir-or., or., mall.); *matalás* (occ.); *mataláf* (Pego, Sanet); *meteláf* (Men., Eiv.); *mataláp* (Gandesa, Tortosa, Amposta, Maestr., Cast., Val., Cocentaina, Vall de Gallinera, El Pinós).

INTENS.:—a) Augm.: *matalassàs* (*matalafàs*), *matalassarro*.—b) Dim.: *matalasset* (*matalafet*), *matalassó* (*matalafó*).—c) Pejor.: *matalassot* (*matalafot*).

ETIM.: de l'àrab *maṭraḥ*, que figura en el Vocabulista atribuït a Ramon Martí amb el significat llatí de «*tapetum*», i en la glosa marginal del mateix vocabulista es troba la forma catalana «*matalaf*».

Figura 1. Detall de l'entrada lèxica corresponent a *matalàs*.

4. MATERIALS ADDICIONALS

A més, hi ha altres materials relacionats amb el DCVB que han estat molt poc, o gens, estudiats a causa de la seva inaccessibilitat. La redacció del diccionari es va basar en aproximadament tres milions de cèdules lexicogràfiques, que van ser el resultat de transferir la informació proporcionada per un bon nombre de col·laboradors i de les dades de les enquestes, que es van registrar prèviament en diversos quaderns de camp. Aquests materials, conservats a l'Arxiu del Regne de Mallorca, constitueixen un tresor encara per explorar.

Totes les cèdules s'han d'escanejar i el seu contingut s'ha d'introduir en una base de dades per a un posterior enllaç entre la cèdula i l'entrada lèxica corresponent del DCVB (tant el contingut com la imatge). Així es podrà conèixer exactament quines cèdules es van seleccionar per ser incloses en el diccionari i quines es van rebutjar; se'n podrà saber les variants, la contribució dels autors

una sola unitat, de manera que l'estructura i el contingut de cadascuna esdevenen inseparables.

The image shows a screenshot of the online dictionary interface for 'Diccionari català-valencià-balear' from the Institut d'Estudis Catalans. The search bar contains 'matalàs'. The entry for 'matalàs' is displayed, including its etymology, definition, and examples. The text is as follows:

MATALÀS o **MATALAF** (i més dialectal *matalap*). *m.*

|| 1. Sac rectangular de tela cosit de tots costats, que, farcit de llana, de plomes o d'altra cosa blana, serveix per a jeure-hi damunt, generalment posat damunt un llit; cast. *colchón*. Blanquerna hac posada la cócra dejús lo matalaf, Lluall Blanq. 52. Restituïts los matalasos, doc. a. 1392 (BSAL, VII, 394). La terra sia lo teu lit, lo camp sia lo teu matalaf, Canals Carta, c. 28. Hun lit encaxat ab dos matalafos de lana, doc. a. 1478 (BSAL, III, 227). Ab sengles matalasses ab cubertes e sotanes de canamaç, doc. a. 1407 (Ordin. Hosp. 78). Dos mathalassos ab listes blaves, doc. a. 1436 (Miret Templ. 571). Si l'obliguessin a jeure sobre matalassos... no podria alucrar l'ull, Ruyra Flames 61. Matalaps ni coixins, res li quedava, Llorente Versos 104.

|| 2. fig. Dona molt grassa (Mall., Men.).

FON.: *matalàs* (pir-or., or., mall.); *matalás* (occ.); *mataláf* (Pego, Sanet); *mataláf* (Men., Eiv.); *mataláp* (Gandesa, Tortosa, Amposta, Maestr., Cast., Val., Coccaina, Vall de Gallinera, El Pinós).

INTENS.—a) Augm.: *matalassàs* (*matalafàs*), *matalassarro*.—b) Dim.: *matalasset* (*matalafet*), *matalassó* (*matalafó*).—c) Pejor.: *matalassot* (*matalafot*).

ETIM.: de l'àrab *maṭraḥ*, que figura en el Vocabulista atribuït a Ramon Martí amb el significat llatí de «tapetum», i en la glossa marginal del mateix vocabulista es troba la forma catalana «matalaf».

Figura 3. Entrada lèxica del DCVB corresponent a *matalàs*.

La versió informàtica a Internet del DCVB es troba a la pàgina web de l'Institut d'Estudis Catalans: <<http://dcbv.iecat.net/>>. Aquesta versió es va obtenir mitjançant la digitalització dels deu volums del diccionari i, tot i que ofereix un accés senzill a cadascuna de les entrades, només permet fer consultes exactes relatives a l'entrada lèxica. A més, no és possible fer cerques sobre el text o fer cerques específiques de caràcter simple (en termes de localitats, autors, categories gramaticals, derivatius, etc.) o avançat, mitjançant referències creuades.

Per superar aquestes limitacions, cal transformar la base de dades original per poder aconseguir consultes interactives completes. El contingut s'ha de classificar i etiquetar d'acord amb criteris de cerques potencials (entrada lèxica, categoria gramatical, variants gràfiques, traducció al castellà, definicions i classificació semàntica (de vegades en relació amb una àrea geogràfica determinada), citacions provinents de documents antics, fraseologia, noms de lloc i noms de persones, localitats i transcripcions fonètiques, morfologia derivativa, qüestions de folklore i de cultura popular (agricultura, estris per a la llar, roba, cançons populars, balls, llegendes i supersticions, etc.), etimologia i il·lustracions.

Es tractarà de dur a terme una part d'aquesta categorització de manera automàtica, tot i que caldrà revisar-la manualment, de manera que aplicant diversos processos de revisió es podrà comprovar la idoneïtat de la classificació obtinguda i corregir els possibles errors. El desenvolupament d'aquestes funcions implica molt de treball computacional, atès l'etiquetatge addicional que cal aplicar a tots els elements que són susceptibles de cerca. D'altra banda, caldrà incidir en la velocitat de les consultes, que es duran a terme a Internet, ja que es treballa amb una gran quantitat de dades, les quals caldrà creuar amb d'altres de complementàries.

Entre altres funcions, aquesta adaptació ha de facilitar: *a)* les cerques en el contingut del lema; *b)* l'obtenció de llistes d'informació diferent que forma part de la microestructura de cada entrada (la transcripció fonètica, l'etimologia, la informació geogràfica, la fraseologia, els autors i les obres que documenten significats diversos); *c)* la llista de localitats; *d)* les cerques inverses, de manera que es pugui crear un diccionari invers; *i)* les consultes dins de la definició i les cerques de formes truncades, les quals aportaran informació, per exemple, sobre l'ús i la distribució d'alguns sufixos; *f)* l'ús d'operadors lògics, comodins o símbols especials, que a les cerques podrien substituir qualsevol lletra o sèrie de lletres, i *g)* l'extracció de dades estadístiques.

Després de fer la conversió, l'adaptació i la revisió de les dades, es desenvoluparà una aplicació per fer cerques, les quals s'efectuaran en línia. Un cop completada, aquesta eina s'afegirà, juntament amb els materials existents, en el Portal Alcover, que es troba a l'Institut d'Estudis Catalans.

Adicionalment, el tractament informatitzat del DCVB permetrà de corregir errors tipogràfics que es troben en la versió en paper i que es van reproduir en informatitzar l'obra: entre altres, errades, formes alternatives o ambigües en els noms de llocs, etc. Aquests errors són un problema que dificulta les cerques. També se sistematitzaran i s'homogeneïtzaran els títols de les fonts documentals utilitzades i les formes toponímiques, fet que també millorarà les consultes.

5.2. Tractament de les cèdules lexicogràfiques

L'objectiu final de treballar amb les cèdules lexicogràfiques és complementar els materials lèxics del DCVB amb la vinculació de cadascuna de les entrades lèxiques, d'una banda, amb la cèdula original i, d'una altra, amb els registres lèxics que apareixen als quaderns de camp. S'associaran totes aquestes dades de manera interactiva, les quals, en diferents formats, contenen material addicional molt útil per desenvolupar estudis de característiques diverses.

Els aproximadament tres milions de cèdules lexicogràfiques fins ara inèdites que van servir de base per a la redacció del DCVB, es conserven, com s'ha dit, a l'Arxiu del Regne de Mallorca i estan escanejades parcialment. S'ha signat un conveni de cooperació entre la Universitat de Barcelona i el Govern de les Illes Balears que permet d'accedir a les cèdules escanejades per tal de dur a terme aquesta part del projecte i fer en un futur la digitalització de les cèdules que no ho estan encara.

Ara les cèdules s'estan introduint en una aplicació d'entrada de dades on es gestiona tota la informació. Aquesta eina inclou, juntament amb la imatge escanejada, la transcripció de les cèdules, segons els camps següents: número, número de lema, número d'autor, ortografia, normativa, categoria gramatical, definició, exemple, locució, refrany, localitat, variant formal, font, fonètica, derivatius, etimologia, figura, observacions, imatge i traducció.

Figura 4. Detall del programa d'entrada del contingut de les cèdules lexicogràfiques.

Posteriorment, a partir dels camps indicats, una aplicació de consultes permetrà de fer cerques simples i cerques avançades a Internet.

Finalment, la informació resultant de la base de dades estarà vinculada a cadascun dels lemes corresponents del DCVB i aquest procediment oferirà una rica i inèdita informació complementària.

Vista de cèdula	
Número	1
Número cèdula	1
Número autor	27
Ortografia	A
Normativa	a
Categoria	-
Definició	-
Exemple	altres costelles d'jà...
Locució	-
Refrany	-
Localitat	prova
Variant formal	-
Font	Aurora, 1911 - n. 265 - col. 15*
Fonètica	-
Derivats	-
Etimologia	-
Conté Figura	No
Observacions	-
Imatge	
Traduccions (0)	
<input type="button" value="Edita"/> <input type="button" value="Torna"/>	

Figura 5. Detall del contingut estructurat d'una cèdula lexicogràfica un cop introduïda en la base de dades.

5.3. Els quaderns de camp

El contingut dels quaderns de camp ja està digitalitzat, ordenat i editat (vegeu el Portal Alcover: <<https://alcover.iec.cat>>). En aquest cas, en primer lloc s'han triat els 60.000 registres corresponents al lèxic i posteriorment s'associaran amb l'entrada lèxica de DCVB i amb el lema corresponent de les cèdules. S'atorgarà també una atenció especial a les transcripcions fonètiques i a algunes formes morfològiques que també estan incloses en el diccionari (possessius, demostratius, articles, etc.), a alguns aspectes sintàctics i als registres relacionats amb el folklore i la cultura popular.

Com a resultat d'aquesta associació entre els lemes del diccionari, les cèdules lexicogràfiques i el contingut dels quaderns de camp, es podran estudiar les similituds i les diferències en el contingut d'aquests tres tipus de materials. A més, la comparació dels resultats d'aquestes tres bases de dades inicialment independents, però posteriorment interrelacionades, oferirà informació sobre la contribució de les cèdules i dels quaderns al DCVB, i permetrà avaluar l'impacte real dels dialectes des del punt de vista dels registres orals. Pel que fa al lèxic, Perea (2009) va concloure que aproximadament el 90% del contingut del vocabulari dels quaderns es va incloure en el diccionari, en alguns casos amb certes modificacions o ampliacions. Tanmateix, les transcripcions fonètiques dels quaderns no estan prou representades.

Quadern	Àrea dialectal	Àmbit geogràfic	F. Ortogràfica	Mot
Llibreta XXXVII (19...	Baleàric	Ferrieres	casa	casa d'abees
Llibreta XXXVII (19...	Baleàric	Ferrieres	casa	casa
Llibreta XXXVII (19...	Baleàric	Alaior	casa	casa
Llibreta XXXIIIa (1...	Català occidental	Massalcoreig	casa	casa
Llibreta XII (1921)	Català oriental	Berga	casa	kaza
Llibreta XIX (1921)	Valencià	Lluçena	casa	kasa
Llibreta XVIII (1921)	Valencià	Vinaròs	casa	casa baixa
Quadern X (1922)	Baleàric	Eivissa	casa	casa de dormir
Quadern X (1922)	Baleàric	Eivissa	casa	casa-santa
Quadern X (1922)	Baleàric	Eivissa	casa	casa
Quadern IX (1922)	Baleàric	es Llombards	casa	[c]az[ə] [ða] réj
Quadern IX (1922)	Baleàric	es Llombards	casa	s[ə] [c]az[ə] sánt[ə]
Quadern IX (1922)	Baleàric	Eivissa	casa	casa de sa paya
Llibreta XXXIII (19...	Baleàric	Artà	casa	casa
Llibreta XXIII (1921)	Valencià	Morella	casa	casa
Llibreta s/n 3 (1922)	Baleàric	Valldemossa	casa	káz[ə]
Llibreta XXXII (1922)	Baleàric	Eivissa	casa	casa
Llibreta XXXII (1922)	Baleàric	Sant Antoni de Por...	casa	casa de beyes
Llibreta XXXII (1922)	Baleàric	Sant Antoni de Por...	casa	casa de beyes
Llibreta XXXII (1922)	Baleàric	Sant Antoni de Por...	casa	s[ə] kaz[ə] sánt[ə]
Quadern XIII (1921)	Català occidental	Ordino	casa	casa comuna del concell
Quadern XXX (1921)	Baleàric	Esporles	casa	la casa de devant

Figura 6. Mostra del resultat d'una cerca efectuada sobre la base de dades que emmagatzema el contingut dels quaderns de camp.

5.4. Altres documents escrits

Si els aspectes dialectals orals del diccionari es poden complementar amb el contingut dels quaderns de camp i amb el d'algunes cèdules lexicogràfiques, dues altres fonts poden ampliar aspectes relacionats amb la documentació escrita en la qual es va basar el DCVB:

- Les cèdules lexicogràfiques que contenen referències a la documentació escrita (des dels punts de vista sincrònic i diacrònic).
- Les obres lexicogràfiques del segle XIX en les quals es va documentar el DCVB. Un dels objectius del projecte anterior LEXDIALGRAM FFI2010-18940 (subprograma FILO) <<http://www.ub.edu/lexdialgram/>> va ser la creació d'un lloc a Internet que inclogués obres lexicogràfiques i gramaticals dialectals del català redactades durant el segle XIX i també algunes d'inèdites. El propòsit era difondre i analitzar el contingut d'aquestes obres per tal de contribuir a una millor comprensió de la variació lingüística en un moment en què els estudis dialectals eren inexistents.

PORTAL DE LÈXICS I GRAMÀTIQUES DIALECTALS DEL CATALÀ DEL SEGLE XIX (LEXDIALGRAM) Última actualització 30/09/2015

Presentació Membres Objectius Obres Resultats Links **Carques** Estratigrafia

Diccionaris Mapes de lèxic Gramàtiques indexades Concordances

Ros (1739)	Ros (1764)	Ros-verbos (1764)	Fuster	Lamarca	Figuera	Diccionariet
Mattes	Anònim	Escrig	Amengual	Rosanes	Soler	Hospitaller
Mercé	Barceló i Combis	Mostra	Libreta	Palomba	Miralles	Martí Gadea

Diccionari	Lema	Entrada	Varietat (entrada)	Traducció	Definició
Ros (1739)	Així	Aixís	Valencià	assi los. Aixís vol, assi los quiere.	
Ros (1739)	Així	Aixím	Valencià	assi me. Aixím crbu, assi me cree.	
Ros (1739)	Així	Així	Valencià	assi.	
Ros (1739)	Així	Aixina	Valencià	lo mesmo.	
Ros (1739)	Aixorca	Aixorca	Valencià	manilla.	
Ros (1739)	Aixovar	Eixovar	Valencià	el aparato de ropas, y dote de la muger.	
Ros (1739)	Orger	Orgèrs	Valencià	los Artifices de malla.	
Ros (1739)	Orgull	Ergüll	Valencià	orgullo.	
Ros (1739)	Origen	Oríg	Valencià	origen.	
Ros (1739)	Origen	Origs	Valencià	origenes.	
Ros (1739)	Oronell	Oronèll	Valencià	golondrina.	
Ros (1739)	Orpiment	Orpimènt	Valencià	rojalgat.	
Ros (1739)	Orrupte	Orrupte	Valencià	en valde.	
Ros (1739)	Orrupte	Orrupte	Valencià	de improviso.	
Ros (1739)	Os	Hos	Valencià	"huesso.	
Ros (1739)	Ou	Hou	Valencià	"huevo.	
Ros (1739)	Paer	Paèrs	Valencià	Consejeros, ò Jurados.	
Ros (1739)	Pagès	Pagès	Valencià	Labrador.	
Ros (1739)	Pagès	Pagès	Valencià	Linage.	
Ros (1739)	Pagès	Pagès	Valencià	un palo alto ahujado, sobre una peña, que lo mantiene firme. v se pone	

Figura 7. Pantalla de consulta del contingut dels diccionaris inclosos en el portal LEXDIALGRAM.

Algunes d'aquestes obres eren, de fet, una part del fonament lexicogràfic en què se sustenta el diccionari, com ho demostren, per exemple, les referències següents: *acèver* (Ros, *Diccionario valenciano-castellano*), *escotiflar* (Fuster, *Breve vocabulario valenciano-castellano*) i *esfòrvol* (Martí Gadea, *Diccionario valenciano-castellano*). Si es creuen, per tant, els lemes d'aquests diccionaris amb les corresponents entrades lèxiques del DCVB, es podrà saber exactament quina part d'aquests diccionaris es va aprofitar i si el contingut de les entrades va experimentar cap canvi.

5.5. La primera edició del DCVB

Es treballa també informàticament amb el contingut dels dos primers volums de la primera edició del DCVB (publicats, respectivament, el 1930 i el 1933), que es van publicar en vida d'Alcover. Aquests volums presenten diferències significatives pel que fa al contingut dels dos volums de la segona edició, que es va completar el 1962, no sols en relació amb certes discrepàncies en l'ortografia o en les referències, sinó amb diferències en el contingut d'algunes de les definicions, a més de l'addició i l'eliminació d'un bon nombre d'entrades en redactar-ne novament els dos primers volums, que foren publicats el 1968.

Si es consulta la primera edició del DCVB, s'observa que els lemes del primer volum (no del segon, però) apareixen signats amb la inicial A[lcover] o M[oll]. Hi ha força entrades també que no estan signades. En aquest cas, es vol indicar que els dos redactors no fan cap aportació pròpia, sinó que es limiten a reproduir en l'entrada el contingut que extreuen de la font documental de referència. Vegeu, per exemple, l'entrada *amoixaynar*. v. tr. [Aladern Dicc.]: amoixar (|| 1); o *amoixinar*. v. tr. (Torelló); amoixar. Fon: amuŷiná (Torelló).

Cal fer notar que l'absència de signatura s'incrementa en la part final del volum, com també s'aprecia que la inicial corresponent a Alcover es va fent, al llarg del volum, més escadussera, fins que desapareix.

Numèricament i d'acord amb la signatura, de les 15.883 entrades incloses en el primer volum, 1.879 (11,82%) foren redactades per Alcover; n'hi ha dues de compartides (signades per tots dos: *adargar* i *abril*, en les quals Moll signa l'etimologia). Moll en signa 8.150 (51,31%) i hi ha 5.854 (36,85%) entrades sense signar.

6. TREBALL ADDICIONAL POSTERIOR

Després de desenvolupar les tasques esmentades abans, s'iniciarà la cartografia del lèxic mitjançant l'aplicació de sistemes d'informació geogràfica (SIG). El procés de cartografia ja s'ha aplicat, a través de diversos projectes, a diferents tipus de dades dialectals, alguns dels quals són materials recollits per Alcover (per exemple, les dades morfològiques de *La flexió verbal en els dialectes catalans*, els registres dels quaderns de camp) i dades lèxiques dels diccionaris inclosos en el lloc web LEXDIALGRAM.

Per poder cartografiar el lèxic del DCVB caldrà distribuir-lo en categories per tal d'obtenir una representació geogràfica més senzilla i representativa. Les

transcripcions fonètiques que apareixen sota cada entrada lèxica mereixen una consideració especial a causa del seu interès des del punt de vista geogràfic. Aquestes transcripcions fonètiques també seran sotmeses a un procés de síntesi de veu, una tècnica que ja s'aplica amb èxit a les dades de *La flexió verbal en els catalans dialectes* (vegeu el Portal Alcover: <<https://alcover.iec.cat/>>). En el DCVB, el so s'activarà tant en fer la consulta de les entrades del diccionari com en fer-ne la cartografia.

7. CONCLUSIONS

La informatització completa del DCVB i dels materials que hi estan relacionats promourà el desenvolupament d'estudis lingüístics que abracen temes relacionats amb l'anàlisi del lèxic, la sociolingüística, el català estàndard o el contacte de llengües, tant des d'una perspectiva sincrònica com des d'una diacrònica. També serà útil per estudiar més profundament diversos aspectes de la tasca lexicogràfica d'Antoni M. Alcover i per contribuir a una difusió més gran de la seva obra. En paral·lel, s'està elaborant una base de dades que contindrà tots els treballs relacionats directament o indirectament amb el DCVB.

El projecte implica l'ús de diverses tècniques informàtiques per al tractament i l'explotació de dades lèxiques dialectals i per al desenvolupament d'anàlisis lingüístiques de característiques diverses que es podran derivar d'aquesta nova presentació interactiva. Es tindrà en compte no sols el vocabulari inclòs en el diccionari i el seu origen, sinó també el lèxic absent, com ara algunes paraules de l'àrab o altres paraules antigues —*codorniu* com a apel·latiu, *atzes* / *azes* amb el significat de cos d'exèrcit (cf. Colón 1976)—. Aquestes absències, però, es poden justificar perquè el DCVB va ser una obra pionera en el seu temps.

En definitiva i tornant a l'inici d'aquest treball, es pot afirmar que les tecnologies informàtiques, a més de contribuir a gestionar amb més facilitat les dades lèxiques, han permès de concebre uns diccionaris absolutament allunyats del tradicionals, que responen als requeriments de la lexicografia contemporània i als dels usuaris del segle XXI; i es propòsit de la versió electrònica del DCVB acomplir aquestes demandes.

8. BIBLIOGRAFIA

- ÁGUILA ESCOBAR, Gonzalo (2006). «Las nuevas tecnologías al servicio de la lexicografía: los diccionarios electrónicos». A: Milka VILLAYANDRE (ed.). *Actas del XXXV Simposio Internacional de la Sociedad Española de Lingüística*. Lleó: Universidad de León, 1-23.
- ALCOVER, Antoni M. i MOLL, Francesc de B. (1930, 1935). *Diccionari català-valencià-balear*, I i II. Palma: Imprenta de Mn. Alcover.
- ALCOVER, Antoni M. i MOLL, Francesc de B. (1962²). *Diccionari català-valencià-balear*. Palma: Moll.
- ALVAR EZQUERRA, Manuel (2003). «La estación lexicográfica». A: M. Antonia MARTÍN ZORRAQUINO i José Luis ALIAGA JIMÉNEZ (eds.). *La lexicografía hispánica ante el siglo XXI. Balance y perspectivas (Actas del Encuentro de Lexicógrafos celebrado en Saragossa en el marco del Centenario María Moliner, los días 4 y 5 de noviembre de 2002)*. Saragossa: Gobierno de Aragón / Institución «Fernando El Católico», 25-49.
- COLÓN, Germà (1976). *El léxico catalán en la Romania*. Madrid: Gredos.
- COLÓN, Germà (2003a). «Mossèn Alcover i la lexicografia catalana». A: *De Ramon Llull al «Diccionari» de Fabra. Acostament lingüístic a les lletres catalanes*. Castelló / Barcelona: Fundació Germà Colón Domènech / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 359-370.
- COLÓN, Germà (2003b). «Francesc de B. Moll i l'etimologia». A: M. Pilar PEREA (ed.). *Francesc de B. Moll a l'inici del segle XXI*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 23-29; reproduït a *De Ramon Llull al «Diccionari» de Fabra. Acostament lingüístic a les lletres catalanes*. Castelló / Barcelona: Fundació Germà Colón Domènech / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 382-389.
- COLÓN, Germà (2003c). «Francesc de B. Moll, lexicògraf». A: *Congrés Internacional Francesc de B. Moll. Palma de Mallorca*. Palma / Barcelona: Universitat de les Illes Balears / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 277-290.
- COLÓN, Germà i SOBERANAS, Amadeu-J. (1985). *Panorama de la lexicografia catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- CORBERA, Jaume (ed.) (2006). *Antoni M. Alcover / F. de B. Moll. Crònica de l'obra del Diccionari*. Palma: Moll.
- COROMINAS, Joan (1980-1991). *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*. Madrid: Gredos.
- COROMINES, Joan (1980-2001). *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (DECat). Barcelona: Curial / Caixa de Pensions "La Caixa".
- GELPÍ ARROYO, C. (2003). «El estado actual de la lexicografía: los nuevos diccionarios». A: A. MEDINA GUERRA (coord.), *Lexicografía española*. Barcelona: Ariel, 307-327.

- ESPINAL, M. Teresa (2004). *Diccionari de sinònims de frases fetes*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona / Publicacions de l'Abadia de Montserrat; València: Publicacions de la Universitat de València. [Conté un disc òptic].
- LLOMPART, Josep M. (1960). «El "Diccionari català-valencià-balear"». *Los Papeles de Son Armadans*, maig de 1960, 337-350.
- MASSOT, Josep (1985). *Antoni M. Alcover i la llengua catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MOLL, Francesc de B. (1962). «Comment a été fait le Diccionari català-valencià-balear». A: *Actes du X Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes* [Estrasburg, 1962], II. París, 819-830.
- MOLL, Francesc de B. (1984). «Un possible suplement lexical». A: *Estudis en memòria del professor Manuel Sanchis Guarner. Estudis de llengua i literatura catalanes*. València: Universitat de València, 233-234.
- PEREA, Maria Pilar (2004). «The History of a Multi-dialectal Catalan Dictionary: The 'Diccionari català-valencià-balear'». A: *Historical Dictionaires and Historical Dictionary Research*. Tübingen: Max Niemeyer, 2004, 109-118.
- PEREA, Maria Pilar (2009). «L'aportació dels quaderns de camp al *Diccionari català-valencià-balear*». *Randa*, 63, 127-158.
- PEREA, Maria Pilar (2011). *El «Diccionari català-valencià-balear» i les seves fonts bibliogràfiques*. Barcelona / Illes Balears: Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Edicions UIB / IEB.
- PEREA, Maria-Pilar (2013). «Los dialectos catalanes en los diccionarios y gramáticas del siglo XIX». A: *De la unidad del lenguaje a la diversidad de las lenguas*. Saragossa: Universidad de Zaragoza, 664-679.
- PEREA, Maria Pilar (2015). «Dialect lexicography: Catalan nineteenth-century dictionaries». A: J. P. SILVESTRE i A. VILLALVA (eds.). *Planning Non-existent Dictionaries*. Lisboa: Centro de Linguistica da Universidade de Lisboa, 54-67.
- SANCHIS GUARNER, Manuel (1953). «Le dictionaire historique et dialectal du catalan "Alcover-Moll": travaux, problèmes et méthodes». *Orbis*, II, 104-112.

Recursos a Internet

- Diccionari català-valencià-balear*: <<http://dcvb.iecat.net/>>.
- Lexdialgram: <<http://www.ub.edu/lexdialgram/>>.
- Portal Antoni M. Alcover: <alcover.iec.cat>.

Elements diatòpics en la lexicografia catalana

Joan Veny

Institut d'Estudis Catalans /
Universitat de Barcelona

1. INTRODUCCIÓ

Em proposo donar compte de l'aparició de diatopismes en set diccionaris catalans de tot el domini lingüístic, entre el segle XV i el segle XIX. Joan Esteve, Onofre Pou, Antoni Font, Pere Torra, Joan Lacavalleria, Carles Ros i Pere Antoni Figuera seran els autors estudiats i comparats. Una part dels dialectalismes exposats seran il·lustrats cartogràficament a través de l'*Atles lingüístic del domini català* (ALDC).¹

2. Joan Esteve, *Liber elegantiarum*, Venècia, 1489 [1472]

Es tracta d'un diccionari català-llatí, probablement el primer redactat en una llengua romànica, si tenim en compte la data de la dedicatòria (1472), i anterior, per tant, als diccionaris d'Alonso de Palencia (1490), Nebrija (1492) i el francès Garbin (1487) (Colón 1988: 9-14). El seu objectiu és l'ensenyament del llatí. La macroestructura comprèn unitats lèxiques, a voltes amb sinònims; per exemple:

Codonys — Cotonea vel cotoneus

Ayguaros — Aqua rosacea

Ayguar o oli de Romero — Aqua sive oleum rorismarini

Bruta, sítzea o vil — Vilis, abiecta, despecta, contemptibilis, sordida

Però també conté, i sobretot, perífrasis extretes de diverses fonts llatines (G. Poggio Bracciolini, Lorenzo Valla, Francesco Filelfo, etc.), estudiades per Lluís Polanco (2012); exemple:

¹ Em plau manifestar el meu agraïment a Núria Jolis, col·laboradora de l'*Atles lingüístic del domini català*, pel seu ajut en l'elaboració dels mapes d'aquest article; també a Gabriele Iannàccaro, pel seu suport bibliogràfic, i a José Enrique Gargallo, per l'atenta revisió d'aquest treball.

Contínuament parlam de tu — Assidue de te nobis sit sermo

Cerquant yo algunes vegades com faria que no hagués fret en lo llit — Querenti aliquando mihi quo nocte frigus in lecto vitaret

L'ordre és alfabètic, però caòtic: *codonys*, per exemple, apareix després de *congregar*; i sense un criteri clar: «*la bellea de la ylla*», «*la vellea*» apareixen encapçalades per l'article. Atès que l'extracció de mots i frases de fonts llatines és la base del diccionari, es comprèn que hi manquin unitats importants: per exemple, a l'entrada BA hi manquen, entre altres, *baga* 'nus', *balma*, *banc* (però sí *banchal*), *banya*, *baptisme*, *bastar*, *bavar*.

3. DIATOPISMES VALENCIANS

La grafia és la general d'aquesta època. Per exemple, la palatal nasal ([ɲ]) es representa per *ny* (*enginy*, *senyor*); la variant *rossignol* s'explica per un encreuament amb l'italià *usignolo*.

L'autor és valencià. Fins a quin punt es manifesta aquesta condició en la llengua utilitzada? En primer lloc, la grafia delata la seva valencianitat, com es veu ara *aspia* per *espia* (sobre la variació del segment inicial *es-* / *as-*, vegeu PALDC, 4, mapa 464), *sancer* per *sencer*, amb un descens vocàlic freqüent des d'antic (Veny 2009: 257), o *gemequar* / *jamequar*, amb una oclusiva sorda, herència de l'aragonès, i que continua actualment (cf. mapa 1 i Veny 2002 i 2006a). D'altra banda, *home*, *ase*, *mascle*, *boscatge* són masculins que sempre apareixen amb *-e* enfront de *filla*, *aygua*, *vida*, femenins que sempre apareixen amb *-a* (Veny 2009 i mapes 1 i 2); semblantment, el morfema de tercera persona del present d'indicatiu és fixament *-a* (*toca*, *s'apparella*, *me turmenta*) contràriament al morfema *-e* del català nord-occidental (on tindriem *toque*, *s'apparelle*, *me turmente*) des de l'època medieval (vegeu Veny 1971: 129-130).

En segon lloc, el caràcter valencià guaita sovint en el lèxic, com ja van mostrar Moll (1960 i 1977) i Colón (1988). N'escollim unes mostres que ara es poden veure cartografiades i que abracen també una part del català nord-occidental:

Agranar (mapa 2) enfront del català oriental *escombrar* (cf. Veny 1958-1960: 71).

Bellotes (mapa 3) enfront del cat. or. (*a*)*glans*. El text d'Esteve n'és la primera documentació; mot d'origen aràbic, com el castellà, també ocupa una part del català nord-occidental.

Edra (= *hedra*)² (mapa 3 a Veny 2001: 69) enfront del català oriental *heura*; al meu parer, la variant *hedra* s'explica per haver-se mantingut més temps en català occidental la *e* intertònica: HEDERA > català occidental *hedera* > *hedra*, enfront del català oriental > *hed'ra* > *heura*, amb vocalització de la *d* implosiva, com en PEDE > *peu*.

Carrasca (mapa 4) enfront del català oriental *alzina*. Mot d'origen preromà, parent de *garric*, *garriga* (DECat), i que en català nord-occidental deu ser continuïtat d'àrea lingüística de l'aragonès, transmès al valencià arran de la conquesta i colonització.

Romer (o *romero*) (mapa 5) enfront del català oriental *romaní*. Amb la variant *romero*, que ja apareix a Eiximenis, prové del llatí vulgar ROMARIU i seria un mossarabisme (DECat, VII, 425-426).

Presenten una àrea exclusivament valenciana:

Blanques, 'garses' (mapa 6); en el seu plomatge predomina el color negre enfront del blanc, potser per això es va interpretar en el seu origen com a antífrasi (DECat, I, 823b, 51-52); es troba en murcià i la documentació d'Esteve fa pensar que en aquest dialecte és un catalanisme.

Obrer (de vila) (mapa 8) deriva del llatí OPERARIUS 'el que fa una obra' i, a partir d'usos sintagmàtics (ant. *obrer de cases*; *obrer de vila* (local. 161)), va reduir-se al nucli, tot convivint en algunes poblacions amb *mestre d'obres* (locals. 158, 164, 179, 187), cap al nord del valencià, com amb *paleta* (locals. 148, 149, 151), que és el mot més general al domini. El menorquí ha conservat *mestre d'obres* i *mestre de cases*, mentre que el mallorquí i l'eivissenc han desviat semànticament *picapedrer* 'picapedra' cap a 'paleta'; el rossellonès ha rebut l'occitanisme *peirer*.

Cresol 'llum d'oli' (mapa 9), potser de *CRUCEOLUM, variant de CRUCIBULUM 'vas amb brocs, de forma semblant a una creu', és la forma més antiga, anterior a la variant *gresol*, mantinguda en algun punt del Principat, i a *llum d'oli*; vegeu comentaris d'aquests i altres mots a PALDC, II, mapa 209.

Toç [= *tos*], 'clatell, nuca' (cf. ALDC, I, mapa 31).

Vesprada, 'tarda' (cf. PALDC, III, mapa 408, p. 190).

Faneca, 'mesura de grans', mot d'origen àrab; vegeu l'extensió del derivat *fanecada* a l'ALDC, IV, mapa 753, que va del sud del valencià fins a la Plana de Castelló.

Oroneta, 'oreneta' (cf. Veny 2009 [2012b]: mapa 7, p. 277); derivat d'HIRUNDITTA amb una *o* etimològica, enfront d'*oreneta* al català oriental.

Galló, 'grill', diminutiu de *gall* (< llat. vg. *GALLEUS); vegeu PALDC, V, mapa 754.

2 En llatí es troben les dues grafies: *hedera* i *edera*.

Llegons, plural de *llegó* ‘aixada petita’ (< llatí *LIGONE*) que s’estén del sud valencià fins al Maestrat, amb variants com *lligó*, *llegó*, *lleó*, *lleona* (vegeu ALDC, IV, mapa 755).

Cal notar la presència de duplicats, com *dos* / *dues* (cf. Veny 2005: mapa 4), que coexistien, com en altres dialectes (per ex., l’eivissenc, Veny i Massip 2009: 17), però en valencià aviat es va imposar *dos*; o *saber mal* / *saber greu*, dels quals va triomfar el primer (vegeu Casanova 2002).

4. Onofre Pou, *Thesaurus puerilis*, València, 1575

És un diccionari català-llatí amb l’objectiu, com l’anterior, d’ensenyar llatí als estudiants, presentat per ordre temàtic (la casa, l’estable, la cuina, el cos humà, les parts de l’arada, el oficis, els peixos, etc.). Les fonts on beu són Palmireno, que va ser el seu mestre, Vitruvi, Varró, Columella, Grapaldus, etc. Pou era natural de Girona, però va viure força temps a València; per això, en alguns casos, la microestructura presenta duplicitat de formes, «en llengua catalana y valenciana», diu. Per exemple:

Castanyer. *Castanea*
Guix o algeps. *Gypsum*

Relativament a la grafia del text, cal assenyalar el seu respecte per la grafia general de l’època; el fonema /ɲ/ apareix com a *ny* (*rossinyol*, *canyella*), però se li escapa alguna grafia *ñ* (*lleña*).

Pel que fa a la presència diatòpica, la grafia de Pou reflecteix les diferències vocàliques pròpies del valencià, indicatiu de l’assimilació del lexicògraf amb el valencià, potser pensant en els estudiants de València:

sucre, *sofre*, *aradre*, noms masculins amb *-e*, enfront de *llança*, *bromera*, mots femenins amb *-a* (vegeu PALDC, I, mapes 2 i 3);

aporta, *se talla*, formes de la tercera persona del present d’indicatiu, com fa el valencià enfront del nord-occidental. Les variants orientals d’aquests mots segurament apareixien en *-e* o en *-a*, d’una manera arbitrària com a reflex de la vocal neutra.

L’originalitat de l’obra rau en l’actitud integradora, manifestada en el lèxic amb la dualitat de formes gironina i valenciana.

Vet-ne ací més exemples:

Garça o blanca (mapa 6); vegeu el comentari a § 3.

Ex o fusell (vegeu mapa 6, extret de Veny 1978); *eix* (< AXIS), d'àrea occidental, malgrat la documentació posterior, sembla que ha de ser més antic que *fusell*, derivat de *fus* (< FUSUS), per la funció de l'eix de permetre girar.

Glans o bellotes (mapa 3); per al comentari, vegeu § 3.

Alzina o carrasca; l'occidental *carrasca*, de probable origen preromà, s'oposa al romànic *alzina* (< ILCINA), del català oriental i una part del nord-occidental.

Mosquits o rantells (mapa 7); *mosquit*, molt general, derivat de *mosca* (< MUSCA), amb un sufix diminutiu encara no ben explicat, contrasta amb el gironí *rantell* (variant *randell*), que, al meu entendre, és un derivat de RINICELLU, diminutiu de RINICU 'paparra' (> cat. *rènec*), i que, passat a **renzell* i d'un canvi semàntic a través del tret «que xucla la sang», hauria donat *rendell* i *rentell*³ (Veny 2001b).

Solc o rega; *rega* (< cèltic *RICA), continuïtat d'isoglossa de l'occità, és mot septentrional, sense relació amb *regar*, i contrasta amb *solc* i variants (*soc*, *sorc*) de la resta (vegeu el mapa 8 de Veny (2006a) i PALDC, IV, mapa 502).

Mecha o bleve, 'ble del llum d'oli' (mapa 10); *metxa*, actualment, s'estén des de la Plana Baixa cap al nord fins al Baix Cinca; el sud valencià és ocupat per *torçada* (i *torcida*). *Metxa*, tot i aparèixer en escriptors valencians com Vicent Ferrer i Isabel de Villena, deu ser un castellanisme; s'oposa a *ble*, força general al Principat, i a *bleve*, d'àrea gironina, format a partir de *blese* (rossellonès *bles*), procedent, segons el DECat, del cèltic **bledino*, pròpiament 'herba blenera', passat a 'ble' pel fet d'utilitzar-se com a ble dels cresols (vegeu Veny 1978: 139-149).

5. ANTONI FONT, *FONS VERBORUM ET PHRASIUM*, BARCELONA, 1637

És un diccionari català-llatí que només va conèixer una edició, l'única contribució del català nord-occidental a la nostra lexicografia. Presentat per ordre alfabètic, és una traducció de la macroestructura castellana del *Thesaurus verborum ac phrasium* (1590), del jesuïta segovià Bartolomé Bravo, una obra que, segons el traductor, era poc assequible als estudiants a causa de la llengua. L'adaptador, Antoni Font, també jesuïta, va copiar el títol i en va canviar només el nucli, que substituï per *Fons*, potser fent un joc de mots amb el seu

3 Vegeu semblantment el topònim *Vilarzell* (< VILLARICELLUM) > *Vilardell*.

cognom. Cita, abreujadament, autors llatins diversos (Horaci, Plini, Virgili, Ciceró, Esop, etc.). Exemples de la presentació de les entrades:

Vixell per a vi. Cupa. Dolium. Tina. Varr.
Brosat de llet. Lac presum. Massa lactis coacti

Font era natural de la Seu d'Urgell, on es va formar com a jesuïta al col·legi d'aquella ciutat i on va viure fins als vint-i-set anys. Cercant els equivalents de les entrades del castellà de Bravo, era lògic que hi entressin alguns elements propis de la seva varietat nord-occidental. Començant per les grafies, que reflecteixen una pronúncia clarament occidental:

Cove (< llatí COPHINUS), amb pas normal de *i* breu llatina a [e], enfront de *cov*[ə] o, amb variant assimilada, *covo*, del català oriental (vegeu ALDC, II, mapa 333).

Escarpre (< llatí SCALPRUM), substantiu masculí del català occidental, enfront d'*escarpa* o *escàrpera*, femení del català oriental (vegeu ALDC, VII, mapa 1683).

Organiste, derivat d'*orgue* (< ORGANU) amb el sufix *-iste*, procedent de *-ISTA*, amb canvi de *-A* final per *-e* per a marcar el masculí, estat que es manté fins a l'actualitat en valencià (com també *pianiste*, etc.).

Tarròs, 'terròs', derivat de *terra* (< TERRA), més el sufix *-ós* (< -OSU) i amb obertura de la *e* inicial, com passa sovint en català occidental, semblantment a *pallofa*, *llauger*, *sagell*, del mateix Font (cf. Veny 1984: 231); s'oposa a *t[ə]rròs* del català oriental (ALDC, III, mapa 709).

Ciguela, 'cigala' (mapa 11), variant de *cigala* (< llatí vg. CICALA), amb un tancament vocàlic palatal inexplicat; Font ens n'ofereix la primera documentació; Coromines cita una *ciguela* de Tudela (Noguera) de 1901 (DECat, II, 696a, 2-4).

Bolter, 'volor' (mapa 12), del llatí VULTURIUS; cal notar el pas del segment *-URIUS* a *-er*; la variant s'estén des del Pla d'Urgell fins a la Noguera i l'Urgell; observi's també la grafia amb *b-*, índex de betacisme al segle XVII.

Tanmateix, es nota el pes de Bravo en la grafia castellana de la *ñ*: *rossiñol*, *gañür*, el castellanisme *llampiño* 'barbamec'.

La fidelitat al dialecte nadiu s'observa també en la morfologia nominal:

Lo pols, 'la pols' (mapa 13). El llatí vg. PULVUS, neutre, va passar inicialment al masculí, mantingut en una gran part del català nord-occidental, però va ser canviat a femení a la major part del domini (vegeu *la pols* en Torra); la inestabilitat del gènere s'explica pel caràcter no quantificable del mot, com *fred*, *sang*, *gel*, *mar*, *dot*, etc.) (vegeu Veny 1978: 150-152).

La grafia dels morfemes verbals reflecteix igualment la fonètica nord-occidental:

Arribe, se enfade, tercera persona del present d'indicatiu, amb el morfema *-e*, que devia ser general en tot l'occidental i que el valencià va canviar per *-a* (cf. 3).

Que-s passeio, tercera persona del present de subjuntiu; amb el morfema *-o*, propi del català nord-occidental, documentat des del segle XIV i que s'explica a partir de verbs amb radical amb *-o* tònica (*que mostre > que mostro*, per assimilació vocàlica (Allières 1963-1968; Gulsoy 1976 [1993]: 386-389)).

I especialment el lèxic testifica l'occidentalitat de mots com:

Paniquesa, 'mostela', amb les variants *paniquera* i *paniquella* (mapa 13), que s'estén per Andorra, el Pallars i la Ribagorça i per la presència de *queso* (< CASEU), en comptes de *formatge* (< FORMATICU), ha de ser, com en gascó, una extensió de l'aragonès. Menéndez Pidal (1956: 397-398 i nota 7), recollint una interpretació de Schuchardt, atribueix el «pa i formatge» al «color blanco amarillento de la pechuga del animal y al pardo rojizo del lomo», basant-se en que el mot en mossàrab designa diverses plantes i en el nom dialectal *papalba*, de caràcter descriptiu; aquesta metàfora-metonímia no és vàlida des del moment que el nom *pa i formatge* s'aplica també a la marta i a altres animals que no tenen aquells colors. Tenint en compte que *pane e caccio* es diu també en italià central i meridional, Rohlf's va recórrer a la cultura popular, que fa més llum que la hipòtesi anterior: seria un ritus propiciatori practicat pels pagesos, que oferirien pa i formatge a la mustela perquè aquesta no matés l'aviram; per a més detalls sobre les diferents teories, vegeu Alinei i Dell'Aquila (en premsa). Encara cal tenir en compte una altra interpretació: Coromines considera que es tracta d'una metàtesi de **pequinella* (< *PICQUINELLA) 'petita' «pel cos fi, i com gentil, i la forma escanyolida d'aquesta salvatgina» (DECat, s.v. *paniquella*), hipòtesi tan enginyosa com inversemblant.

Llangosta és una variant de *llagosta* (< llat. vg. LACUSTA), amb una nasal potser deguda a un encreuament amb LONGUS «quod pedibus sit longis veluti hasta», deia sant Isidor (Ernout-Meillet, s. v. *locusta*; DECat, V, 27b35-46); el lleidatà Jacme d'Agramont (1349) usa *langosts* (vegeu Veny 1971: 120-121 i mapa 6).

Altres casos: *hedra* (vegeu § 3), *arena* 'sorra' (vegeu Veny 1958-1960, mapa 11, i 2009: 180, mapa 2), *junch* (vegeu Veny 1978: mapa 4), *melich* 'llombrígol' (vegeu Veny 1988: 73-80), *menejar-se* 'moure's' (vegeu Veny 2009: 266 i mapa 20), *apegar-se* 'enganxar-se, contagiar-se', etc. (vegeu Veny 1984), *timó* 'farigola', *ratpenat* 'ratapinyada', *trevol* 'sostre, paviment'.

6. PERE TORRA, *DICTIONARIUM SEU THESAURUS CATALANOLATINUS*, BARCELONA, 1640

Fou editat múltiples vegades (la segona, per cert, amb moltes errades d'impremta: «mullus barbarus» en comptes de «mullus barbatus» 'moll, roger', per ex.), en oposició al diccionari de Font, que només va conèixer una edició, com més tard el de Lacavalleria. La font principal és Bravo, completada amb la de Font, especialment, com veurem, pel que fa als occidentalismes, a més de Palmireno i Rondelet, en relació amb peixos, ocells i pedres precioses (vegeu Veny 1980). La microestructura comprèn lexemes, frases, sinònims i/o aclariments del significat, seguits dels equivalents en llatí:

Baix o ínfim. Imus, infirmus.

Baixa està l'aygua del pou. Altus puteus est.

Bena. Banda de la corona o garlanda. Lemniscus

La grafia és la comuna a l'època, amb evidents titubejos; el so de [ɲ] apareix fixament amb el grafema tradicional: *rossinyol / russinyol, llenya, penya*. Pel que fa a la grafia de *a, e i o, u* àtones, s'observa una alternança, indicatiu, en el cas de *a i e*, de la pronúncia oriental amb vocal neutra («fesols. Vide fasols», «ase o asa salvatge»; «tarròs de terra. Vide terròs») i, en el cas de *o i u*, de la lluita entre l'articulació tradicional [o] i la col·loquial [u] («colgat. Vide Culgat»), però únicament «surgir» 'sarzir', resultat de l'encreuament de *sarzir* i *c[u]sir*.⁴ En morfologia, noti's el gènere femení de *pols* enfront del masculí adduït per Font, propi del nord-occidental (vegeu § 5).

Pel que fa al lèxic, el pes de Font fa que Torra introdueixi l'alternativa occidental d'alguns mots, separats per una disjuntiva o amb una remissió («vide»):

ansa o nansa; llagosta o llangusta; sorra o arena; brossat («Vide») mató, matonet; Hedra. Vide Heura; Junch. Vide Jonch; Trevol. Vide trespol o sostre; etc.

A voltes els geosinònims apareixen en entrades diferents:

Llombrígol. Umbilicus; *Melich.* Umbiculus (sic).

⁴ El llatí SARCIRE va donar *sarcir*, mantingut en diversos punts, que, per encreuament amb *co[z]ir*, va passar a *sarzir*, per influència en la consonant, i a *s[u]rgir*, amb canvi consonàntic i vocàlic; per a la distribució d'aquestes i altres variants, vegeu ALDC, II, mapa 422.

Altres casos:

Menejar, manejar o *mòurer-se* lo que vol *càurer*.

Es nota, doncs, una voluntat integradora d'elements occidentals amb els centrals, com feia Pou amb els gironins i valencians, però donant prioritat als darrers.

La gran novetat en l'obra de Torra és la introducció de dos centenars de parèmies, algunes conegudes i altres desconegudes fins ara o documentades per primera vegada, aspecte que no havia estat posat en relleu. Exemples:

De la triaga fas metzines (no aprofitar una bona ocasió)

Si los talons li queien, no se giraria (dit del qui està inflat de supèrbia)

Vés a barrinar mill a Sarrià (tractar algú despectivament) (cf. Veny 2012: 316)

7. JOAN LACAVALLERIA, *GAZOPHYLACIUM CATALANO-LATINUM*, BARCELONA, 1696

L'autor, de Barcelona, va treballar vuit anys en la seva obra, que té per model el *Dictionnaire Royal augmenté* (1671 [1680]), del jesuïta francès Pomey, segons ha demostrat Pere Montalat (2015a); algun paper hi va tenir el diccionari de Torra. Les entrades, presentades per ordre alfabètic, tradueixen les corresponents de la font francesa, amb algun calc:

La llengua se li forca quant parla. Ei loquenti vacillat lingua. Ejus lingua titubat. Ejus lingua in aliena flectitur (Lacavalleria).

La langue luy fourche en parlant. Ei loquenti vacillat lingua. Illius lingua titubat, vel, in aliena flectitur (Pomey).

La traducció catalana de *luy fourche* seria *se li trava*.

La llengua d'arribada, el llatí, que es pretenia ensenyar, és, com es pot veure en l'exemple adduït, una còpia del model francès, i això és una pràctica constant.

Pel que fa a la grafia, Lacavalleria utilitza el model de l'època, amb vacil·lacions. La nasal palatal [ɲ] apareix amb el grafema tradicional, *ny*: *rossinyol* / *russinyol*, *lleya*, *penya*. L'herència de Torra es manifesta en casos d'alternança, com *fasol* o *fesol*, *fenoll* o *fonoll*, *mallol* o *mayol*, etc. També en l'admissió de geosinònims, que és més selectiva:

pigota o verola, ansa o nansa
fona, mandró (en entrades diferents)

Però Torra no hi té res a veure en el cas de *Troca V. madexa*.

8. CARLES ROS, *DICCIONARIO VALENCIANO CASTELLANO*, VALÈNCIA, 1764

Carles Ros, de València, a diferència dels anteriors, escriu aquest diccionari per ensenyar el castellà; es presenta per ordre alfabètic però separant la part nominal de la verbal. La font bàsica és el *Diccionario de autoridades*, ostensible en la microestructura; compareu aquests dos fragments:

Bòrt, Espósito: quando se toma por el niño o niña (la niña, en valenciano, se dize bòrda, o bordèta), que han sido echados de sus padres, o por otra persona, a las puertas de las Iglesias, de las Casas, y otros parages públicos u por no tenir con que criarles, o porque no sepan sus padres. En diferentes ciudades hay Casas y Hospitales públicos, erigidos para recoger y criar estos niños. En Toledo se dize, la casa de la Piedra, por la que està destinada en un nicho, para que allí les pongan. En Madrid se nombra, la Inclusa. En Valencia lo tòrn del Espital. (Ros)

Expósito[...] se toma esta palabra por el niño o niña que han sido echados de sus padres o por otra persona a las puerttas de las Iglesias, de las casas y otros parages públicos, o por no tener con qué criar-los o porque no se sepa cuyos hijos son. En diferentes ciudades hai Casas y Hospitales públicos, erigidos para recoger y cuidar estos niños, los quales se llaman de los Expósitos. En Toledo le intitulan de la Piedra, por la que està destinada en un nicho para que allí los pongan, y en Madrid se llama la Inclusa. (*Diccionario de autoridades*)

L'explicació, de to enciclopèdic, del *Diccionario de autoridades* és reproduïda quasi literalment i en la llengua de la font, el castellà, cosa que no passa en Figuera (1840), que tradueix i adapta el diccionari de l'Academia Española recurrent al català de Mallorca, com veurem.

Pel que fa a la grafia, si bé *grosso modo* és fidel al model tradicional (*ny* correspon al grafema [ɲ]: *rossinyol*, *nyirvis*, *avergonyir-se*), es mostra diferent en l'accentuació: en general, l'accent obert sobre *o* i *e* indica el seu tancament (*albellò*, *budèll*), i la manca d'accent, la seva obertura (*bou*, *canela* 'candela').

Els dialectalismes valencians són abundosos; només de la lletra *a* citem *abellota* 'aglà', *almela* 'ametlla', *aladre* 'arada', *albargina* 'albergínia', *algeps*

‘guix’, *aliacrà* ‘icterícia’, *almàixera* ‘molí d’oli’, *asucàch* ‘atzucac’, *atàll* ‘drecera’, *ausades* ‘certament’.

9. PERE ANTONI FIGUERA, *DICCIONARI MALLORQUÍ-CASTELLÀ*, 1840

Figuera, nascut a Lluçmajor (Mallorca), coneix com a font prioritària el *Diccionario de autoridades*, completada amb alguns elements del *Nuevo diccionario español-francés* (1820), de Núñez y Taboada. Anteriorment havia redactat una recopilació de 48 pàgines (1814) que era un esbós del futur diccionari, presentat per ordre alfabètic i amb l’objectiu també d’ensenyar el castellà. Compareu aquests dos fragments per copsar el model castellà:

Nonâd, -da. El qui es nat per haver xepat el ventre de sa mare, [cast.] Nonato, -ta (Figuera).

Nonnato, -ta Adj. que se aplica al que no ha nacido naturalmente, sinó rompiendo el vientre de su madre (*Diccionario de autoridades*).

L’originalitat d’aquest diccionari rau sobretot en la grafia. Tot i respectar en línies generals la grafia tradicional, es passa al castellà amb el grafema ñ per a la palatal nasal (*rusiñòl*), que ja tenia precedents anteriors (Veny-Massip 2009: 17) i sobretot reflecteix la pronúncia insular (*paia* ‘palla’, *cuera* ‘cullera’, *distritte* ‘districte’, *aguiar* ‘guisar’, *Corema* ‘Quaresma’), amb ajut de diacrítics: *côn*te ‘comte’, amb *o* oberta, enfront de *con*te ‘compte’, amb *o* tancada; *pésseta* amb [e] ‘peça petita’ enfront de *pesseta* ‘unitat monetària’, amb vocal neutra; *llévar*; el conflicte entre la *ll* i la geminada *lll*, objecte d’una llarga discussió en les propostes prefabrianes, es resol així: la vocal que precedeix la consonant amb dièresi indica que aquesta correspon a la palatal (*ròllo*, *pèlla* ‘paella’), mentre que si no és així reflecteix una geminada (*ròllo* ‘rotlo’, *collègi*, *caramèllo*). El lèxic coneix un marcat color mallorquí:

Sedes ‘penellons’, *cama d’aranya* ‘pluja molt fina’, *estormia* ‘mena de puf’, *boxar* [boixar] ‘copular’, etc.

No hi falten mots propis del parlar llucmajorer:

Fermansa: Térme de Lluçmajor [cast.] Ferias. – *Comprar sa fermânsa*: comprar còsas a sas fires, y ragalarlas, majorment a sa enamorada. [cast.] Dar ferias.

Niu: ocell de casta menuda (*niaró*: aquella espècie de senayó tân artificiós en que les âves fân ses séuas crías).

Malgrat aquesta inclinació per les particularitats insulars, Figuera recull mots coincidents amb el català peninsular, com *cobrombo* (avui reservat a una classe d'herba), *cambra*, *fre*, *almoyna*, etc., avui retirats de la llengua estàndard. I no falten remissions a la forma més general («*Juriol V. juliob*») o un ús freqüent de l'article literari convivint amb el salat. La consciència d'unitat de la llengua es demostra amb el *Diccionariet*, que inclou com a annex del diccionari termes antiquats per entendre l'obra d'Ausiàs March (vegeu Veny 2006b).

10. CONCLUSIONS

Després de tot el que precedeix, vet aquí les conclusions que podem treure de la nostra exposició:

- 1) Els autors dels diccionaris anteriors al segle XVII (Esteve, Pou, Font, Torra, Lacavalleria) tenen com a objectiu l'ensenyament del llatí; però a partir del segle XVIII la finalitat és l'ensenyament del castellà (Ros, Figuera).
- 2) Quant a l'explotació de les fonts, Esteve es basa en frases llatines de diversos autors; Pou recorre a autors llatins segons les àrees temàtiques tractades; Font i Torra són, en general, deutors a Bravo de la microestructura; Torra incorpora elements diatòpics occidentals de Font; Lacavalleria explota la riquesa fraseològica llatina del francès Pomey; Ros i Figuera beuen la microestructura del *Diccionario de autoridades*, el primer sense sortir del castellà, el segon, traduint-lo i adaptant-lo al català de Mallorca.
- 3) Quant als diatopismes, els autors perifèrics (Esteve, Font, Ros i Figuera) són els més fidels a les peculiaritats dialectals respectives, sempre dins el marc de la unitat lingüística; a voltes, com especialment en Figuera, amb propostes ortogràfiques originals. Pou i Torra es mostren particularment integradors, igualant parelles de mots en occidental i oriental. Lacavalleria, que incorpora el català central, reflecteix el català més neutre, més incolor.⁵

5 A partir de les entrades compreses entre FA-FI dels sis diccionaris, he preparat uns percentatges aproximatius de diatopismes, el més alt dels quals és el de Figuera (12% de 450 unitats), seguit a gran distància per Esteve (3% de 378 unitats) i Ros (1,5% de 67), mentre que els diccionaris del Principat es troben a la cua (Font, 1% de 254; Lacavalleria, 0,40% de 259; Torra, 0,25% de 406).

11. BIBLIOGRAFIA

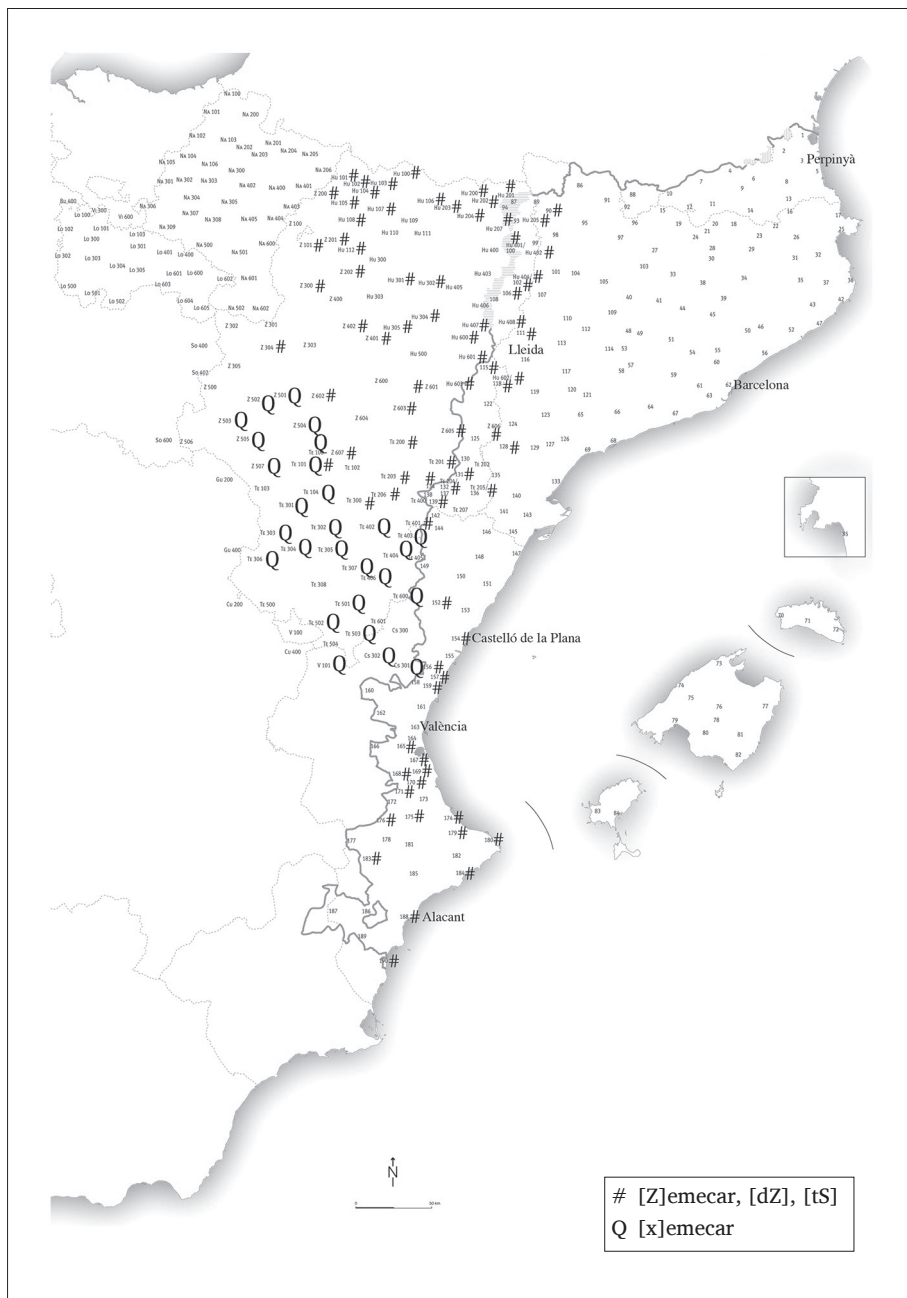
- ALDC = VENY, Joan i PONS, Lúdia, *Atles lingüístic del domini català*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans [I, 2001; II, 2003; III, 2006; IV, 2008; V, 2010; VI, 2012; VII, 2014].
- ALINEI, Mario i AQUILA, Vittorio dell' (en premsa). *Belette*, carta 130 de l'*Atlas Linguistique Roman* (Ginebra).
- ALLIÈRES, Jacques (1963-1968). «Le subjonctif en -o du catalan occidental». *Estudis Romànics*, 12, 255-265.
- CASANOVA, Emili (2002). «Locuciones entre dos lenguas: *sabe mal* y otras». A: Carmen SARALEGUI i Manuel CASADO (ed.), *Pulchre. Bene. Recte. Estudios en homenaje al prof. Fernando González Ollé*. Pamplona: Universidad de Navarra / EUNSA, 269-283.
- COLÓN, Germà (1988). «Pròleg». A: Joan ESTEVE. *Liber elegantiarum*. Castelló de la Plana: Inculca, 9-34.
- COLÓN, Germà i SOBERANAS, Amadeu-J. (1986). *Panorama de la lexicografia catalana. De les glosses medievals a Pompeu Fabra*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- ERNOU, Alfred i MEILLET, Antoine (1985⁵). *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*. París: Klincksieck.
- GULSOY, Joseph (1976 [1993]). «El desenvolupament de les formes del subjuntiu present en català». A: *Actes del Tercer Col·loqui Internacional de la Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 27-59 (reeditat i ampliat dins *Estudis de gramàtica històrica*. València / Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 377-419, d'on citem).
- MENÉNDEZ PIDAL, Ramón (1956⁴). *Orígenes del español. Estado lingüístico de la Península Ibérica hasta el siglo XI*. Madrid: Espasa-Calpe.
- MOLL, Francesc de B. (1960). *El Liber Elegantiarum. Lección profesada el día 9 de abril de 1959 en la cátedra Milá y Fontanals*. Universidad de Barcelona.
- MOLL, Francesc de B. (1977). «Entorn del lèxic del *Liber elegantiarum*». A: Germà COLÓN (ed.). *Actes del Quart Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 115-140.
- MONTALAT, Pere (2015a). «La font francesa del *Gazophylacium catalano-latinum* de Joan Lacavalleria». *Llengua & Literatura*, 25, 7-27.
- MONTALAT, Pere (2015b). «Contribució a l'estudi del lèxic del *Gazophylacium catalano-latinum*». *Estudis Romànics*, 37, 373-384.
- ONOMASTICON = COROMINES, Joan, et al. *Onomasticon Cataloniae*. Barcelona: Curial / Caixa de Pensions "La Caixa", 8 vols., 1989-1997.
- PALDC = VENY, Joan, *Petit atles lingüístic del domini català*, Barcelona: IEC. [I, 2008; II, 2009; III, 2011; IV, 2013; V, 2015].
- POLANCO, Lluís (ed.) (2012). *The Liber elegantiarum by Joan Esteve. A catalan-latin Dictionary at the Crossroads of Fifteenth-Century European Culture*. Turnhout (Bèlgica): Brepols.

- VENY, Joan (1958-1960). «Paralelismos léxicos en los dialectos catalanes». *Revista de Filología Española*, 42, 1959-1960, 91-149, i 43, 1960, 117-202.
- VENY, Joan (1971). «*Regiment de preservació de pestilència*» de Jacme d'Agframont (s. XIV). *Introducció, transcripció i estudi lingüístic*. Tarragona: Diputació de Tarragona.
- VENY, Joan (1978). *Estudis de geolingüística catalana*. Barcelona: Edicions 62.
- VENY, Joan (1980). «Transfusió i adaptació d'ictiònims en el *Dictionarium* de Pere Torra (segle XVII)». A: *Estudis de llengua i literatura catalanes*, 1 [*Homenatge a Josep M. de Casacuberta*/1]. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 69-102 (reeditat dins *Dialectologia filològica*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, 23-86).
- VENY, Joan (1984). «Lexicografia i dialectalismes: a propòsit del Diccionari català-llatí d'Antoni Font (s. XVII)». A: *Quaderns de filologia. Estudis en memòria del professor Manuel Sanchis Guarner: Estudis de llengua i literatura catalanes*, I. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 381-390 (reeditat, amb alguna addició, dins *Dialectologia filològica*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, 227-250).
- VENY, Joan (1988). «Noves dades sobre la partió català occidental / català oriental». A: Ph. RASICO i Curt WITTLIN (ed.). *Actes del Cinquè Colloqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Tampa-St. Augustine, 1987)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 11-41 (reproduït a Joan VENY. *Llengua històrica i llengua estàndard*. València: Universitat de València, 61-82, d'on citem).
- VENY, Joan (2001a). *Llengua històrica i llengua estàndard*. València: Universitat de València.
- VENY, Joan (2001b). *Llengua i entorn natural*. Barcelona: Edicions 62.
- VENY, Joan (2002). «Sobre el valencià gemecar». *Caplletra*, 32, 143-155 (reeditat a Veny 2006a. *Contacte i contrast de llengües i dialectes*. València: Universitat de València, 133-143 i mapa 5).
- VENY, Joan (2005). «Alguns ensenyaments de la geolingüística». A: *Els mètodes en dialectologia: continuïtat o alternativa? I Jornada de l'Associació d'Amics del Professor Antoni M. Badia i Margarit (Barcelona, 11 de març de 2004)*. Barcelona: IEC, 155-172.
- VENY, Joan (2006a). *Contacte i contrast de llengües i dialectes*. València: Universitat de València.
- VENY, Joan (2006b). *Tradició, traducció i interferència en el Diccionari mallorquí (1840) de Pere Antoni Figuera*. Palma: Consell de Mallorca.
- VENY, Joan (2009). Vegeu Veny (2012b).
- VENY, Joan (2012a). «Paremiologia y variación dialectal». *Géolinguistique*, 13, 315-342.
- VENY, Joan (2012b [2009]). «Valencianitat del Curial». A: Antoni FERRANDO (ed.). *Estudis lingüístics i culturals sobre Curial e Güelfa, novel·la cavalleresca anònima del*

segle xv en llengua catalana, II. Amsterdam / Filadèlfia: John Benjamins Publishing Company, 1089-1126 (reeditat a *Estudis lingüístics valencians*. València: Universitat de València, 2009, 253-292, d'on citem).

VENY, Joan i MASSIP, Àngels (2009). *Scripta eivissenca*. Barcelona: IEC.

ANNEX. Mapes de lexicografia dialectal

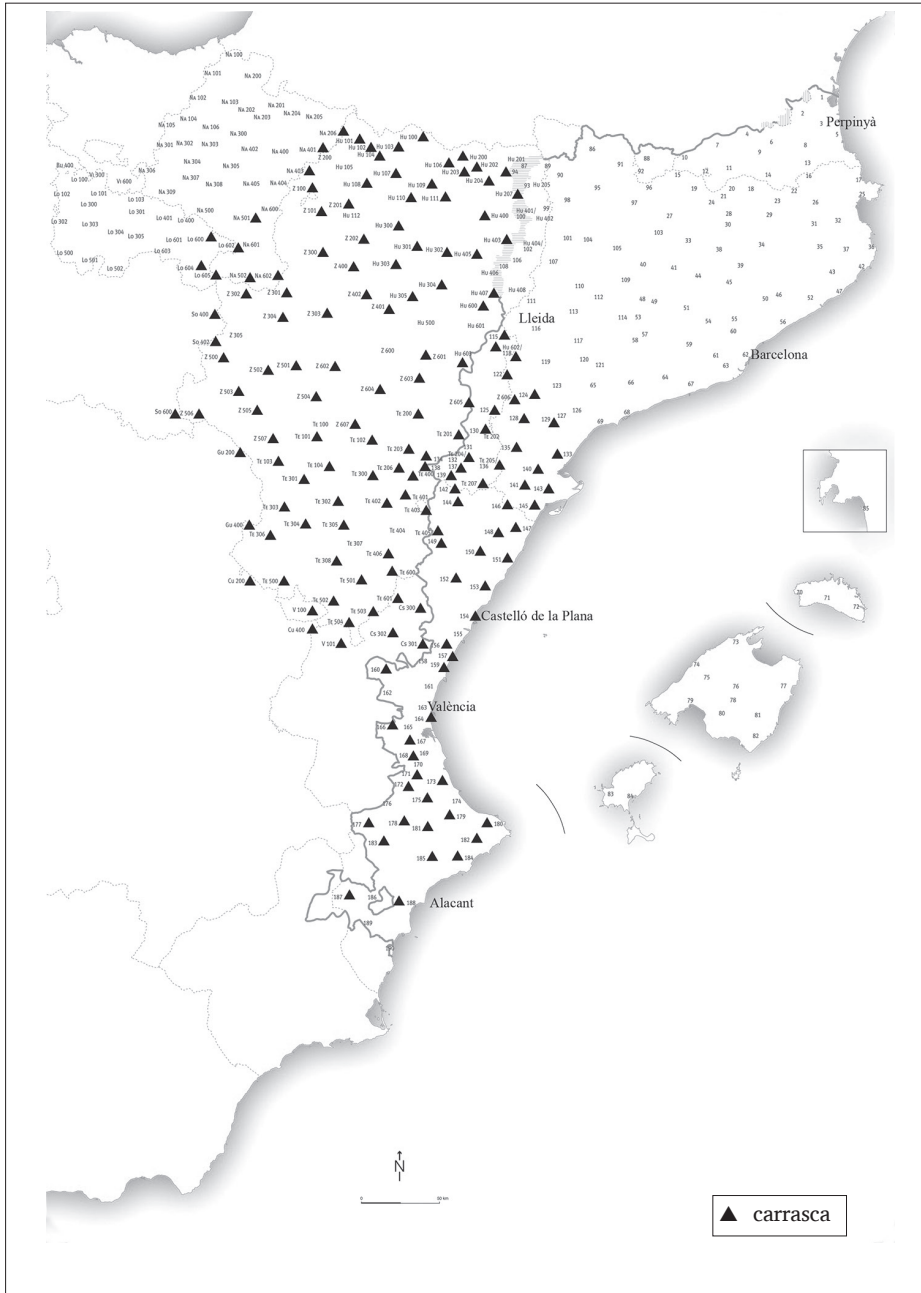
Mapa 1. Àrea de *gemecar* 'gemegar' (ALDC, I, 21 i ALEANR, 1474).

Mapa 2. Àrees de *agranar* i geosinònims (ALDC, II, 436).

Mapa 3. Àrees de *bellota* i variants (ALDC, V, 1218).

Mapa 4. Àrea de carrasca 'alzina' (ALDC, V, 1216 i ALEANR, 386).

Mapa 5. Àrea de *romer* 'romaní' (ALDC, V, 1099).

Mapa 6. Àrea de *blanca* 'garsa' (ALDC, VII, 1573).

Mapa 7. Àrea de rantell / randell ‘mosquit’ (ALDC, VII, 1531).

Mapa 8. Àrea de *obrer* 'paleta' (ALDC, VII, 1650).

Mapa 9. Àrea de *cresol* 'llum d'oli' (ALDC, II, 336, i PALDC, II, 209).

Mapa 10. Àrea supervivent de bleve 'ble' (ALDC, II, 339).

Mapa 11. Àrea de *ciguela* 'cigala' (ALDC, VII, 1556).

Mapa 12. Àrea de *volter* 'volder' (ALDC, VII, 1570).

i variants (ALDC, VII, 1621). **Mapa 13.** Àrees de *paniquesa* mostelera

Lèxic i semàntica dialectal: aproximació des de la complexa

Àngels Massip-Bonet
Universitat de Barcelona

En el marc d'aquesta jornada sobre lexicografia dialectal, presento aquestes reflexions sobre l'estatut epistemològic del lèxic dins de la lingüística i tracto de situar el lèxic dialectal en el marc del canvi lingüístic i en relació amb el lèxic general, diacrònicament i sincrònicament.

1. CANVI I VARIACIÓ

1.1. Concepte

El canvi lingüístic es produeix com a conseqüència de l'emergència constant de fenòmens variacionals resultants de les interaccions dels individus entre ells i amb l'entorn. Quan una d'aquestes produccions es generalitza, diem que el canvi s'ha consolidat. Sovint, però, queden en la llengua formes prèvies o alternatives a la forma consolidada que es mantenen en algunes varietats.¹

El canvi lèxic és un aspecte del canvi lingüístic general i el contemplem globalment, incloent-hi el canvi en el significat. Fem aquí un paral·lelisme amb la genètica, en què els estímuls del canvi poden ser *intrínsecs* (procedents dels gens) o bé *extrínsecs* (es produeixen per les interaccions amb les cèl·lules veïnes). Si ens fixem en el canvi en les paraules, també tindriem uns estímuls *interns* (que venen ja donats des de l'ètim de cada mot i per l'evolució d'acord amb les lleis de cada llengua al llarg de la història) i uns estímuls *externs* (tots els contextos d'ús de cada mot al llarg del temps, el contacte amb altres llengües i/o varietats en un determinat territori).

1 Com a exemple de la dinàmica constant en els sistemes complexos, m'agrada d'esmentar el que passa amb la nostra vista. Els ulls no paren de moure's mentre ens fixem en qualsevol objecte immòbil. Per poder veure'l en la seva qualitat d'estàtic, la nostra activitat visual està en contínua dinàmica (Kandel *et al.* 1991: 674), l'ull s'ha de moure perquè la imatge no desaparegui del nostre camp de visió.

I això no només pel que fa a la forma lèxica, sinó també pel que fa al significat (pensem que l'ètim del qual prové una unitat lèxica no només és la base de la forma que anirà variant amb el pas del temps, sinó també la del significat, el qual també pot variar al llarg del temps o pot afegir (rebre) accepcions² noves.

1.2. Variació

La *variació* és el canvi en marxa en l'estat del món causat per accions que es van succeint en el temps. La variació és cega sempre (fins a cert punt) perquè cap agent pot preveure totes les conseqüències de les seves accions (Heylighen 2008).

De vegades hi ha innovacions deliberades, però s'han de distingir de l'operació inconscient que es produeix, per exemple, en l'aprenentatge bàsic i en les tendències de processament mental que han portat a certes regularitats fonètiques, fonològiques, morfològiques, sintàctiques i semàntiques.

2. CANVI LÈXIC I DIALECTES

El lèxic d'una llengua, com les llengües mateixes i qualsevol altre sistema complex adaptatiu (Massip 2014: 44-46), està sotmès constantment a canvi. Això no vol dir que el canvi de significat dels mots es produeixi de manera sobtada i radical, sinó que a mesura que un mot va emprant-se, de resultes dels usos en diferents contextos, pot adquirir nous matisos semàntics que finalment acaben formant part dels significats del mot.

Aquests usos poden ser diversos en els diferents territoris d'un domini lingüístic i, a la llarga, en una zona pot ésser seleccionat, per al mateix concepte, un mot diferent del seleccionat en una altra zona. O un mateix mot pot adquirir de manera preferent un significat en una zona i un altre en una altra. Exemples que coneix tothom, el primer element més estès en català oriental i el segon en català occidental, són *mirall* / *espill*, *escombrar* / *agranar* 'netejar el sòl empenyent a un costat amb una escombra (allò que l'embruta, la neu, etc.)', *eixugar* / *torcar* 'assecar (una cosa mullada) passant-hi quelcom que s'emporti la humitat').

2 Vegem, per exemple, el mot *ca* del balear, que era general en català i que alternava amb *gos* (documentat a partir del segle XV): *ca* ha quedat en la llengua oral com a forma habitual només en balear i en català septentrional (ALDC, mapa 1476).

Podem conjecturar que aquesta selecció va ser deguda a la selecció dels pobladors llatins que van arribar a una zona determinada o bé a seleccions diverses dels usuaris que es consoliden d'una manera en una zona i d'una altra manera en una altra (dialectes constitutius); o bé a una expansió d'una selecció prèvia procedent de pobladors de zones geogràfiques concretes (per als dialectes consecutius). Les possibilitats són múltiples, però és impossible (o almenys complicat i amb poques bases per a la certesa) determinar per a tots els mots d'un inventari lèxic les causes concretes dels canvis.

El que sí que podem fer és resseguir els usos dels mots a les diferents zones basant-nos en textos i en els inventaris lexicogràfics.

3. LÈXIC I SEMÀNTICA

Essent un aspecte de la cognició (veg. ap. 5), la semàntica ha hagut d'aconduir el procés evolutiu sencer (no només el lingüístic).

3.1. En el camp del lèxic i la semàntica és fonamental tenir present la importància de la relació entre els elements, com en qualsevol altre sistema adaptatiu (per a la genètica, vegeu Mukherjee 2017: 268). Els mots d'una llengua i llurs significats podríem comparar-los metafòricament amb els gens i aplicar al canvi en formes i significats el que el genetista A. Danchin anomena la paradoxa del vaixell de Teseu. A mesura que anaven fent-se malbé les posts de fusta del vaixell, les anaven substituint, fins al punt que totes van arribar a ser noves: com pot ser un vaixell el mateix si s'han substituït totes les peces originals? El vaixell no està fet de posts de fusta, sinó de la relació entre les posts. I de la relació entre els elements lingüístics, emergeix el significat. Com diu Blommaert (2016: 17): «I propose to see meaning here, as a nonlinear effect, not (linearly) derived from the intrinsic linguistic-semiotic properties of the sign but the outcome of a very complex form of indexical appropriation and semiotic recoding, resulting in a rather unexpected form of intense “cool” meaningfulness».

3.2. En el marc de les *xarxes semàntiques* (veg. també ap. 5.3), el significat d'un concepte depèn de la manera en què està connectat a altres conceptes.

Hi ha molts tipus de relacions semàntiques (entre mots, entre significat i significant, entre mots de la mateixa procedència i família lèxica, en terminologies específiques...), a més de la complexitat dels significats mateixos.

Segons el tipus de relació que s'estudii, se'ns presentarà una determinada estructura de xarxa que ens permetrà de veure les associacions entre els conceptes.

- 3.3. El model de funcionament del cervell és clau per ajudar-nos a comprendre com es produeixen totes aquestes relacions. Per això avui es treballa amb xarxes neuronals artificials.

Les xarxes neuronals són algorismes d'intel·ligència artificial que imiten la manera com funcionen les xarxes bioelèctriques del cervell (formades per neurones i per llurs sinapsis). Simulen, doncs, l'arquitectura i el comportament intern del cervell humà i del sistema nerviós.

La *memòria* també funciona com una xarxa. El cervell humà lliga la informació que li arriba de l'exterior associant-la a altres informacions ja existents a la memòria. Un cop el cervell detecta pistes d'associació, busca en el magatzem dades que coincideixin amb aquestes pistes d'associació de la nova informació. I finalment elimina els ítems que no considera útils i emmagatzema a la memòria els que ha considerat que li poden ser útils en el futur.

El *coneixement* de qualsevol tipus s'emmagatzema en la connexió i en les correlacions entre les unitats de processament, no en les mateixes unitats. Aquestes unitats serien equivalents a neurones o xarxes de neurones i les connexions serien les sinapsis. El coneixement lingüístic semàntic es troba també en les relacions, no en les paraules individualitzades.

- 3.4. En el marc de la semàntica, el concepte de *prototipicitat* (que és a la base de la gramàtica cognitivista) és un concepte que es pot aplicar al lèxic dialectal: unes paraules són més prototípiques d'un dialecte que unes altres. És força reconeguda la necessitat humana de mirada prototípica del món per classificar-lo i organitzar-lo. N'esmentarem algun exemple en els dialectes catalans: és prototípica del valencià *eixir* 'sortir', que tanmateix és el mot emprat en el català septentrional i en l'alguerès (DCVB) i en altres localitats nord-occidentals (predomina damunt *sortir* —informació DCVB, s'ha de veure actualment— en les poblacions de Boí, Vilaller, Bonansa, Benavarri, Tamarit, Fraga i Calaceit).

O és prototípica del català oriental per al significat 'noi' *minyó*, encara que és més general *noi* (però «ésser bon minyó»). En rossellonès *minyó* sovint té el sentit de 'solter'. Al Camp de Tarragona diuen *xic*, *xiquet* (com en nord-occidental, tortosí i valencià). Prototípic del balear seria el mot *allot*. De l'alguerès, *minyonet*, *minyoneta*. Del català occidental (inclòs el valencià), *xiquet* 'nen'.

Si ens diuen el mot *corder* ‘xai’, pensem de seguida en el català occidental, encara que també es diu en algunes poblacions orientals, com Vic, Solsona...

4. COMPLEXITAT

4.1. Les llengües són sistemes complexos adaptatius sobre els quals tenen un paper cabdal l'emergència i l'autoorganització (Massip 2013: 41). Complexos perquè els elements estan connectats i només poden ser entesos en el marc d'aquesta connexió.

¿De quina manera el llenguatge, a partir d'un nombre limitat (si més no per a cada parlant) d'unitats hereditàries, pot engendrar la formidable complexitat d'actuacions en cada llengua? La resposta està en l'organització i la interacció entre aquestes unitats (i, tal com hem dit abans, en l'emergència i l'autoorganització que sorgeix de la interacció).

4.2. L'origen de la *complexitat adaptativa* en el llenguatge seria anàleg a l'origen de la complexitat adaptativa en biologia (Christiansen i Chater 2008: 505).

La complexitat adaptativa del llenguatge sorgiria, doncs, similarment a la biològica, de la *variació lingüística* a l'atzar «garbellada» per pressions selectives que concerneixen aprenentatge i processament (Massip i Bastardas 2013: 47). Però l'atzar n'és només una de les causes. Al meu entendre, es podria parlar, com en la realitat biològica, de quatre factors: 1) herència; 2) evolució; 3) ambient; 4) atzar. I el gen, en l'evolució biològica, és només el prisma a través del qual l'atzar es filtra i es refracta (Mukherjee 2017: 257). De la mateixa manera, en les llengües, els estímuls intrínsecs (paràgraf 1.1) farien de prisma a través del qual l'atzar o altres causes (més facilitat d'articulació —que en unes varietats es concreta en un sentit i en altres en un altre—,³ major freqüència de certs mots —que suposa per a aquests mots una ruta més curta pel que fa a les xarxes neurals del nostre sistema nerviós—) es filtren i es refracten.

³ Per exemple, les tendències assimilatòries, que sovint són per facilitar la pronúncia, poden ser molt més freqüents en unes varietats que en unes altres i poden anar en diversos sentits. Per exemple, en mallorquí assimilen la *c* a la *t* (*actor*) *ct* > *tt*, o *ps* > *ts* (*capsa*), cosa que no passa en les altres varietats.

4.3. Segons Mufwene (2013), en la comunicació, la complexitat sorgeix en part del mapatge de les estructures conceptuals sobre els mitjans proveïts per la parla o els signes. És a dir, per la interacció de la modalitat i de la producció conceptual, ja que ambdós processos són concurrents. Un altre element que afegeix complexitat és el *feedback* de la pròpia experiència i la de l'altre.

En les llengües (Mufwene 2017: 6) es poden distingir diferents mòduls i nivells d'anàlisi (fonologia, morfologia, sintaxi, semàntica, etc.), i la integració jeràrquica dels elements en frases, sentències, discurs, planteja diversos problemes. La complexitat es pot investigar dins de cada mòdul, però també entre mòduls.

4.4. Cada paraula porta compactats en el seu *significat* present els usos que ha anat tenint al llarg de la història (veg. Tim Ingold 2000: 409): «Encara que és irrefutable que les convencions verbals són desplegades en la parla, aquestes convencions no vénen precuinades. S'estan construint permanentment al llarg del temps a través d'una història acumulativa d'usos passats [...]; les paraules reuneixen els seus significats de les propietats relacionals del mateix món. Cada paraula és una història comprimida i compactada».

Els sinònims (llenguatge repetitiu, redundant) permeten evolució i solen canviar de propietats amb el temps (com la duplicació de gens), de manera que molt rarament trobem sinònims absoluts. Podem veure un exemple d'aquesta duplicació i especificació semàntica en els dobles formats per paraules patrimonials i els cultismes del mateix origen. Com ara el cas de *raig* / *radi* (de l'ètim RADĪŮ).

També trobem dobles de la llengua (en aquest cas l'origen del doblet és el sintagma *mitja calça*) que avui tenen valor semàntic diferent segons els dialectes *mitges* / *calces* (vegeu el par. 3) (vegeu Veny PALDC 2).

4.5. La variació lexical és, en gran part, expressió de moviments culturals i socials i, si observem de prop aquesta variació, ens adonem que la llengua, la cultura i la història estan ben relacionades entre elles. Això ens duu a confirmar que no es poden fer estudis exclusivament dins la disciplina de la lingüística, ens calen perspectives transdisciplinàries per poder donar compte amb més fonament del lèxic i la semàntica de cada llengua.

5. SEMÀNTICA, COGNICIÓ, MEMÒRIA

5.1. El treball de Blades (1991) vol contribuir al coneixement de com el cervell produeix *cognició*. En les aproximacions a la cognició espacial (Gentry, Goodman, Wakefield, Wright 1991) usaven *escalat multidimensional*,⁴ que pot produir «mapes de la ment» similars als topogràfics. Aquest mètode s'adiu amb els models de cervell que localitzen diferents memòries en àrees i estructures diferents. Avui es creu, però, que les bases neuronals de la cognició consisteixen en arquitectures paral·leles distribuïdes àmpliament i massiva per tot el cervell.

5.2. La memòria és el substrat de qualsevol aprenentatge, també el de la llengua (pròpia o aliena).

El món no existiria sense la *memòria*. Els malalts d'Alzheimer han perdut els circuits cerebrals que tenen a veure amb l'emmagatzematge d'informació de l'experiència acumulada. Romo (2009) assegura que l'home mai no es podrà entendre a si mateix, perquè és el propi cervell tractant d'entendre's a si mateix. Els neurocientífics ja coneixen força coses de la biofísica i de la neurobiologia dels processos perceptius i de les associacions, però no comprenen encara la part subjectiva de les percepcions, de quina manera n'emana la nostra subjectivitat.

Com s'estructura el coneixement dins de la memòria (especialment la *long term memory*)? Els psicòlegs cognitius diuen que en *xarxes semàntiques* (Heylighen 2015: 17-19). Els conceptes són representats com a nodes que estan connectats per enllaços. Els conceptes inclouen representacions cognitives d'esdeveniments, d'objectes o de classes d'objectes i esdeveniments, i propietats o trets d'aquests objectes o esdeveniments. La xarxa es diu *semàntica* perquè el significat d'un node ve determinat pel conjunt dels enllaços que té amb altres nodes (veg. el par. 3).

5.3. *Cognició individual, cognició social*. Una altra perspectiva que cal tenir en compte quan parlem de canvi lèxic i semàntic és la de la *cognició col·lectiva* (o *social*) (Heylighen 2015). Per a les llengües és una perspectiva molt pertinent, per tal com les llengües tenen fonaments cognitius innats i ad-

4 *Multidimensional scaling* (MDS): conjunt de tècniques estadístiques utilitzades habitualment en màrqueting i ciències socials per a la visualització i exploració de dades. Permet d'obtenir una representació geomètrica de l'estructura de les relacions entre les entitats estudiades (partint d'informacions relatives a la similaritat o dissimilaritat entre els elements).

quirits i perquè els canvis per esdevenir part del sistema sempre s'han de generalitzar en la societat.

El cervell social⁵ implica una xarxa de regions corticals i subcorticals que són especialment sensibles a les situacions socials. Cada membre de la comunitat, amb les seves característiques cognitives i el seu cervell-ment (i el seu cervell social), participa en la interacció social i lingüística i contribueix a la conformació de la societat en què s'inscriu. Les aportacions dels estudis sobre el cervell social estan canviant la manera d'entendre els perquè i els coms de molts fenòmens socials i són imprescindibles per explicar la societat contemporània en tots els seus vessants. No cal dir que també en el lingüístic, vessant en què, abans que es descobrís el cervell social, ja es veia clar el paper que tenia en la fixació de les llengües.

La cognició social requereix habilitats com el reconeixement d'afectes, la memòria i el reconeixement facial, una interpretació adequada de l'afecte i de la prosòdia, i el coneixement dels individus sobre la ment dels altres (teoria de la ment).

6. CONCLUSIONS

Entendre les llengües i, per tant, els dialectes com a sistemes complexos adaptatius ens explica moltes coses sobre llur procés de configuració.

Quan parlem de lèxic i semàntica hem de parlar també de xarxes: per començar, de les xarxes semàntiques. Però també de la memòria, que ens permet no només l'aprenentatge, sinó també la comunicació al llarg de la nostra vida, i que, segons els neurocientífics, estructura el coneixement com una xarxa semàntica.

Un altre aspecte que cal tenir en compte en els estudis del lèxic i la semàntica és el concepte de *cognició social* —que té la base biològica en el cervell social dels individus.

7. BIBLIOGRAFIA

BLADES, Mark (1991). *The development of the abilities required to understand spatial representations*. A: MARK, D. M. i FRANK, A. U. (eds.). *Cognitive and Linguistic Spa-*

⁵ Xarxa neuronal que permet la percepció dels senyals socials, la formació de la memòria social i l'experiència social.

- tial Representations. Aspects of Geographical Space*. Kluwer Academy Publications, 81-115
- BLOMMAERT, Jan (2016). *Meaning as a nonlinear effect (The birth of cool)*. *AILA Review* 28, 7-27.
- GENTRY, GOODMAN, WAKEFIELD, WRIGHT (1991). «Methods for measuring spatial cognition». A: MARK, D. M. i FRANK, A. U. (eds.). *Cognitive and Linguistic Spatial Representations. Aspects of Geographical Space*. Kluwer Academy Publications, 185-218. <<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/1041608095900063>>.
- HEYLIGHEN, Francis (2015). *Cognitive Systems. A Cybernetic Perspective of the new Science of the Mind*. Lecture Notes 2014-15. ECCO. Vrije Universiteit Brussels.
- INGOLD, Tim (2002). «On the Distinction between Evolution and History», *Social Evolution & History*, 1, juliol de 2002.
- KANDEL, E. R.; SCHWARTZ, J. H. i JESSEL, T. M. (1991). *Principles of Neural Science*. Connecticut: Appelton & Lange.
- KLIMASAUSKAS, C. C. (1988). *NeuralWorks*. Sewickley, PA: NeuralWare, Inc.
- MASSIP, Àngels i BASTARDAS-BOADA, Albert (eds.) (2013). *Complexity Perspectives on Language, Communication and Society*. Berlín / Heidelberg: Springer.
- MUFWENE, Salikoko (2001). *The Ecology of Language evolution*. Cambridge: Cambridge University.
- MUFWENE, Salikoko S. (2013). «The emergence of complexity in language». A: MASSIP-BONET, A. i BASTARDAS-BOADA, A. (eds.). *Complexity perspectives on language, communication and society*. Heidelberg: Springer, 197-218.
- MUFWENE, Salikoko S.; COUPÉ, Christophe i PELLEGRINO, François (2017). *Complexity in Language. Developmental and Evolutionary Perspectives*. Cambridge: Cambridge University.
- MUKHERJEE, Siddhartha (2017). *El gen. Una història íntima*. Barcelona: La Campana.
- ROMO, Ranulfo (2009). <https://www.documaniatv.com/ciencia-y-tecnologia/redes-asi-decide-el-cerebro-video_1afb489a1.html>.
- VENY, Joan (des de 2008). *Petit atlas lingüístic del domini català*. Barcelona: IEC.
- VENY, Joan i PONS, Lúdia (des de 2001). *Atlas lingüístic del domini català*. Barcelona: IEC.

Secció de Lingüística Catalana
Departament de Filologia Catalana

 UNIVERSITAT DE
BARCELONA
Edicions

COL·LECCIÓ
LINGÜÍSTICA
CATALANA

17